

Հայաստանի ազատագրված տարածքը
և
Արցախի հիմնախնդիրը

Գիրքը տպագրվում է
լուսանջեղեսարևակ ազգային բարերար
ՎԱՀԵ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ մեկենասությամբ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
PAN-ARMENIAN COMMONWEALTH

**THE LIBERATED TERRITORY OF ARMENIA
AND
THE SETTLEMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH
CONFLICT**

SELECTED STUDIES

Compiled and Edited
With an Introduction by
Armen Ayvazyan

**ОСВОБОЖДЕННАЯ ТЕРРИТОРИЯ АРМЕНИИ
И
УРЕГУЛИРОВАНИЕ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА**

СБОРНИК СТАТЕЙ И МАТЕРИАЛОВ

Составитель и редактор
Армен Айвазян

YEREVAN 2006 ЕРЕВАН

«ՀԱՅՐԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ»

մատենաշար

I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔԸ
ԵՎ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԵՎ ՓԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԸՆՏՐԱՆԻ

Կազմեց և խմբագրեց
Արմեն Այվազյանը

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 323 (479.25) : 325
ԳՄԴ 66.3 (23)
Հ 247

Հ 247 Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը / ժողովածու, - Եր.- Լուսակն, 2006 թ., 372 էջ:

Գլխավոր խմբագիր՝
Ա. Այվազյան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

Հ. Արզումանյան, Ս. Կարապետյան, Ս. Մինասյան

1992-1994 թթ. հայոց ազատագրած տարածքն արդի Հայաստանի աշխարհաքաղաքական կարևորության ու միջազգային հեղինակության ծանրակշիռ զրավակակնն է, հայկական զույգ պետությունների ռազմական, ջրային, մթերային, էներգետիկ, հոգեբանական, ապագայում նաև ժողովրդագրական անվտանգության նախապայմանը: Ազատագրված տարածքը հայոց հայրենիքի մասնիկն է՝ իր պատմությամբ, մշակույթով ու բնությամբ, հայի պատմականորեն ուղեհարված արժանապատվության ու վնասված ներաշխարհի շտկման և ապաքինման միջոցը, Հայաստան հասկացության ճիշտ ընկալման հանգամանքը, վերջապես՝ թուրքական և ադրբեջանական ցեղասպանությունների դիմաց հայոց արյամբ ցայտօր նվաճած արդար, թեկուզև նվազագույն փոխհատուցումը:

Ճիշտ այս դրույթներն են փաստարկույմ և հիմնավորույմ ներկա ժողովածուի թվով երեսուն հեղինակները՝ անվտանգության գծով փորձագետներ, քաղաքագետներ, պատմաբաններ, իրավաբաններ, հոգեբաններ ու մշակութաբաններ:

Հասցեագրված է ՀՀ պետական պաշտոնյաներին, քաղաքական գործիչներին, պատգամավորներին, հայ ուսանողությանը, ինչպես նաև հասարակության լայն շրջաններին:

Հ $\frac{0803010413}{0150 (01) 2006}$ 2006 թ. ԳՄԴ 66.3 (23)

ISBN 99941-48-19-2

© Հայոց համաշխարհային գործակցություն, 2006 թ.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ներածություն 9

Ա. ՀԱՅՈՑ ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ: ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ:

ԱՐՄԵՆ ԱԹՎԱԶՑԱՆ

2. ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԽՈՌՈՉՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԿԱՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐ-
ՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԱՔՍԻՈՍՆԵՐԸ 27

Ա. Ա. ՆԱԼԶԱԶՑԱՆ

3. ՍՊԱՍՎՈՂ ԶԻՋՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՎՏԱՆԳ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ 45

РАЧЬЯ АРЗУМАНЯН

4. ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО ДИАЛОГА И
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В НАГОРНО-КАРАБАХСКОМ
КОНФЛИКТЕ 54

КАРЭН АЙВАЗЯН (Москва)

5. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МАНИПУЛЯЦИИ АРМЯНСКИМ
ОБЩЕСТВЕННЫМ МНЕНИЕМ ОСТАЮТСЯ БЕЗ ВНИМАНИЯ 59

АНДРЕЙ АРЕШЕВ (Москва)

6. КТО ЕСТЬ КТО В МЕЖДУНАРОДНОЙ КРИЗИСНОЙ ГРУППЕ?
Насколько нейтральна и “неправительственна” эта группа? 63

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН

7. КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ.
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ В ЕГО
ИНФОРМАЦИОННОМ ОБРАЗЕ 70

Բ. ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲՆՈՒՅԹԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ:

ԱՐՄԵՆ ԱԹՎԱԶՑԱՆ

8. ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԶԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ 83

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

- 9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ** 92

ՀԱԹԿ ԱՍԱՏՐԹԱՆ

- 10. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԲՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ** 97

ЛЕО

- 11. О ПУТЯХ В АРМЕНИИ И ОБ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВАХ ЭТОЙ СТРАНЫ (исторический обзор)** 106

АЛВАРД ГАЗИЯН, КИМ КАГРАМАНЯН

- 12. ТРЕБУЮТСЯ НОВЫЕ ПОДХОДЫ**
Армения должна бороться за восстановление своей
территориальной целостности 119

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿԹԱՆ

- 13. ԳԵՏԱԾԵՆ ԲԱՆԱԼՈՒՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԾԵՆՔԸ** 125

Գ. ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ԱՐՄԵՆ ԱԹՎԱԶԹԱՆ

- 14. ԴԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ** 133

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

- 15. НИЗИННЫЙ КАРАБАХ**
НУЖЕН ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ НКР 160

ДАВИД БАБАЯН

- 16. ПРОБЛЕМА ВОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И АРЦАХА В КОНТЕКСТЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА** 166

АНДРЕЙ АРЕШЕВ (Москва)

КАРЕН ВРГАНЕСЯН (Ереван)

- 17. МИРОТВОРЧЕСКИЕ ИГРЫ ВОКРУТ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА** 183

РАЧЬЯ АРЗУМАНЯН

18. КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ В “ГЛОБАЛЬНОМ ОМЛЕТЕ” 192

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

**19. ПАЦИФИСТСКИЕ ИЛЛЮЗИИ В АРМЕНИИ И
“БАЛАНС УТРОЗ” В КАРАБАХСКОМ КОНФЛИКТЕ** 197

ИГОРЬ МУРАДЯН

**20. КАРАБАХ - НЕ ИНСТРУМЕНТАРИЙ
ДЛЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ЗАПАДА** 208

АРГАМ АРАНЯН (Канада)

**21. ЭЙФОРИЯ ОТ МЫЛЬНОГО ПУЗЫРЯ:
В ЧЕМ РАЗНИЦА МЕЖДУ УРЕГУЛИРОВАНИЕМ
И РЕШЕНИЕМ АРЦАХСКОГО КОНФЛИКТА?** 218

АРСЕН ЯЛАНУЗЯН

22. ФАКТОР АРМИИ 229

РАЧЬЯ АРЗУМАНЯН

**23. СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ УРЕГУЛИРОВАНИЯ
НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА** 234

ЗОРИЙ БАЛАЯН

**24. КАРАБАХ: Любый непродуманный шаг
приведет к новому кровопролитию** 241

Դ. ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔ. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՍՐԹԱՆ**

**25. ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ
ՍԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՔՆԵՐԻ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ** 257

Ս. Մ. МИНАСЯН, Մ. Վ. АГАДЖАՆՅԱՆ

**26. ГУМАНИТАРНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ
КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА** 262

ԱՐԻՏ ԿԱԶԻՆՅԱՆ

27. ОККУПАЦИЯ: КИЛОМЕТР ЗА КИЛОМЕТРОМ 275

АРИС КАЗИНЯН
28. В ПОИСКАХ ИДЕОЛОГИИ “БЕЗОПАСНОСТИ” 284

КИМ КАГРАМАНЯН
29. НКР ДАВНО УЖЕ НЕ НКАО 292

Ե. ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔ. ՎԵՐԱՀԱՅԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ
30. ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ: ՀԱՅԵՐ, ՎԵՐԱԴԱՐՁԵՔ ՀԱՅՐԵՆԻՔ: 299

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԱՆՅԱՆ
31. ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՀՈՂԸ ՅՈՒՐԱՅՄԱՆ ԿԱՐԻՔ Է ԶԳՈՒՄ 320

Ա. ԴԱՐԱՂԹԱՆ, Մ. ԳԱՐԻԵԼԹԱՆ
32. ԼՂՀ ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 326

КИМ КАГРАМАНЯН
33. У БОЛЬШИНСТВА - МНОЖЕСТВО СКОТА,
БОГАТЫЕ САДЫ И ОГОРОДЫ 336

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
34. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ԾՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ 340

ՅՈՒՑԱԿ ազատագրված տարածքում հաշվառված
հայկական հուշարձանների ընտրանու 346

ՀԱՄԼԵՑ ՊԵՏՐՈՍԹԱՆ, ԺՈՐԵՍ ԽԱԶԱՏՐԹԱՆ,
ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍԹԱՆ, ՎԱՐԴԳԵՍ ՍԱՖԱՐԹԱՆ
35. ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԵՎ ԾՐՋԱԿԱՅՔԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ 361

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 366

ՔԱՐՏԵԶ «ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ԱՐՑԱԽ» (ներդիր)

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1992-1994 թթ. Հայկական զինուժն ազատագրեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շուրջն ընկած բնիկ Հայկական տարածքի մի մասը՝ նախկին Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի յոթ շրջանները, որոնք ավելի քան մեկ տասնամյակ է, մասամբ կամ ամբողջությամբ, գտնվում են Հայոց վերահսկողության տակ:

Այս տարածքի ազատագրումը մեզանում ընդունված է դիտել իբրև պաճի ռազմական անհրաժեշտություն՝ ադրբեջանական կրակակետերի ճնշման միակ հնարավոր միջոց: Միանգամայն ճիշտ լինելով հանդերձ և արտացոլելով Արցախյան պատերազմի դաշտային իրավիճակը՝ այսպիսի տեսակետը թերի է մի քանի առումով: Ժամանակագրորեն այն արտահայտում է 1990-ական թթ. սկզբի Հայաստանի ղեկավարության քաղաքական մտածողությունը, որը մերժում էր ճանաչել Արցախի հիմնախնդրի կարևոր մյուս բաղադրիչները, այդ թվում՝ աչք փակում տեսանելի հեռանկարում հայ-թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական շահերի անհամատեղելիության վրա, պատմության դերակատարումը քաղաքականության մեջ համարում անախրոնիզմ՝ անարժեք մի մնացուկ, արևմտյան զարգացած պետություններին միամտորեն ընդունում որպես անաչառ միջնորդ և անվտանգության ամենակարող երաշխավոր, միջազգային քաղաքական համակարգի զարգացումն էլ ընկալում էր դեպի «համընդհանուր բարօրություն և ազատություն» տանող միազիծ ու վերընթաց մի շարժում:

Այս տեսակետը մեծապես խարխուլ էր ու խոցելի, քանի որ ազատագրված տարածքի հիմնախնդիրը դիտում էր Հայկական Հարցից կտրված ու մեկուսացված: Իսկ Հայկական Հարցի էությունը, ինչպես նշել ենք զետեղված նյութերից մեկում, «հայ ժողովրդի իր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում անկախ և ազատ ապրելու քաղաքական ու տարածքային պայմանների ստեղծման մեջ է: Հայկական Հարցի լուծումը կարող է լինել միայն մեկը՝ հայոց պետականության վերականգնում, եթե ոչ ամ-

բողջ Հայաստանում (350,000 քո կմ), ապա առնվազն նրա այնպիսի ընդարձակ մի հողատարածքում, որտեղ հնարավոր է հայոց քաղաքակրթության երկարատև անվտանգ գոյությունն ու զարգացումը: ...Վերջին մեկուկես տասնամյակի անկախ գոյության փորձը փաստում է, որ Հայաստանը կարողացել է գոյատևել՝ 42,000 քո կիլոմետրանոց բնական որոշակի սահմաններ ունեցող տարածքի վրա վերահսկողություն հաստատելու շնորհիվ միայն, ներառելով Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախը՝ ազատագրված տարածքներով հանդերձ: Սա՛ է Հայաստանի անվտանգությունն ապահովող այն նվազագույն հողակտորը, որից պահաս տարածքում հայոց պետականության գոյությունն այլևս կարող է անհնարին լինել»:

Այսպիսով, վաղուց է արդեն, ինչ ազատագրված տարածքի հիմնախնդիրը պետք է դիտել խորքային հայացքով՝ Հայկական հարցի քաղաքական պատմության, համաշխարհային ու տարածաշրջանային համակարգերում վերջին տասնամյակում գրանցված և առաջիկայում գրանցվելիք տեղաշարժերի համալիր վերլուծության մեջ ու կանխատեսմամբ:

Հայ քաղաքական մտքի ընդհանուր թուլությունը, Հայկական հարցի բովանդակության թերի մշակվածությունը և օտար ազդեցություններն էին պատճառը, որ սկզբում վերոհիշյալ յոթ շրջաններն անվանվեցին «բուֆերային գոտի» և նույնիսկ «գրավված տարածքներ»: Հետագայում այս վերջին անընդունելի անվանումն աստիճանաբար դուրս մղվեց (ցավոք, դեռևս ոչ ամբողջովին) «ազատագրված տարածքներ» ստույգ, բայց և փոքր-ինչ առաձգական տերմինով: Այնինչ, խոսքը վերաբերում է հողերին, որոնք գտնվում են հայոց հայրենիք Հայաստան աշխարհում, և էական չէ, դրանք Հայաստանի Հանրապետության^ն, թե՞ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ռազմաքաղաքական վերահսկողության տակ են, քանզի Հայաստան է և՛ ՀՀ-ն, և՛ ԼՂՀ-ն, և՛ ազատագրված տարածքը: Ուրեմն, ճիշտ մոտեցման դեպքում «ազատագրված տարածքները» դառնում են «Հայաստանի՝ ազատագրված տարածք»՝ իր ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային յուրահատկությունները հայրենիքի ամբողջական մի հողաբաժին, որը մասնատել-օտարելը կամ նույնիսկ մասնատելի-օտարելի համարելը Հայաստանի անվտանգության համար հղի է

ծանրագույն հետևանքներով:

Ազատագրված տարածքը արդի Հայաստանի աշխարհաքաղաքական կարևորություն ու միջազգային հեղինակություն ծանրակշիռ գրավականն է, հայկական զույգ պետությունների ռազմական, ջրային, մթերային, էներգետիկ, հոգեբանական, ապագայում նաև՝ ժողովրդագրական անվտանգության նախապայմանը: Ազատագրված տարածքը հայոց հայրենիքի մասնիկն է՝ իր պատմությունամբ, մշակույթով և բնությունամբ, հայի պատմականորեն ունահարված արժանապատվության ու վնասված ներաշխարհի շտկման և ապաքինման միջոցը, Հայաստան հասկացության ճիշտ ընկալման հանգամանքը, վերջապես՝ թուրքական և ադրբեջանական ցեղասպանությունների դիմաց հայոց արյամբ ցայտօր նվաճած արդար, թեկուզև նվազագույն փոխհատուցումը:

Ճիշտ այս դրույթներն են հիմնավորում և փաստարկում ներկա ժողովածուի հեղինակները՝ անվտանգության գծով փորձագետներ, քաղաքագետներ, պատմաբաններ, իրավաբաններ, հոգեբաններ ու մշակութաբաններ:

* * *

Ժողովածուի շտապ ստեղծումը մասամբ պայմանավորված է 2005 թ. վերջին 2006 թ. սկզբին սաստկացած լուրերով, ըստ որոնց Հայաստանը և Ադրբեջանը պատրաստվում են ստորագրել մեկ-երկու էջանոց մի նախնական փաստաթուղթ՝ արցախյան հակամարտության կարգավորման հիմնական սկզբունքների մասին: Մամուլում հայտնված տեղեկատվության «արտահոսքերից», հայ, ադրբեջանցի և օտարերկրյա բարձրաստիճան դիվանագետների հայտարարություններից և փորձագիտական մեկնաբանություններից պարզ ուրվագծվում են նաև բանակցություններում քննարկվող հետևյալ սկզբունքները. կարգավորման առաջին փուլում հայկական զորքերը դուրս են բերվում ազատագրված տարածքից, բացի Քարվաճառի (Քելբաջար) և Քաշաթաղի (Լաչին) շրջաններից, տարածաշրջան են մտցվում միջազգային խաղաղապահ զորքեր, այդ տարածքում վերաբնակեցվում են ադրբեջանցիներ: Կարգավորման երկրորդ փուլում՝ Քարվաճառի և Քաշաթաղի շրջանները աստիճանաբար դրվում են միջազգային խաղաղա-

պահանքերի վերահսկողություն տակ, այդ տարածքը, ինչպես նաև Շուշին նույնպես վերաբնակեցվում են ադրբեջանցիներով, 10-15 տարի անց Արցախում և հնարավոր է Ադրբեջանի որոշ տարածքներում անցկացվում է հանրաքվե, որն էլ որոշում է Արցախի վերջնական կարգավիճակը¹:

Հակամարտությունը ծանոթ յուրաքանչյուր վերլուծաբան կարող է վկայել, որ սա, փաստորեն, տակավին 1997 թ. հայկական կողմի մերժած հին «փուլային տարբերակն» է, որը լրացվել է ընդամենը մեկ տարրով՝ հանրաքվե անցկացնելու խոստովումով: Ժողովածուում գետեղված նյութերի մի մասը (բաժին Գ-ում) նվիրված է «կարգավորման» այս անհեթեթորեն վտանգավոր տարբերակի մանրամասն փորձագիտական քննադատությունը, ուստի ներածություն մեջ այդ խնդիրները մանրամասն արծարծելու հարկ չկա: Փոխարենը, զննենք իրավիճակն ընդհանուր հայացքով:

Հայկական հասարակություն մեջ ընթացիկ բանակցությունների վերաբերյալ շրջանառվում է հիմնականում երկու տեսակետ, որոնք պայմանականորեն կարելի է անվանել «կապիտուլյացիայի» (կամ հոռետեսական) և «դիվանագիտական խաղի» (կամ «լավատեսական») սցենարներ:

Ըստ առաջին՝ հոռետեսական սցենարի, Հայաստանի ղեկավարությունը, ներքին և արտաքին քաղաքականություն մեջ բախվելով անլուծելի խնդիրների, խոցելի լինելով արտաքին ճնշումների առջև, այդուհանդերձ, ձգտելու է պահպանել իշխանությունը նաև հետագայում: Արևմուտքի ճնշումներին չենթարկվելու, մասնավորապես «գունավոր հեղափոխություններից» խուսափելու նպատակով, վարչակարգը պատրաստվում է հանձնել Հայաստանի ազատագրված տարածքի մի մասը:

Ըստ երկրորդ՝ «լավատեսական» սցենարի, Հայաստանի ղեկավարությունը վարում է նուրբ «դիվանագիտական խաղ», ընդամենն իմիտացնելով մեծ գիշումների գնալու իր պատրաստակամությունը, հուսալով այդպես ձեռք բերել արևմուտքի բարյացակամությունը, վերարտադրել ինքն իրեն հաջորդ ընտրություններում, սակայն այնուհետև տարբեր առիթներով չկատարել խոստացված գիշումները, այսինքն՝ զորքերը պահել այսօրվա դիրքերում: Այս սցենարի մեկ այլ տարատեսակի համաձայն, հայկական

կողմի հմուտ իմիտացիան կբերի նրան, որ համաձայնագիրը ստորագրելուց կհրաժարվի Ադրբեջանը:

Եթե մի կողմ դնենք առաջին սցենարի քննարկումը և ընդունենք, որ ներկայումս գործի է դրված երկրորդ՝ «լավատեսական» սցենարը (Թեև դրանում վստահ լինելու բավարար հիմքերը պակասում են), միևնույն է, այն նույնպես մեծապես վնասում է հայկական կողմի շահերին, որովհետև.

1. Հայաստանի առաջին պետական դեմքերի անունից «զիջումներ» կատարելու մշտատև քարոզումը վարակում է հայ հասարակությունը պարտվողական տրամադրություններով, հայրենիքի ու հայկական բանակի միջից դուրս մղում հաղթանակի ոգին, այն էլ՝ ադրբեջանական հավանական ագրեսիայի նախաշեմին: Միաժամանակ, Հայաստանի միջին մակարդակի պաշտոնեություն մեծ մասը, ինչպես նաև պետական կարիերայի ձգտող երիտասարդությունը, ամբողջովին հավատում են բյուրոկրատական բուրգի վերևում կանգնածների ասածին, նվիրվում նույն քարոզի տարածմանը, արդյունքում՝ ուժեղացնելով նման տրամադրությունները:
2. Երևանի՝ զիջումների գնալու երկարատև իմիտացիան (եթե դա իմիտացիա է) մի կողմից, և Բաքվի անզիջում դիրքորոշումը մյուս կողմից, ակամա համոզում և վարժեցնում են նաև ադրբեջանական հասարակական կարծիքը, ինչպես նաև միջազգային հանրությունն այն տեսակետում, որ հաջողության միակ ընդունելի տարբերակը հայկական զորքերի դուրս բերումն է ազատագրված տարածքից, այսինքն՝ կապիտուլյացիան:
3. Նման իմիտացիան սխալ ազդանշաններ է ուղարկում հակամարտության մեջ իբրև միջնորդ կամ երրորդ կողմ ներգրավված միջազգային խոշոր դերակատարներին՝ հայկական կողմի իրական դիրքորոշումների և պահանջների մասին: Անհնար է մշտապես «բլեֆ» անել տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական խաղի խոշոր մասնակիցներին, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը և Եվրոպական Միությունը: Այդպիսի «դիվանագիտական խաղը» բավա-

- կանին պարզունակ է և ենթակա բացահայտման՝ այն վարողի համար խիստ անցանկալի հետևանքներով:
4. Այդպիսի խաղը թուլացնում է հայկական կողմի բանակցա-յին դիրքերը, իջեցնելով դրանք ամենացածր մակարդակի, և, ընդհակառակը, բարձրացնելով բանակցություններում հակառակորդի պահանջների մակարդակը: Նմանատիպ իրավիճակ էր ստեղծվել նաև 1996-1997 թթ., որի մասին դեռևս այն ժամանակ գրված մեր հետևյալ տողերը ճիշտ ու ճիշտ վերաբերում են նաև ներկա կացությունը. «Ինչպես ցույց են տալիս բանակցությունների տեսությունն ու պրակտիկային նվիրված վերջին ուսումնասիրությունները, երբ բանակցող կողմերից մեկը (մեր դեպքում՝ Հայաստանը) բռնում է փափուկ, զիջողական կամ, ինչպես են անվանում «բարեկամական» դիրքորոշում (friendly bargaining), իսկ մյուսը (Ադրբեջանը)՝ խիստ կոշտ դիրքորոշում (hard bargaining), ապա բանակցությունների խաղը միշտ ընթանում է վերջինիս խոշոր առավելություններ և նախաձեռնություններ: Արդյունքում, կարող են ձեռք բերվել պայմանավորվածություններ, սակայն դրանք անխուսափելիորեն կլինեն հօգուտ կոշտ բանակցողի²: Ամենաէականն էլ այն է, որ այդպիսի պայմանավորվածությունները խնդիրը չեն լուծում և հետևանքը հաճախ լինում է հակամարտության վերաբռնկումը»³: Ծիշտ այսպիսի անբարեհաջող հարաբերակցություն ունեն Հայաստան-Ադրբեջան ընթացիկ բանակցությունները:

Բանն այն է, որ Արցախյան հակամարտության կարգավորումը կախված է ոչ այնքան ընդհանուր սկզբունքների ճշտումից, որքան մանրուքներ թվացող խնդիրներից: Նման հակամարտություններում կարևոր է ամեն ինչ՝ յուրաքանչյուր դետալ: Օրինակ՝ այն փաստը, թե բլրի այս թե այն կողմում է դրվելու հայկական կամ ադրբեջանական խրամատը, կարող է հակամարտության ճակատագրի մեջ խաղալ նույն դերը, ինչ, ասենք, իրավական ամենակարևոր հռչակվող փաստը՝ Արցախի ապագա իրավական կարգավիճակը⁴: Ավելին, մեր համոզմամբ, Արցախյան հակամարտության մեջ իրական ուժային գործոնները շատ ավելի մեծ

կարևորություն ունեն, քան զուտ իրավական խնդիրները: Որևէ իրավական փաստաթուղթ չի կարող հայկական կողմին տրամադրել այնպիսի անվտանգության երաշխիքներ, որոնք հավասարաթեք լինեն հողին ու տարածքին: Եթե նույնիսկ, լավագույն դեպքում, Արցախը ճանաչվի անկախ պետություն (թեև Բաքուն պարզ ու հստակ բազմիցս հայտարարել է, որ դրան երբեք համաձայնություն չի տա), այդպիսի ճանաչումը կլինի «թղթե» փաստաթուղթ: Մինչդեռ ազատագրված տարածքը թշնամուն գիջելուց հետո՝ Արցախը (ինչպես նաև Սյունիքը) հայտնվելու է ռազմականապես անպաշտպանունակ դրություն մեջ և Ադրբեջանի սանձազերծած կարճաժամկետ պատերազմի արդյունքում կարող է ոչնչացվել: Տարածքի հանձնումը ոչ թե բացառելու է պատերազմը, այլ նախապայմաններ տրամադրելու Ադրբեջանին՝ այն առավել նպաստավոր դիրքերից վերսկսելու համար:

Նման հավանականությունը մերժողների փաստարկը միակն է՝ իբր Արցախի և Հայաստանի անվտանգության մակարդակի իջեցումը, որ անխուսափելիորեն առաջանալու է ազատագրված տարածքը գիջելու արդյունքում, կփոխհատուցվի միջազգային երաշխիքներով՝ մասնավորապես տարածաշրջան մտցվելիք խաղաղապահ զինուժով:

Ներկա ժողովածուի հեղինակներից մի քանիսը (բաժին Գ.), վերլուծելով Արցախյան հակամարտության գոտում խաղաղապահներ տեղակայելու ծրագրային հանգամանքները, մասնավորապես՝ նրանց մանդատը, կառուցվածքը, հրամանատարության հնարավոր մոդելը, Ֆինանսական ապահովումը, վերջին տարիներին խաղաղապահության միջազգային փորձը, միաբերան եզրակացնում են, որ բազմազգ խաղաղապահ զինուժը բացարձակապես անվստահելի է լինելու և, ավելին, ինքն է մեծ վտանգ ներկայացնելու տարածաշրջանի խաղաղության համար:

Լրացուցիչ կարգով նշենք միջազգային խաղաղապահության մասին ևս մի քանի կարևոր փաստ, որոնք ժողովածուի մյուս նյութերում հիշատակված չեն: Այսօրվա պայմաններում խաղաղապահ զորք առաքելը բավականին ծախսատար խնդիր է: Ամերիկյան Միջազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի (Institute of International Strategic Studies) 2003 թ. կատարած հաշվարկներով՝ Բոսնիայում յուրաքանչյուր խաղաղա-

պահանք արժեքն ունի էր շուրջ 250,000 ԱՄՆ դոլար⁵, այսինքն՝ նույնիսկ փոքր՝ 3000 թվաքանակ ունեցող արդյունավետ խաղաղապահ զորագունդը տարեկան արժեքն ունի էր շուրջ 750 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Կարելի է պնդել, որ Արցախյան գոտում տեղակայվելիք զինուժին այդչափ գումար հայթայթելը կապված է գրեթե անհաղթահարելի բարդությունների հետ: Քանի՞ տարի և ո՞ր պետություններն են պատրաստ լինելու այդպիսի գումարներ տրամադրել:

Միջազգային խաղաղապահների հետ կապված սկանդալային պատմություններն ինքնին ցույց են տալիս, թե ինչպիսի դերակատարում կարող են ունենալ այդ զորքերը Արցախյան հակամարտության գոտում (այս մասին տե՛ս նաև ժողովածուիս էջ 142-156, 190, 203-204, 252-253, 288-289):

Ամենաթարմ մի նորություն համաձայն, 2005 թ. դեկտեմբերի 23-ին Ֆրանսիայում զինվորական տրիբունալը հետաքննություն է սկսել Ֆրանսիացի խաղաղապահների՝ 1994 թ. Ռուանդայում թուլթյունների դեմ իրականացված ցեղասպանության «մեղսակցություն» մասին: Մինչ այդ՝ 2005 թ. սկզբին, Ֆրանսիական քաղաքացիական հետաքննչական մի մարմին, բաղկացած լինելով փաստաբաններից, պատմաբաններից և մարդու իրավունքների խմբերի ղեկավարներից, հրապարակել էր մի զեկուցում, որում մեղադրում էր Ֆրանսիական զորքերին ոչ թե զոհերին, այլ հարձակվողներին օգնելու մեջ: Կենտրոնական մեղադրանքներից մեկի համաձայն Ֆրանսիացի խաղաղապահները թույլ էին տալիս ռուանդական բանակի և բրոնզային կազմավորումների անդամներին մտնել թուլթյունների պաշտպանության համար ստեղծված ճամբարները և այնտեղ կոտորել նրանց⁶:

2005 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ը կարգադրեց դուրս հանել Լիբանանում տեղակայված իր բազմազգ զինուժին (Interim Force in Lebanon-Unifil) ուղրաինական խաղաղապահ զորամիավորումը, որը ներգրավվել էր ՄԱԿ-ին պատկանող նավթի անօրինական վերավաճառքի մեջ⁷:

2005 թ. հունվարին ՄԱԿ-ի Ներքին հետաքննիչ ծառայություն (OIOS) հրատարակեց մի զեկուցում, որում մեղադրում էր Կոնգոյի ժողովրդավարական Հանրապետությունում տեղակայված

ՄԱԿ-ի խաղաղապահներին տարածված սեքսուալ բռնությունների մեջ, որոնք շարունակվում էին՝ ի հեճուկս բազմաթիվ բացահայտումների և հետաքննությունների: Խաղաղապահները մեղադրվում էին խմբակային բռնաբարությունների, 12 և 13 տարեկան երեխաներին ձվերով, կաթով և մի քանի դոլարով կաշառելու և անտառներում, դատարկ հողի վրա և մանգոյի ծառերի տակ նրանց պղծելու մեջ: Այդ հանցագործությունների մեջ ներգրավված էին Ֆրանսիացի, հարավ-աֆրիկացի, ուրուգվայցի, մարոկկացի, թունիսցի և նեպալցի «խաղաղապահները»: Ընդ որում, նույն զեկուլցի հեղինակներից մեկը նշել էր, որ որոշ զինվորականներ, խաղաղապահ առաքելություններից արտաքսվելուց հետո էլ, ընդմիջտ «սև ցուցակի» մեջ հայտնվելու փոխարեն, ստացել են ՄԱԿ-ի կառույցներում այլ աշխատանք⁸: Նմանօրինակ վարքագծի հավաստի հաղորդումներ են եղել նաև Արևելյան Թիմորում, Էրիթրեայի և Եթովպիայի սահմանին ծառայող խաղաղապահների մասին⁹:

Հիշեցնենք, որ Նիդերլանդների կառավարությունը նույնիսկ հրաժարական տվեց, երբ բացահայտվեց Բոսնիայում իր խաղաղապահ զորքի խայտառակ անգործությունը. 200 խաղաղապահներ մեկ փամփուշտ անգամ չէին արձակել Սրբերենիցայում 7,500 մահմեդական բոսնիացիների կոտորածը կանխելու համար¹⁰:

Պետք է հիշել նաև, որ խաղաղապահները հաճախ ոչինչ չեն կարողանում անել, երբ հակամարտող կողմերից որևէ մեկը, այս կամ այն ձևով, արգելում է նրանց գործունեությունը: Այդպիսի խիստ կաշկանդված վիճակում է քանիցս հայտնվել, օրինակ, Էրիթրեայի և Եթովպիայի սահմանի երկայնքով տեղակայված միջազգային խաղաղապահ զորքը (UNMEE)¹¹:

Սակայն Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի անվտանգության միջազգային երաշխիքների (այդ թվում՝ խաղաղապահների) վստահելիություն խնդրի մասին կարելի է պատկերացում կազմել նաև, գննելով այն այլ կերպ ևս՝ մինչև այսօր Հայկական հարցի վերաբերյալ միջազգային համայնքի որդեգրած դիրքորոշումների տեսանկյունից: Իսկ դրանք ամենևին խոստումնալից չեն:

1. Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման, դատապարտման և պատժման հարցում միջազգային համայնքը մինչև օրս հս-

- տակ դիրքորոշում չունի: Առ այսօր ընդամենը 17 պետություն է ճանաչել ցեղասպանությունը, սակայն այդ ճանաչումներն «անատամ» փաստաթղթեր են՝ բոլորն էլ շրջանցում են պատասխանատվության և փոխհատուցման հարցերը, մեծ մասում չի նշված հայերի՝ իրենց հայրենիքում բնաջնջվելու փաստը, չի հիշատակված ոճրագործը, երբեմն փաստերը ներկայացված են սխալ ու գլխիվայր: Իսկ պետությունների մեծ մասը, այդ թվում Արցախին անվտանգություն երաշխիքներ խոստացող ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան, հրաժարվում են անգամ ճանաչել մարդկության պատմության մեջ այդ մեծագույն ոճրագործությունը:
2. Սումգայիթի և Բաքվի ջարդերի ճանաչման, դատապարտման և պատժման հարցերում միջազգային համայնքը նույնպես դրսևորեց հետևություններ չանելու յուրահատկություն և հիշողության արագ կորուստ:
 3. Թուրքիայում և Ադրբեջանում հայկական մշակույթի դեմ իրականացվող բնաջնջման քաղաքականության՝ «մշակութային ցեղասպանության» դատապարտման և պատժման հարցում միջազգային համայնքը «խուլ ու համր» ձևացավ (վերջին վառ օրինակներից է՝ Հին Ջուղայում խաչքարերի ջարդը և հայկական հուշարձանների նկատմամբ նմանատիպ այլ գործողությունները Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող ողջ տարածքում)¹²:
 4. Միջազգային համայնքը հարկ չհամարեց պատշաճ գնահատական տալ Բուդապեշտում ադրբեջանական (հնարավոր է, նաև թուրքական) հատուկ ծառայությունների կազմակերպած հայ սպայի վայրագ սպանությանը¹³ և Ադրբեջանում այն ողջունելուն:
 5. Միջազգային համայնքը որևէ լուրջ ճնշում չգործադրեց Հայոց ցեղասպանությունն իրագործած Թուրքիայի՝ Հայաստանի դեմ իրականացվող ցամաքային շրջափակումը դատապարտելու և պատժելու ուղղությամբ:
 6. Միջազգային համայնքը անտարբերություն է դրսևորում նաև Ջավախքի հայության ազգային և մարդկային իրավունքները ոտնահարող վրացական իշխանություններին դատապարտելու հարցում:

7. Միջազգային համայնքը երբևէ ցանկություն չի ունեցել ժխտելու և դատապարտելու Հայոց պատմության և մշակույթի դեմ թուրք և ադրբեջանցի կեղծարարների ձեռնարկած ազդեցիկությունը:

Այս ետնախորքում միանգամայն պարզ է դառնում, որ միջազգային երաշխիքները Հայկական հարցի Արցախյան հատվածում ևս ի սկզբանե սնանկ են ու մեռելածին: Այս իրողությունը մեծ ցանկության դեպքում միայն կարելի է չնկատել:

Առավել անհեթեթ է Ադրբեջանի հետ զիջումների մասին խոսել պատմական հենց այս պահին, երբ Հայաստանի, Արցախի և հայրենիքի համար Բաքվի պետական քաղաքականությունը կառուցված է ֆաշիստական և ռասիստական «լավագույն» ավանդույթների ծայրահեղ դրսևորումներով՝ հայ ժողովրդի, հայկական մշակույթի և յուրաքանչյուր հայի նկատմամբ պետականորեն հրահրվող թշնամանքի հիման վրա, երբ Ադրբեջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաները բացեիբաց հայտարարում են Հայաստանն «աշխարհի քարտեզի վրայից ջնջելու» ծրագրերի մասին, երբ հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը պետական պատվերով արժանանում են համընդհանուր կեղծման և աղավաղման, իսկ պատմական Հայաստանի այն տարածքում, որը գտնվում է Ադրբեջանի տիրապետության տակ, պետականորեն ծրագրվում և իրականացվում է հայկական մշակութային շերտի ոչնչացումը:

Այսպիսի իրավիճակում հայկական կողմի՝ բանակցություններ վարելու ռազմավարությունն արմատական վերանայման կարիք ունի: Առհասարակ, բանակցություններ վարում են այն ժամանակ, երբ չկա պատերազմ և կողմերը գերծ են մնում բացահայտ հարձակողական գործողություններից: Մինչդեռ Ադրբեջանի քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և առհասարակ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունի ոչ միայն հարձակողական բնույթ, այլև բացահայտ ցեղասպանական նպատակադրումներ, որոնց ցցուն արտահայտությունն էին, մասնավորապես, Բուդապեշտում երիտասարդ հայ սպայի՝ ազգային հողի վրա իրականացված սպանությունը և Հին Ջուղայում հայոց խաչքարերի եղեռնը: Թշնամու ստեղծած նման իրավիճակները պետք է առավելագույնս օգտագործվեն՝ ուղղելու համար դեռևս 1992 թ.՝ բանակցային գործընթացի սկզբում հայկական դիվանա-

գլխուղթյան որդեգրած սխալ դիրքորոշումները, որոնք հավերժական համարել չի կարելի:

Մասնավորապես, թշնամական վերոհիշյալ գործողություններից հետո Երևանի միակ ճիշտ քայլը կլինե՞ր Բաքվի հետ բանակցային գործընթացն անորոշ ժամանակով ընդհատելը և ի լուր աշխարհի համապատասխան բացատրություններով հանդես գալը, ինչը միանգամայն կընկալեին և՛ միջազգային հանրությունը, և՛ բոլոր միջնորդներն ու երրորդ կողմերը: Այդ քայլով Երևանը նաև արդյունավետորեն կճեղքեր Ադրբեյջանի ցեղասպանական քաղաքականության շուրջը պահպանվող տեղեկատվական շրջափակումը: Բայց Երևանն այդ քայլին չգնաց և եղեռնագործի հետ «գիջումների» շուրջը բանակցությունները շարունակվում են, կարծես, ոչինչ էլ չի պատահել:

Վերադառնալով հակամարտության կարգավորման սկզբունքների մասին այն փաստաթղթին, որն այժմ դրված է բանակցությունների սեղանին, պետք է ասել, որ անգամ ստորագրվելու դեպքում, այն (պայմանականորեն անվանենք «փոքր համաձայնագիր»), միևնույն է, չի կարող իրագործվել մինչև կնքվի բոլոր մանրուքները համաձայնեցնող «մեծ համաձայնագիրը»: Իսկ վերջինս, ըստ երևույթին, դեռ երկար ժամանակ չի կարող կնքվել ու վավերացվել: Դրան խանգարելու են «մանրուքներում» համաձայնության գալու դժվարությունները, Հայաստանի և Ադրբեյջանի ներքին քաղաքական զարգացումները, մասնավորապես՝ ընդդիմություն-իշխանություն հարաբերությունների մակարդակում, որոշ մեծ և տարածաշրջանային տերությունների միջամտությունները, հնարավոր տարատեսակ պրովոկացիաները, Արցախի դեկավարության ու բնակչության, ինչպես նաև Հայկական բանակի, վետերան ազատամարտիկների և հայ հասարակության հայրենասիրական հատվածի դիմադրությունը: Այսպիսով, «մեծ համաձայնագրի» հարցը մնալու է առկախ, սակայն «փոքր համաձայնագիրը», եթե այն ստորագրվի, դամոկլյան սրի պես կախված է լինելու Հայաստանի անվտանգության գլխին՝ միջազգային ասպարեզում վավերացնելով Ադրբեյջանի պահանջները և տեղիք տալով անցանկալի արտաքին նորանոր ճնշումների: Հետևաբար, «փոքր համաձայնագրի» ստորագրումն ինքնըստինքյան սպառնում է Հայաստանի ազգային անվտանգությանը:

Վերջին հաշվով, Արցախյան հակամարտությունը լուծվելու է հօգուտ Հայաստանի կամ Ադրբեյջանի ոչ թե բանակցությունների սեղանին, այլ այդ երկու ախոյանների՝ պետական շինարարության մեջ գրանցելիք հաջողությունների հարաբերակցությունից: Ահա այդ խնդրի կենսագործմանը պետք է նվիրվի ողջ հայությունը, Հայաստանն ու Սփյուռքն իրենց բոլոր կառույցներով:

* * *

Սույն ժողովածուի ստեղծումն առաջին փորձն է ի մի բերելու Հայաստանի ազատագրված տարածքի խնդրին նվիրված փորձագիտական միտքը: Այն նպատակ ունի նաև խմբավորելու և դասակարգելու այդ մտքի հիմնատարրերը, նշմարելու հետազոտման արժանի գլխավոր ուղղությունները, ճշտելու մեթոդաբանությունը, միավորելու համախոհ մասնագետներին, հաստատագրելու նրանց գաղափարները որպես կուռ տեսություն և Հայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի առաջատար բաղադրամաս, ի վերջո՝ քանակապես ու որակապես զարկ տալու այդ բնագավառում կատարվող ուսումնասիրություններին:

Զետեղված վերլուծական ու փաստագրական նյութերում Հայաստանի ազատագրված տարածքին վերաբերող հիմնահարցերն ուսումնասիրվում են իրենց ամբողջություն մեջ, այդ թվում՝

- այդ հիմնախնդիրը դիտարկվում է Հայկական հարցի ընդհանուր համատեքստում (սույն ժողովածուի բաժին Բ.).
- զնահատվում է ազատագրված տարածքի ռազմավարական նշանակությունը արդի Հայաստանի (ներառյալ ՀՀ ու ԼՂՀ) անվտանգության համար (բաժին Գ.).
- որոշվում է ազատագրված տարածքի տեղն ու դերը տարածաշրջանային անվտանգության համակարգում (բաժին Գ.).
- տրվում են ազատագրված տարածքի հայկական պատկանելության իրավական հիմնավորումները (բաժին Դ.).
- ցուցադրվում են հայրենիքի այդ հատվածի նկատմամբ հայության որդեգրած դիրքորոշումները (բաժին Ա. և Ե.).
- տրվում է հայոց հայրենիքի սահմանումը՝ տարածքային և ժամանակագրական ընդգրկումներում (բաժին Ա. և Ե.).
- լուսաբանվում է հայոց ռազմավարական գիտակցության

ընդհանուր վիճակը, բացահայտվում են հայուլթյան դեմ մղվող տեղեկատվական պատերազմի կարևոր տարրերը (բաժին Ա.).

- ուրվագծվում են ազատագրված տարածքի վերահայացման ժողովրդագրական, տնտեսական և մշակութային խնդիրները (բաժին Ե.):

Նյութերի զգալի մասը հատուկ գրվել է սույն հատընտիրի համար և հրատարակվում է առաջին անգամ (^o 1, 3-7, 16-18, 21, 23-25, 34-35):

«Հայրենատիրութուն» մատենաշարի հաջորդ հատորներում անդրադառնալու ենք Հայաստանի և Հայ ժողովրդի կենսական շահերը շոշափող այլ խնդիրների, այդ թվում՝ Արցախյան հակամարտության մյուս բաղադրիչներին, Զավախքի հիմնահարցին, Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու փոխհատուցման միջազգային գործընթացներին, Թուրքիայում, Ադրբեջանում և Վրաստանում Հայոց մշակութային ժառանգության ճակատագրին, ուշադրության և պաշտպանության կարիք ունեցող ազգային արժեքներին և նրանց զարգացման խնդիրներին:

28.01.2006

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր,
«Հայոց համաշխարհային գործակցութուն»
հասարակական կազմակերպության
գործադիր տնօրեն

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այս տարբերակի գոյության փաստը հաստատում է նաև ԳՅ վարչապետը, խոստովանելով, սակայն, թե «փաստացի որևէ ծրագրից ես տեսյակ չեմ, և կառավարությանը գրավոր ներկայացված չէ» («Հայ մնալու հիմնական գրավականը հզոր պետություն ունենալն է», *Հայաստանի Հանրապետություն*, 14 հունվարի 2006թ.):

² Տե՛ս **Roger Fisher et al.**, *Coping with International Conflict: A Sys-*

tematic Approach to Influence in International Negotiation (Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1997), pp. 136-138:

³ **Արմեն Այվազյան**. *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը*: Երևան, Հայաստան, Հայինֆո, 1998, էջ 81-82:

⁴ Ինչպես դեռևս 1993 թ. ճշգրիտ բնութագրում էր հայ ռազմական թղթակիցներից մեկը՝ «Լեռնային երկրամասում, որի տարբեր հատվածներից յուրաքանչյուրն ընդգրկելով բնակավայրերի մի ողջ շղթա՝ բնական ամբողջություն է կազմում, անգամ մեկ գյուղի կամ բարձունքի կորուստը կարող է քանդվող կծիկի համաբանությամբ առաջ բերել անկումների մի ողջ շղթա»։ — **Վ. Ղևրիկյան**, «Գետաշեն բանալուց մինչև Հայաստան շենքը» (*Զինվոր*, 1993թ., 1-8 ապրիլի, թիվ 1):

⁵ “Key Developments Concerning Iraq,” *The Associated Press*, February 07, 2003.

⁶ **Verena Von Derschau**, “French Tribunal Opens Rwanda Genocide Probe,” *Associated Press*, December 23, 2005 10:37 PM ET; **Maggie Farley**, “Explicit Photos Fan U.N. Sex Scandal: The French staffer they implicate says that the Congo mission harbors a pedophile network,” *Los Angeles Times*, February 12, 2005.

⁷ “Scandal hits Ukrainian UN troops: The UN has told Ukraine to withdraw its peacekeepers in Lebanon, saying some have engaged in “financial misconduct”, *BBC NEWS* 2005/09/03 04:18:39 GMT.

⁸ **Evelyn Leopold**, “Sexual Abuse by UN Troops in Congo Hasn’t Stopped,” *Reuters*, January 7, 2005 4:56 PM ET.

⁹ **Roberto Bonzio**, “Italy Probes U.N. Peacekeeper in Eritrea Sex Case,” *Reuters*, August 24, 2001 4:08 PM ET; “U.N. Policeman Charged with Rape in East Timor,” *Reuters*, August 24, 2001 6:53 PM ET.

¹⁰ **Marcel Van De Hoef**, “Dutch Gov’t Out After Bosnia Report,” *Associated Press*, April 16, 2002 11:55 PM ET.

¹¹ **Nita Bhalla**, “Ethiopia shuts border to peacekeepers,” 27 April, 2002, 14:26 GMT 15:26 UK; **Ed Harris**, “Eritrea orders Western UN troops out: diplomats,” *Reuters*, Dec 7, 2005.

¹² Վանդալիզմի նման մի դեպք է հաստատում Բաքվում Նորվեգիայի դեսպանը՝ տե՛ս **Simon Ostrovsky**, “Christian Minority in Azerbaijan Gets Rid of Armenian Eye Sore,” AFP, 17, February 2005.

¹³ **Տե՛ս Армен Айвазян**, “Убийство в Будапеште – спланированная операция азербайджанских спецслужб”, *Новое время*, 30 марта 2004 г.

Ա.

**Հայոց ռազմավարական
գիտակցության վիճակը:
Տեղեկատվական պատերազմ:**

2.

Ռազմավարական խոռոչները հայոց քաղաքական գիտակցության մեջ կամ Հայաստանի աշխարհաքաղաքական գոյության արսիոմները*

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Սույն հոդվածում քննարկվելու է Հայոցի վրա քաղաքական գիտակցության հիմնային բաղադրիչը՝ նրա ռազմավարական գիտակցությունը, որը ենթադրում է մի կողմից՝ միջին ու երկարաժամկետ կտրվածքով Հայաստանի ազգային անվտանգությունն սպառնացող հիմնական վտանգների հստակ դիտարկում, մյուս կողմից՝ դրանց միասնաբար դիմադրվելու մտավոր ու բարոյահոգեբանական պատրաստվածություն: Հավանական կամ իրականում պետականաստեղծ էթնիկ-ազգային հանրույթի ռազմավարական գիտակցության մեջ կարելի է ընդգրկել «ռազմավարական միտք», «ռազմավարական մտածողություն», «ռազմավարական հիշողություն», «ռազմավարական պատասխանատվություն» հասկացությունները:

Հայոցի վրա քաղաքական գիտակցության մյուս կարևոր բաղադրիչներն են նրա իրավական գիտակցությունը (Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության և օրենքների իմացությունն ու դրանք գործնականում կիրառելու կարողություն) և տնտեսական գիտակցությունը (Հայաստանի, տարածաշրջանի և առհասարակ աշխարհի տնտեսությունների մասին գիտելիքներ ու դրանք արդյունավետորեն կիրառելու կարողություն): Այս բաղադրիչները, սակայն, ածանցվում են ռազմավարական գիտակցությունից, վերնաշենքային են, և այս հոդվածում չեն քննարկվում:

* Այս հոդվածն առաջին անգամ լույս է տեսել ռուսերենով՝ “Стратегические провалы в политическом сознании армянства или аксиомы геополитического бытия Армении”, *Голос Армении*, 10 ноября 2005г., այնուհետև անգլերենով՝ “Strategic Gaps in Armenian Political Consciousness or Axioms of the Geopolitical Existence of Armenia”, *Groong.com*, December 16, 2005, <http://groong.usc.edu/news/msg132245.html>: Չայերեն տարբերակը հրապարակվել է մի շարք թերթերում, այդ թվում՝ 2005թ. դեկտեմբերի 31-ին Lnu Անգլիստի «Ասպարեզ»-ում և 2006թ. հունվարի 1-ին Բեյրութի «Ազրակ» և «Արարատ» օրա-

Հավանական կամ իրականում պետականաստեղծ որևէ էթնիկ-ազգային հանրույթի ռազմավարական գիտակցություն զարգացածության աստիճանը կախված է մի շարք պատճառներից ու հանգամանքներից, առաջին հերթին՝

- ազգային անվտանգության համակարգի կայացվածությունից ու արդյունավետությունից,
- ազգային անվտանգության հարցերում պրոֆեսիոնալ մտքի անկախությունից ու ինստիտուցիոնալացումից,
- քաղաքական վերնախավի՝ ազգային անվտանգության հարցերում պատրաստվածությունից,
- քաղաքական վերնախավի՝ ազգի առջև ունեցած պատասխանատվության զգացումից,
- ազգի՝ էթնիկական, կրոնական, լեզվական ու սոցիալական առումներով համախմբվածության աստիճանից,
- թշնամի երկրների և/կամ շահագրգիռ տերությունների՝ տվյալ հանրույթի վրա ներազդելու նպատակով կիրառվող տեղեկատվական-գաղափարաբանական և հոգեբանական բնույթի հատուկ գործողությունների երկարատևությունից, ինտենսիվությունից ու նենգությունից, և, մյուս կողմից, այդ փորձերի ժամանակին ճանաչումից ու դրանք չեզոքացնող համապատասխան հակաքայլերի կիրառումից:

Վերոթվարկյալ վեց չափանիշներով էլ հայության ազգային ռազմավարական գիտակցությունը ներկայանում է որպես, մեղմ ասած, թերզարգացած: Այսպես, ազգային անվտանգության հարցերով պրոֆեսիոնալ մտքի հայկական դպրոցը դեռ իր առաջին քայլերն է անում՝ ֆինանսապես ու գաղափարապես զգալի կախման մեջ գտնվելով արտաքին քաղաքականության և անվտանգության մտքի՝ արևմտյան և, նվազ չափով՝ ռուսական կենտրոններից: Այդ նույն հարցերի մասին հայկական քաղաքական վերնախավի պատրաստվածությունը ծայրաստիճան թույլ է, իսկ ազգի ապագայի առջև նրա ունեցած պատասխանատվության զգացումը՝ վրդովեցուցիչ: Հայ ազգը տարաբաժանված է եկեղեցական-կրոնական ու լեզվական հայտանիշներով: Հետսոցիալիստական Հայաստանում ծնունդ է առել և անթույլատրելի մակարդակի հասել հասարակության բեռացումը ըստ եկամտի չափի՝ ի չիք անելով Արցախյան շարժման վաղորդային ձևը բերված

ազգային համախմբվածությունն ու համերաշխությունը:

Այս ամենին գումարվում են ինչպես թշնամական Ադրբեյջանի և Թուրքիայի, այնպես էլ տարածաշրջանում ռազմավարական շահեր ունեցող որոշ տերությունների մշտական մեծ հետաքրքրությունը և, ըստ այդմ էլ, երկարատև ու նենգամիտ տեղեկատվական-գաղափարաբանական ու հոգեբանական հատուկ գործողությունները, որոնք նպատակ ունեն ներազդելու հայության ռազմավարական գիտակցության վրա: Հայկական պետության և Սփյուռքի կառույցների կողմից այդ ազդեցությունների անարդյունավետ ճանաչումն ու թույլ հակադարձումը հանգեցնում են նրան, որ հայության ռազմավարական գիտակցությունը մանիպուլյացիայի ենթարկելու փորձերը շատ հաճախ պսակվում են հաջողությամբ: Այս առիթով բավարար է հիշատակել դասական գաղափարաբանական դիվերսիայի ընդամենը մեկ օրինակ. հայության քաղաքական գիտակցության մեջ հաջողվել է մտցնել «ղարաբազցիներ»-«հայաստանցիներ» բացասական տարբերակումը՝ սրանից բխող հավանական վտանգավոր հետևանքներով հանդերձ:

Ընդհանուր առմամբ, առկա վտանգների համեմատ՝ Հայաստանի ազգային անվտանգության համակարգն անկատար է և անարդյունավետ: Այսպես, անկախացումից 14 տարի անց տակավին չի մշակվել Ազգային անվտանգության հայեցակարգ, ՀՀ նախագահին առընթեր Ազգային անվտանգության խորհուրդը գոյություն ունի միայն անվանապես (այն չունի անձնակազմ և չի գործում), ամբողջովին լքված են ու անպաշտպան թողնված ազգային անվտանգության հույժ կարևոր մի քանի ճակատներ, այդ թվում՝ ռազմավարական վերլուծությունը, տեղեկատվական քաղաքականությունը (կամ, հին տերմինաբանության համաձայն, գաղափարախոսություն ու քարոզչության բնագավառը), կրոնական-աղանդավորական խոշորածավալ ներխուժումը, կոռուպցիայի դեմ պայքարը, քաղաքական («կիրառական») հայագիտության զարգացումն ու հիմնարար հայագիտության ապագան:

Պատմական իրադարձությունների, սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ ներգործությունների հետևանքով հայկական ռազմավարական գիտակցության մեջ բացվել են գործառուլթային բնույթի խորը խոռոչներ: Ռազմավարական իրողությունները, որոնք հայության

բացարձակ մեծամասնությունը պետք է ընկալեր որպես Հայաստանի աշխարհաքաղաքական գոյությունից քարոզման, անտեսվում են ինչպես Հայ ժողովրդի զգալի մասի, այնպես էլ, որ կրկնակի ցավալի է, իշխանամետ և ընդդիմադիր քաղաքական վերնախավի զգալի մասի կողմից: Հենց Հայ քաղաքական վերնախավի ռազմավարական գիտակցություն թերզարգացածությունն է պատճառը, որ թույլ է տալիս այն դերականորեն տարբերակել Հայ զանգվածների ռազմավարական գիտակցությունից:

Թեև Հայ Հասարակություն մի մասը՝ առանձին քաղաքական կուսակցություններ, Հասարակական ակտիվ խմբեր, ճանաչված գործիչներ, ճիշտ են ընկալում ներքոշարադրյալ ռազմավարական անվիճարկելի ճշմարտություններից մի քանիսը, այդուհանդերձ, նրանց Համահայկական ճանաչման ու դրա շուրջն ազգային միացյալ քաղաքականության կառուցման խնդիրն այդպիսով էի լուծվում: Չէ՞ որ աքսիոմի ուժը նրանում է, որ այն բոլորն են ընդունում, ընդ որում՝ առանց վերապահումների: Տարածայնությունն ու երերումները Հայություն մեջ սկսվում են այնտեղ և այն ժամանակ, երբ բանավեճերը շրկանում են հիմնարար, պարզ ճշմարտությունների շուրջ: Առաջ ընկնելով՝ ասվածը հաստատենք ընդամենը մեկ համեմատություն կատարելով:

Անհնար է պատկերացնել, օրինակ, ամերիկյան Հասարակության որևէ զգալի Հատված, չխոսելով արդեն քաղաքական կուսակցությունների և իշխանական վերնախավի մասին, որն «ալ-Քաիդա»-ն էի ընկալում որպես ԱՄՆ-ի անվտանգության դեմ լուրջ սպառնալիք: Այս տարրական ճշմարտության շուրջ բանավեճեր, բնականաբար, չեն ծավալվում և ամերիկացիներն իրենց ուժերը դատարկ տեղը չեն վատնում: Իսկ ահա Հայ Հասարակության մեջ կան մեծ թվով մարդիկ, մի շարք քաղաքական կուսակցություններ և տպագիր օրգաններ, խոշոր բիզնեսի ոչ քիչ ներկայացուցիչներ ու նույնիսկ պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք ոչ մի կերպ չեն կարողանում տեսնել Հայաստանի անվտանգությանն սպառնացող առավել ակնհայտ ու մահացու վտանգները, որ բխում են մեր երկու հարևան պետություններից՝ դաշնակցած Ադրբեյջանից և Թուրքիայից: Մեզ մոտ տարիներով անհիմաստ վեճեր են ընթանում ներկայումս Հայ-թուրքական բարեկամության Հնարավորություն կամ անհնարինություն մասին,

խակ մինչ այդ ոմանք «խոստումնալից բարեկամություն» են հաստատում...

Ստորև համառոտաբար շարադրվում են այն հիմնական ռազմավարական իրողությունները, որոնք մնում են անտեսված գանգվածների և հայություն քաղաքական վերնախավի մի մասի կողմից:

1. Աշխարհաքաղաքական կացության օրհասականությունը և Ադրբեջանին տարածքային զիջումներով խաղաղեցնելու անհնարինությունը

Անտեսվում է (լավագույն դեպքում՝ թերազնահատվում) «լինել, թե՞ չլինելու» աշխարհաքաղաքական դրություն ամբողջ օրհասականությունը, որի մեջ գտնվում է Հայաստանը հետխորհրդային ժամանակաշրջանում: Այլ կերպ ասած, անտեսվում է Հայաստանի ոչնչացման հավանականությունը, որը կարող է վրահասնել Ադրբեջանի կողմից (Թուրքիայի ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցությամբ) բծախնդրորեն ծրագրվող ու հետևողականորեն նախապատրաստվող ներխուժման հնարավոր հաջողության արդյունքում: Միաժամանակ անտեսվում է այն, որ տարածքային զիջումների միջոցով Ադրբեջանի և նրա թիկունքում կանգնած Թուրքիայի խաղաղեցումն անհնարին է:

Հայաստանը ոչնչացնելու նպատակը ադրբեջանցի ռազմավարագետները չեն թաքցնում անգամ, հայտարարելով նույնիսկ մոտավոր ժամկետներ (25-30 տարի), երբ, ըստ նրանց հաշվարկների, «աշխարհի քարտեզի վրա Հայաստան չի լինելու»: Այս մասին, մասնավորաբար, քանիցս արտահայտվել է Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարության մամուլի քարտուղար, գնդապետ Ռ. Մելիքովը: Նման հայտարարություններ արել են պաշտպանության նախարար Ս. Աբելևը և պաշտոնատար այլ անձինք: Հիշենք, թե դիվանագիտական ինչպիսի հզոր հարձակում գործեց Թեյ-Ավիլը Թեհրանի վրա, Իրանի նախագահի՝ Իսրայելի հանդեպ նման հայտարարություններից հետո: Դժբախտաբար, հայկական դիվանագիտությունը գրեթե չի հակազդում Բաքվից պարբերաբար հնչող նմանատիպ սպառնալիքներին:

Հայաստանը ոչնչացնելու ծրագիրը հույժ կարևորություն կազդող չէ, այն ներկայացնում է մարտավարական պարզագույն գործողություն՝ շխմատային «մատ երեք քայլից» կոմբինացիայի նման մի բան: **Քայլ 1-ին.** ադրբեջանական նախահարձակում և Արցախի ու ազատագրված տարածքների բռնազավթում: **Քայլ 2-րդ.** դրան վաղ թե ուշ անխուսափելիորեն հետևելիք ներխուժումը Սյունիք՝ թյուրք երկու դաշնակիցներին տարանջատող արդեն միակ մնացած այդ միջնաբերդը (Հայաստանի կենտրոնական շրջանների հետ թույլ հաղորդակցությունները, արցախյան «պարսպի» և պաշտպանական խորություն բացակայությունը, հրետանային կրակի ժամանակակից համակարգերի գործածումը, ինչպես նաև Արցախի անկման պատճառած հոգեբանական հարվածը կիջեցնեն Սյունիքի պաշտպանունակությունը գրեթե զրոյական մակարդակի) և Հայաստանի մնացյալ մասի առումը թուրք-ադրբեջանական օդակի մեջ՝ նրա վերածումը գետտոյի՝ յուրօրինակ անդրկովկասյան Սվազիլենդի: **Քայլ 3-րդ.** Հայաստանի լիկվիդացիան Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից եթե ոչ ռազմական, ապա տնտեսական, քաղաքական ու հոգեբանական ճնշման միջոցով: Զրկվելով կայուն զարգացման որևէ հեռանկարից ու կորցնելով աշխարհով մեկ սփռված միլիոնավոր հայերի համար հավանական ապաստանի իր դերը՝ երկրաչափական պրոգրեսիայով աճած զանգվածային արտագաղթի հետևանքով Հայաստանը կթուլանա այն աստիճան, որ կլլանվի և կբաժանվի Թուրքիայի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի միջև:

Հայաստանի ոչնչացման թուրք-ադրբեջանական այս ծրագրի անմիջական իրականացումը դրված է Ադրբեջանի վրա: Իսկ Թուրքիան, ելնելով միջազգային արդի իրողություններից, մնալու է մի տեսակ ստվերում՝ ադրբեջանական նախահարձակման համար ապահովելով «թիկունքային աջակցություն»՝ օժանդակություն քարոզչության, դիվանագիտական լոբբինգի, ֆինանսական ու տեղեկատվական-հետախուզական բնագավառներում, ինչպես նաև զինվորական խորհրդականներով ու «կամավորներով»:

1990-ականների սկզբին հայությունը՝ հսկայական կորուստների գնով, հաջողվեց չեզոքացնել այդ ծրագիրը՝ Հայաստանին ժամանակ տալով իր պետականությունն ամրապնդելու, այն է՝

արմատապես ինքնակազմակերպվելու համար: Դժբախտաբար, ընձեռված հնարավորությունները, խոշոր հաշվով, բաց թողնվեցին, հատկապես, ազգային անվտանգություն գործուն համակարգի ստեղծման ու պետական կառավարման մակարդակի բարձրացման հարցերում:

Աշխարհաքաղաքական իրադրություն հստակ գիտակցումը կարող է մոբիլիզացնել հայրենիքի տնօրինած մարդկային, գաղափարախոսական ու ֆինանսական ոչ սակավ ռեսուրսները, ինչպես նաև ժողովրդի անսպառ կամքը՝ վերոհիշյալ մահացու հավանականությունը բացառելու համար: Իսկ դրա միջոցը մեկն է՝ կառուցել Հայաստանում և արտասահմանում հարգանք վայելող և ամուր պետություն, այնպիսի պետություն, որն ի վիճակի լինի անկախ քաղաքականություն վարել իր ազգային անվտանգության համար կենսականորեն կարևոր հարցերում: Փոխարենը, ամեն օր բավում ենք պետական կառավարման ցածր մակարդակին, պետական պաշտոնեություն համընդհանուր կոռումպացվածությունը, իրավական, մասնավորաբար դատական համակարգի չկայացածությունը, ինքն իրեն օրենքից դուրս համարող ու պահող օլիգարխների և բարձրաստիճան պաշտոնատարների կաստայի առաջացմանը, կլանայնությունը (այդ թվում՝ դրա գավառական տարատեսակին), ազգային մշակույթի և արժեքների ժխտմանը, վերջին հաշվով՝ ազգային և, արդյունքում, սեփական անվտանգության անտեսմանը:

2. Ռազմավարական տեսակետից բարենպաստ պատմական պահի մասին

Ներկայումս Հայաստանում և նրա շուրջն առկա հարաբերական կայուն իրավիճակը հավիտենական չէ: Այն, մեր ցանկություններին հանդիմանալիս, կարող է փոխվել դեպի վատը՝ ներքին, տարածաշրջանային ու համաշխարհային մի շարք հնարավոր պատճառներով:

Երկրի ներսում հայկական տնտեսության այսօր դիտարկվող զարգացումը քաղաքական համակարգի միաժամանակյա խորը լճացման պայմաններում՝ հղի է քաղաքական ու սոցիալական ցնցումներով, ինչպես նաև շարունակական արտագաղթով, որ ներառում է նաև երկրից տաղանդավոր ու ազնիվ երիտասարդ մաս-

նագետների, ովքեր իրենց ներուժը չեն կարողանում իրացնել ո՛չ կռուումպացված պետական կառույցներում, ո՛չ էլ Հայաստանի տնտեսության առանձին ոլորտները մենաշնորհելու հաշվին շահույթ անող օլիգարխիական բիզնես-կառույցներում: Իսկ որակյալ կադրերի պակասը, որն արդեն զգացնել է տալիս հայկական պետության կենսագործունեության համարյա բոլոր ոլորտներում, անխուսափելիորեն կտանի ճահճացման ե՛լ տնտեսությունը, ե՛լ գիտությունը, ե՛լ կրթությունը:

Տարածաշրջանային կտրվածքով կայունությունը կարող է հիմնովին քանդվել ադրբեջանական հիշյալ նախահարձակման հնարավորությամբ: Այս կապակցությամբ ավելացնենք միայն, որ ալիեյան կլանի համար մոտ ապագայում պատերազմը կարող է իշխանությունը պահպանելու միակ միջոցը դառնալ, քանի որ ադրբեջանցի զանգվածների դժգոհությունը հակված է միայն ուժեղանալու: Դա պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով: Առաջին՝ որքան էլ Ադրբեջանը Կասպից ծովից նավթ արտահանի, այն չի բավարարի ժողովրդական զանգվածների տնտեսական վիճակն արմատապես բարելավելու համար, քանի որ նավթային հաջողակ հազվագյուտ տերությունների (Քուվեյթ, Սաուդյան Արաբիա, Կատար, Բահրեյն, ԱՄԷ) հետ համեմատած, ադրբեջանական նավթի պաշարների քանակի հարաբերությունը Ադրբեջանի բնակչության քանակին՝ մեծ չէ: Երկրորդ՝ պետական կառավարման համակարգն այնքան է փչացած, որ բացառում է նավթային եկամուտների փոքրիշատե արդար բաշխումը: Երրորդ՝ սաստկացող անհավասարություն, հարստություն և աղքատության ցայտուն հակադրություն ետնախորքում՝ նավթի առկայությունն ու նրա վաճառքի եկամուտներն ըմբոշխնելու անհնարինությունը ծայրահեղ հիասթափություն են ծնելու՝ խթանելով հեղափոխական տրամադրություններն ադրբեջանական հասարակության մեջ: Մինչդեռ «հաղթական պատերազմը» կարող է երկար ժամանակով ամրապնդել Ի. Ալիևի իշխանությունը:

Տարածաշրջանը կարող է պայթել նաև այլ պատճառներով, որոնցից առավել լուրջ են թվում հետևյալները. իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների սրման հավանականությունը՝ ընդհուպ մինչև պատերազմի սանձագերծում, Զավախքում իրադրության հավանական սրումը՝ ընդհուպ մինչև զինված հակամար-

տուլթյան բռնկում (այս մասին մանրամասն՝ ստորև), Թուրքիայում քրդական ռազմական դիմադրություն հավանական ուժեղացումը:

Պլուրալ կտրվածքով՝ աշխարհում քաղաքական ու տնտեսական անկայունությունը ոչ միայն չի նվազում, այլև, ընդհակառակը, աճում է, ընդ որում՝ արագորեն: Համաշխարհային քաղաքական ամբողջ համակարգի համար բացասական անկանխատեսելի հետևանքներով հղի առավել հավանական, նույնիսկ սպասելի միջազգային ցնցումների շարքում են ե՛լ համաշխարհային ֆինանսական համակարգի հավանական փլուզումն ու դրան ուղեկցող համաշխարհային տնտեսությունից ճգնաժամը, ե՛լ իսլամ ծայրահեղականների զանգվածային գոհեր պատճառած ահաբեկչական գործողություններն արևմտյան երկրներում, ե՛լ չինական «ռեկոնկիստան»՝ Չինաստանի ներխուժումը Թայվան ու Չինաստանի դեմ այդ պատերազմում ինքնաբերաբար ԱՄՆ-ի ներքաշվելը, ե՛լ ծայրահեղ վահհաբիստական հեղափոխությունը Սաուդյան Արաբիայում, ե՛լ ամերիկյան գործի հարկադրական դուրսհանումը Իրաքից, ե՛լ Հյուսիսային Կորեայի կողմից կամ նրա դեմ միջուկային զենքի կիրառումը:

Համաշխարհային քաղաքական համակարգի վրա անկայունացնող մեծ ազդեցություն կարող են գործել նաև խոչորածավալ տարերային աղետները, որոնք ընդունակ են պայթեցնելու գլոբալ, տարածաշրջանային կամ էլ տեղական տնտեսություն ու քաղաքականություն մեջ առկա լարվածությունները:

Ասվածից հետևում է, որ անդրկովկասյան տարածաշրջանում, ու, մասնավորապես, Հայաստանում ներկայումս առկա ներքին և արտաքին քաղաքական կայունությունն, ամենայն հավանականությամբ, ունի ժամանակավոր բնույթ: Այս հանգամանքի անտեսումը հայտնությունը թույլ չի տալիս առավելագույնս օգտագործել Հայաստանի համար ռազմավարական տեսակետից հարաբերականորեն բարենպաստ պատմական ներկա ժամանակահատվածը: Հենց այսօր է հարկավոր պատրաստվել հետագայի անխուսափելի բոլոր բարդացումներին ու հավանական աղետներին, հենց այսօր է հարկավոր ճեղքում արձանագրել հայտնության ինքնակազմակերպման մեջ, առաջին հերթին՝ Հայաստանում պետականաշինարարություն տեղապտույտ տվող գործում: Հարկավոր է անվա-

րան ընդունել Հայաստանի պետական կարևոր կառույցների անբավարար կայացվածությունը (ի դեպ, ս. թ. հոկտեմբերի 27-ին՝ ԱՄՆ իր պաշտոնական այցի ժամանակ կայացած մի հանդիպման ընթացքում, բառացիորեն այդպիսի հայտարարություն արեց ՀՀ պաշտպանությունից նախարար Ս. Սարգսյանը), թուլությունը, կոռումպացվածությունը և ոչ-պրոֆեսիոնալիզմը, որոնք էլ քաղաքացիների մոտ թերահավատություն են առաջացնում հայկական պետականության գաղափարի հանդեպ անգամ:

Որքանով մենք պատրաստ լինենք անխուսափելիորեն գալիք «X» օրվան (այսինքն՝ վերոհիշյալ հավանականություններից մեկի կամ միաժամանակ մի քանիսի տեղի ունենալու հետևանքով տարածաշրջանային կամ համաշխարհային քաղաքական ամբողջ համակարգի ժամանակավոր փլուզմանը), այնքանով էլ կհասնենք որպես ազգ և ազգային պետություն, այնքանով էլ նվազ կորուստներ կունենանք: Եթե մենք ավելի պատրաստ լինեինք 1988 թվականին, ավելին կհասնեինք ու նվազ էլ կկորցնեինք: Սա վերաբերում է առհասարակ բոլոր ազգերին ու պետություններին: Սակայն, Հայաստանի պարագայում, ամեն մի «X» օրը վերածվում է կենաց և մահու խնդրի:

Անհատական մակարդակում՝ հայությունը դարանակալած այս բոլոր ռազմավարական վտանգների անտեսումն, անկասկած, ունի հոգեբանական ինքնապաշտպանության գործառույթ: Ռազմավարական ամենեզիան կամ հիշողության կորուստը հային թույլ է տալիս մտածել ու բանել հանուն իր ընտանիքի բարօրության՝ չտրվելով «ավելորդ» մտածմունքների ազգի ու հայրենիքի դժվար անցյալի, ներկայի և ապագայի մասին: Իսկ հայկական պետական և քաղաքական կառույցներին նույն հիշողության կորուստը հնարավորություն է տալիս շարունակելու խառնափնիթոր և անպատասխանատու սովորական ռեժիմով զործունեությունը՝ փոխարենը ինքնակազմակերպման պահանջված մակարդակին բուրրովին այլ գործելակերպով հասնելուն, մի բան, որ թելադրվում է սպառնալիքների ռազմավարական դիտարկմամբ ու դրանց նվազեցման ու չեզոքացման ճանապարհների ողջամիտ փնտրտուքով:

Ցեղասպանության համահայկական ցավը, որ նշվում է ամեն տարվա ապրիլի 24-ին, դեռ պետք է վերածի «ռազմավարական հի-

չողուլթյան», այսինքն՝ Հայաստանի հետեղեռնյան աշխարհաքաղաքական իրադրուլթյունից հնարավոր ելքերի ու ռազմավարական հետևանքների մանրակրկիտ վերլուծուլթյան:

3. Տարածքի ռազմավարական նշանակուլթյունը Հայաստանի անվտանգուլթյան ու զարգացման համար

Հողը եղել և մնում է ամենաարժեքավոր ռազմավարական ռեսուրսը: Սակայն, հայ զանգվածները, ինչպես նաև քաղաքական վերնախավի զգալի մասը անտեսում կամ էլ թերազնահատում են տարածքի նշանակուլթյունը Հայաստանի ներկայի ու ապագայի համար:

Հայուլթյունը հստակ պատկերացում չունի Հայաստանի հետխորհրդային գոյուլթյան ամենահիմնական ռազմավարական փաստի՝ նրա տարածքի մասին: Արդի Հայաստանը խորհրդային Հայաստանը չէ միայն, այլև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետուլթյունը՝ ազատագրված տարածքներով հանդերձ: Արդի Հայաստանը հայկական զինված ուժերի վերահսկած տարածքն է: Արդեն մեկ տասնամյակից ավելի Հայաստանը գոյատևում է 42 հազ. քառ. կմ տարածքի վրա, որ համեմատելի է Շվեյցարիայի (41.3 հազ. քառ. կմ) և Նիդեռլանդների (41.2 հազ. քառ. կմ) տարածքների հետ: Սա ռազմավարական պարզ մի փաստ է, որի միջազգային-իրավական ձևակերպումը ապագայի գործ է: Այս ռազմատնտեսական իրողուլթյան հակառակ կողմն այն է, որ Հայաստանը չի կարող Ֆիզիկապես գոյատևել նախկին Հայկական իՍՂ-ի 29.8 հազ. քառ. կմ տարածքում՝ առանց Արցախի ու ազատագրված տարածքների: Պատճառը նույնն է՝ ռազմավարական շահերի ընդհանրուլթյան վրա հիմնված ու որպես դրա հետևանք՝ երկարաժամկետ բնուլթ ունեցող թուրք-ադրբեջանական դաշինքի գոյուլթյունը:

Կայացած պետուլթյուններում ապրող էթնոսները գերազանց են հասկանում տարածքի նշանակուլթյունը, խոնարհվում են նրա ամեն մի մասնիկի առջև¹: Սակայն այլ է դրուլթյունը հայ էթնոսի պարագայում: Էթնոս, որը զրկվելով իր պատմական հողերի

9/10-րդից՝ հայտնվել է ոչնչացման եզրին ու ստիպված եղել XX դարի սկզբում ու վերջում գոյապահպանման պատերազմներ մղել: Ուստի բազմաթիվ հայերի կողմից տարածքի, մասնավորաբար՝ ազատագրված շրջանների, նշանակություն թերագնահատումը, մշտական բանավեճերն ու հայտարարությունները Ադրբեջանին տարածքային զիջումներ կատարելու նպատակահարմարության մասին, ոչ այնքան ռազմավարական անգրագիտություն են, որքան հոգեկան ախտի տարատեսակ, իսկ ավելի ստույգ՝ վերոգրյալ ռազմավարական հիշողության կորուստ և անվտանգության մտքի մթափնում: Եվ սա այն դեպքում, երբ, ինչպես արդեն նշվել է, Ադրբեջանը չի էլ թաքցնում ամբողջ Հայաստանը կործանելու իր իսկական նպատակադրումները: Դարերի ընթացքում ձեռք բերած այդ հիվանդության բուժմանն է կոչված ու դա ունակ է անել միայն Հայոց պետությունը՝ դպրոցական տարիքից սկսած սեր ներարկելով Հայոց երկրի նկատմամբ, բացատրելով ու հասկացնելով տարածքի յուրաքանչյուր ոտնաչափի նշանակությունը Հայաստանի անվտանգ գոյատևման ու հաջող զարգացման համար:

Հայկական հայրենասիրությունը քաղաքականորեն իրապաշտ նվիրվածություն զգացում է հայոց ազգի և որոշակի տարածքի՝ Հայաստանի նկատմամբ ժամանակային երեք չափումներում՝ նրա պատմական, ներկա և ենթադրվող ապագա սահմաններում (առաջին և երրորդ չափումներում այդ սահմանները համընկնում են Հայկական լեռնաշխարհին): Իսկական Հայկական հայրենասիրությունը, ամենից առաջ, տարածքային զգացողություն է:

4. Ազգային-ազատագրական փուլի անավարտություն, պատերազմի համընդհանրություն, դիմադրություն կուլտուրայի և ինքնապաշտպանական ռազմավարություն մասին

Անտեսվում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի՝ անավարտ փուլում գտնվելու փաստը: Միջազգային հանրությունը չի ճանաչել Արցախն ու ազատագրված տարածքները, Ադրբեջանը բացեիբաց պատրաստվում է նոր պատերազմի՝ բարձ-

րացնելով մարտական պատրաստականությունը և մեծացնելով ռազմական բյուջեն, որը 2006թ. հասնելու է արդեն 650 միլիոն ԱՄՆ դոլարի (Հայաստանի ռազմական ծախսերը 2006թ. պաշտոնապես կազմելու են 163 միլիոն ԱՄՆ դոլար):

Տպավորություն է ստեղծվում, որ ազգային-ազատագրական շարժման կեսին Հայաստանի նորաստեղծ «վերնախավը» մոռացել է երկրի արտաքին խոցելիության մասին և գլխապատառ մտել «կապիտալի նախնական կուտակման» ոչ մի կերպ չավարտվող փուլի մեջ, որը ենթադրում է, ի շարս այլոց, պետության դերի թուլացում, զանգվածների աղքատացում, արտաքին ակնհայտ սպառնալիքների դիմաց ազգային համախմբվածության կազմալուծում: Հետխորհրդային ողջ տարածքում համանման որևէ իրադրություն չի կարող ծառայել իբրև բացատրություն կամ արդարացում, քանի որ իր վտանգավորության աստիճանով մեր աշխարհաքաղաքական դրությունը գերազանցում է մյուս բոլոր համանմանություններին:

Իսկ առայժմ Ադրբեյջանը, դաշնակից Թուրքիայի հետ, Հայաստանի դեմ գաղափարախոսական ու հոգեբանական համընդհանուր պատերազմ է մղում, որին ևս արժանի պատասխան չի տրվում հայկական պետության ու Սփյուռքի կառույցների կողմից:

Այսպիսի իրադրությունը մեծապես նպաստում է հայկական միջավայրում ազգային կեցության արտաքին ու ներքին սպառնալիքներին դիմադրելու կուլտուրայի թուլյլ զարգացածությունը (որտեղ, կարելի է ասել, տիրում է չդիմադրելու կուլտուրան): Բայց չէ՞ որ ազգային ինքնապաշտպանություն ճիշտ ռազմավարությունն սկսվում է ամենևի՛ն ոչ զինյալ ճակատամարտեր մղելուց, այլ դրանք կանխարգելող կամ հաղթականորեն կանխորոշող կազմակերպչական, գաղափարաբանական, հոգեբանական և այլ ճակատներում ձեռնարկված նախապահական գործողություններից: Ժամանակակից ռազմավարական միտքն այս ճշմարտությունը դրոշմել է «համընդհանուր պատերազմի» և «կանխարգելիչ հարվածների» տեսություններում:

Այս կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ ևս երկու հանգամանք: Թուրք և ադրբեյջանցի «գիտնականները», նրանց դաշնակիցները և վարձու կամակատարներն արտասահմանում

մշտական արշավ են մղում հայոց պատմությունն ու մշակույթի բուրբ դարաշրջանների և ժամանակների խեղաթյուրմանն ու սևացման ուղղությունը և դա անում են Հայաստանի բարձր ակադեմիական շրջանակների և պետական մարմինների լուռ ու անգործուն թողտվությունը: Միաժամանակ, Հայաստանում զանգվածները սոցիալապես «նվաստացյալ և անարգյալ» վիճակում են: Այսպիսի ետնաբեմի վրա, հայկական հասարակությունն մեջ դիմադրություն մշակույթի թույլ զարգացածությունը բարդացնում է հայության ոտնահարված ազգային արժանապատվության պատմականորեն վերականգնման խնդիրը, որը կենսականորեն անհրաժեշտ է հայկական պետության կառուցման համար:

Ոչ պակաս կարևոր է այն, որ չդիմադրելու վարքագիծը և տիրապետող պատեհապաշտությունը հայկական միջավայրում դաստիարակում է մի սերունդ, որի համար արմատական հարմարվողականությունը՝ կենսակերպ է և վարքուբարք: Արդյո՞ք այդպիսի սերունդը կկարողանա պատերազմի դաշտում արժանի դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն, անհրաժեշտության դեպքում զոհելով կյանքը՝ վասն Հայրենյաց:

5. «Անվտանգության միջազգային երաշխիքների» վաղանցիկությունը

Բացակայում է «անվտանգության միջազգային երաշխիքների», մասնավորաբար միջազգային խաղաղապահ ուժերի տեսքով, բացարձակ անհուսալիկության հստակ ըմբռնումը: Վերջին տասնամյակներում այդպիսի ուժերը շատ անգամ են ցուցադրել իրենց անկարողությունը երկրազնդի բազմաթիվ թեժ վայրերում (Լիբանան, Սոմալի, Բոսնիա, Կոսովո, Ռուանդա, Սիերրա-Լեոնե և այլն):

Սակայն ամենազլխավորն այն է, որ հայ-թուրք/ադրբեջանական հակամարտությունը ոչ միայն պատմության, այլև կողմերի ռազմավարական հակադիր շահերի արդյունք է, ու, հետևաբար, երկարատև գոյատևման հիմք ունի: Այս մասին է վկայում նաև այդ հակամարտության 150-ամյա պատմությունը: Ադրբեջանի և Թուրքիայի ռազմավարական շահերը նրանց, մասնավորաբար, թելադրում են ցամաքային ուղիղ հաղորդակցության հաստա-

տում, այսինքն՝ Արցախի և Սյունիքի զավթում, Հայոց ցեղասպանության պատմության միջազգային մոռացում, Իրանից նրա հյուսիսային, թյուրքալեզու մասի անջատում, Կովկասում Ռուսաստանի դերի թուլացում: Այս նպատակների իրականացումը ենթադրում է ոչ ավել, ոչ պակաս՝ Հայաստանի ոչնչացում:

Հակամարտության լուծումը Ադրբեյջանին տարածքային զիջումներ անելով և միջազգային խաղաղապահ գորագունդ տեղավորելով՝ կարող է միայն կարճաժամկետ լինել: Խաղաղապահները վաղ թե ուշ լքելու են շրջանը, մինչդեռ Հակամարտությունը մնալու է: Նկատի առնելով ուժերի և ռեսուրսների անհավասարությունը, տարածաշրջանում հերթական անկայունացման առաջին իսկ առիթին թուրք-ադրբեյջանական կողմը ջանալու է իր հարցերը նորից ռազմական ուժի միջոցով լուծել: Այսպիսի իրավիճակում՝ Հայաստանի երկարաժամկետ անվտանգության նախադրյալներից մեկն էլ հենց պահպանելն է տարածքների այն նվազագույն անհրաժեշտ ռազմավարական խորքը, որ ներկայումս վերահսկում են Հայկական զինված ուժերը: Հայաստանի անվտանգության ամենահուսալի երաշխիքը կարող է լինել Հայկական ուժեղ պետությունը միայն:

6. Զավախքի ռազմավարական նշանակությունը

Անտեսվում է Հայկական Զավախքի կենսական նշանակությունը Հայաստանի ռազմավարական անվտանգության գործում: Զավախքի հայաթափումը կարող է ունենալ ծանրագույն հետևանքներ Հայաստանի համար:

Առաջին. Հայաստանի հյուսիսային հուսալի սահմանը (հայաբնակ Զավախքի շնորհիվ) հայ-թուրքական սահմանից ոչ պակաս վտանգավոր գոտի կդառնա: Սահմանների ամրացումն ու դրանց պահպանումը գորքով՝ Հայկական դանձարանին հսկայական գումար կարժենա: Պետք չէ մոռանալ շրջանում թուրք մեսխեթցիների վերաբնակեցման՝ թուրքիայի փայփայած ու եվրոպացիների պաշտպանած ծրագրերը, որոնց իրագործմամբ Հայաստանի Հանրապետությունն ինքնաբերաբար հյուսիսից պաշարման կենթարկվի:

Երկրորդ. *Ջավախքի հայաբնակությունը գործոնը, Հայաստանի շահերին նրա բնական հավատարմությունն ու ազգային արմատները Թիֆլիսին զգալի չափով ետ է պահում Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ արդեն ձևավորված ռազմավարական գործընկերությունը խորացնելուց: Այդ գործոնի բացակայությունը պարագայում վրացական քաղաքականությունը տարածաշրջանում կրնդունի արդեն բացահայտ հակահայկական ուղղվածություն:*

Երրորդ. *Պետք է մոռանալ Լոռու նկատմամբ վրացական ախորժակները, որոնք նման պատմական իրավիճակներում վերաճեցին նախահարձակման ու զբաղման (1918թ. վերջ ու 1920թ. վերջ-1921թ. սկիզբ):*

Չորրորդ. *Ջավախքից հայությունը դուրս մղումը, եթե դա հաջողվի, կնշանակի հայոց պատմական հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում հայաբնակ կենսատարածքի է՛լ ավելի սեղմում: Հայաստանն ամբողջովին վերացնելու թուրք-ադրբեջանական նկրտումների համատեքստում՝ դա ցեղասպանության շարունակվող քաղաքականության հերթական օղակ է: Վերջապես, հայությունը ներկա ժողովրդագրական ճգնաժամի պայմաններում, յուրաքանչյուր հայկական գյուղի կորուստը պետք է անթույլատրելի համարել: Հիշեցնենք, որ խոսքն ավելի քան 140 հայկական բնակավայրի մասին է:*

Ժամանակն է ճանաչել Ջավախքում քաղաքական հիմնախնդրի գոյությունը, այն, որ Ջավախքի հայ ժողովրդի իրավունքներն ու ազատությունները Վրաստանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից ենթարկվում են զանգվածային խախտումների: Անհրաժեշտ է անմիջականորեն զբաղվել կուտակված խնդիրների լուծմամբ: Երևանի կողմից իսկական՝ քաղաքական պատճառի լուծության մատնումը միայն նպաստելու է Ջավախքում լարվածության սրմանը: Իսկ եթե ռազմական հակամարտություն բռնկվի, Հայաստանն այս կամ այն կերպ ընդգրկվելու է, այստեղից իր համար բխելիք ծայրաստիճան վտանգավոր հետևանքներով՝ հարյուր հազարավոր Ջավախքի ծնունդ և այժմ Հայաստանի քաղաքացիների ու սփյուռքահայերի, ինչպես նաև հասարակության հայրենասեր մասի, այդ թվում՝ Արցախյան պատերազմի վետերանների ճնշման տակ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայուլթյան ռազմավարական գիտակցության առողջացումն ու զարգացումը անհետաձգելի խնդիր է, որը պահանջում է պետական որոշակի քաղաքականություն: Այս առնչությամբ բավարարվենք հետևյալ եզրահանգումներով.

ԱՌԱՋԻՆ. Հայաստանի անվտանգությունը վերաբերող քաղաքականությունը պետք է գիտականորեն մշակվի, հստակորեն ձևակերպվի և հայ ժողովրդին ներկայացվի ռազմավարական դյուրըմբռնելի հասկացություններով, այլ ոչ թե դիվանագիտորեն քողարկված, երկիմաստ ճառերով: Ազգային անվտանգության և ռազմական ընդհանուր քաղաքականության հարցերում Հայաստանի իշխանությունները ժողովրդի հետ թերասումներ չպետք է ունենան, քանի որ աշխարհաքաղաքական արդի ծանրագույն պայմաններում Հայաստանի գոյատևման ապահովումը կախված է լինելու Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակիչի և արտերկրում բնակվող հնարավորինս շատ հայերի գործուն մասնակցությունից: Ազգային անվտանգության հայեցակարգի ամենակարճ ժամանակում մշակումն ու հաստատումը, ինչպես նաև հասարակայնությունը նրա մանրամասն պարզաբանումն ու ներկայացումը ճիշտ ուղղությունը արված քայլ է լինելու:

ԵՐԿՐՈՐԴ. Հարկավոր է մշակել ու մշտապես վարել պետական տեղեկատվական-քաղաքական արշավ, որը կոչված կլինի հայ քաղաքական գիտակցության մեջ արմատավորելու այնպիսի հասարակական տրամադրություններ և անհրաժեշտ հասկացություններ, ինչպիսիք են տարածքի ռազմավարական բացարձակ արժեքը, ազգային լեզվի, պատմության ու մշակույթի ռազմավարական բացարձակ արժեքը, պատրաստականությունը տեականորեն դիմադրավելու թուրք-ադրբեջանական բլոկին և Ադրբեջանի հետ պատերազմի հավանական վերսկսմանը, ազգային արժանապատվության անձեռնմխելիությունն ու պաշտպանությունը անհրաժեշտ բոլոր միջոցներով:

ԵՐՐՈՐԴ. Ջավախքում լարվածության նվազեցմանն է նպաստելու Հայաստանի ղեկավարության կողմից երկրամասում քա-

ղաքական խնդիրների ոչ երկիմաստ ճանաչումը ու զբանք լուծելու համար Վրաստանի իշխանություններին օժանդակելու առաջարկը՝ հաշվի առնելով միջազգային իրավունքի նորմերը:

ՎԵՐՋԱՊԵՍ, հայուլթյան ռազմավարական գիտակցութլյան զարգացմանը կարող է նպաստել ռազմավարական մտքի ինքնուրույն, բուն հայկական դպրոցի ստեղծումը որպես հայկական պետութլյան ազգային անվտանգութլյան համակարգի առաջնային բաղկացուցիչ: Այս նպատակով հարկավոր է արագացնել ռազմավարական հետազոտութլունների պետական գիտահետազոտական կենտրոնների ստեղծումը, որոնց գործունեութլունն ուղղված լինի նախագահի, կառավարութլյան, ԱԳՆ-ի և ուժային կառույցների տեղեկատվական-վերլուծական պահանջմունքների բավարարմանը: Միայն այդպիսի կենտրոններում (և նրանց շուրջ) հնարավոր կլինի հեռանկարային գիտական կադրեր պատրաստել Հայաստանի ռազմավարութլյան և անվտանգութլյան հարցերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այդպես է եղել նաև հայկական հին պետության ժամանակաշրջանում: IV-V դարերում արձանագրված հայ զինվորական պատվո վարքականոնի առաջին իսկ գլխավոր դրույթով, հայ ռազմիկը «թույլ չէր տալիս, որ Հայոց աշխարհի սահմաններից գեթ մի կորու չափ հող օտարվի» (տես Ա. Այվազյան, *Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր)*, Երևան, Մատենադարան, «Արտագերս» հրատ., 2000, էջ 8:

3. Սպասվող զիջումներ և վտանգ ազգային ինքնագիտակցության համար

Ա. Ա. ՆԱԼԶԱԶՅԱՆ

Արցախի խնդրի շուրջ վերսկսվող բանակցութ-
յունների մասին տեղեկությունները բավականին տազնապալից
են: Ըստ զանգվածային տեղեկատվության միջոցների հաղորդում-
ների, հայկական կողմը պատրաստ է բավականին վտանգավոր
տարածքային զիջումներ կատարել՝ զորքերը դուրս բերել ազա-
տագրված տարածքներից և դրանք զիջել Ադրբեյջանին՝ այդ երկ-
րի «տարածքային ամբողջականությունը» հարգելու պահանջին ի
պատասխան: Նման պահանջ, ինչպես հայտնի է, դնում է ոչ
միայն Ադրբեյջանը, այդպիսին է նաև այն միջազգային կազմակեր-
պությունների դիրքորոշումը, որոնք այս միջէթնիկական խնդրի
լուծման գործում հանդես են գալիս որպես միջնորդներ:

Ա. Զիջումների սպասվող հոգեբանական հետևանք- ները

Տարածքային հարցում զիջումներ կատարելը հանգեցնելու է
մի շարք խիստ անցանկալի հետևանքների, որոնցից մի քանիսը
հետյալներն են.

1. Նման զիջումն ի չիք է դարձնում դարաբաղյան պատերազ-
մի ընթացքում ձեռք բերված հաղթանակի դրական
հետևանքների զգալի մասը, ցույց տալով, որ հայ ժողովրդի
տված զոհերը իզուր էին: Դա կարող է մեր ժողովրդին ստի-
պել մտորելու, որ կռվելն ու արյուն թափելն իզուր են, քա-
նի որ երկրի քաղաքական ղեկավարությունը չի կարողա-
նում պահպանել արյան գնով ձեռք բերված արդար նվա-
ճումները: Հասկանալի է, որ ժողովրդի մեջ նման մտայնու-
թյան առկայությունն ինքնին խիստ անցանկալի է և կարող

է վտանգ ներկայացնել ազգի ապագայի համար: Արդարացի ազատագրական պատերազմի միջոցով ձեռք բերված նվաճումները թշնամուն զիջելը, եթե դա վերջին հնարավորությունը չէ, եթե իրավիճակն անելանելի չէ՝ խիստ անցանկալի է և անթույլատրելի: Նման զիջումները հատուկ են թույլերին, պայքարելու կամք չունեցողներին, և ազգի մեջ էլ թույլի, անօգնականություն ինքնագիտակցություն են ծնում: Հատկապես վտանգավոր է այն, որ զիջումները վերաբերում են բուն Հայկական տարածքներին, մեր հայրենիքի այն մասին, որտեղ մենք ապրել ու ձևավորվել ենք որպես ազգ, մշակույթ ենք ստեղծել դեռևս այն ժամանակ, երբ այժմյան հավակնողները՝ ազրբեջանցի թուրքերի նախնի ցեղերն աշխարհի այս կողմերի մասին պատկերացում անգամ չունենին:

2. Ազգային տարածքը, տվյալ դեպքում՝ Ազրբեջանի թուրքերից ազատագրված շրջանները, մեր ազգին պետք են ոչ միայն կենսագործունեություն նվազագույն պայմաններ, ապագա և հեռանկար, այլև առողջ ինքնագիտակցություն ունենալու համար: Ազգային տարածքի հոգեբանական պատկերը ազգի հոգեկան կերտվածքի, նրա ինքնագիտակցության մի մասն է, նրա Մենք պատկերի անբաժանելի մասը: Էթնոսի ինքնագիտակցությունը չի սահմանափակվում լոկ նրա անդամների մարմիններով և հոգեկան ես-պատկերներով: Ազգային ինքնագիտակցության մեջ մտնում է նաև ազգային, էթնոգենետիկ տարածքի հոգեբանական պատկերը: Պոկեցիք այն ինքնագիտակցության կառուցվածքից, զիջեցիք այն օտարին՝ նշանակում է նվազեցրիք, աղքատացրիք ձեր ազգային ինքնագիտակցությունը, նվաստացրիք ինքներդ ձեզ:
3. Ազատագրված տարածքների զիջումը նաև նշանակում է արդարություն սկզբունքի կոպիտ ոտնահարում: Նախորդ շրջանի, հատկապես մեր ժողովրդի XIX-XX դարերի պատմությունը արդեն հանգեցրել է այն խոր համոզմունքին, որ միջազգային քաղաքականության մեջ արդարություն չկա, հատկապես այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերում է փոքր ժողովուրդներին: Հայ ազգի նկատմամբ հատկապես անար-

դարացի է եղել միջազգային հանրությունը, և այժմ էլ նույն քաղաքականությունը շարունակվում է: Յուրաքանչյուր անհատի և յուրաքանչյուր ազգի համար արդարության հաղթանակի հույսը միանգամայն անհրաժեշտ է ապրելու և գործելու, ծայրահեղ հուսահատությունից զերծ մնալու համար: Մինչդեռ դարեր շարունակ կրկնվող անարդարությունները մեր ժողովրդի մեջ այն տեսակետն են ձևավորել, որ աշխարհն անարդար է, որ այլ ազգերից ու նրանց գործիչներից արդարություն սպասելն անօգուտ է, քանի որ նրանք ելնում են միայն իրենց եսասիրական շահերից: Անարդար աշխարհի մասին պատկերացումը խեղիչ ազդեցություն է գործում և՛ անհատների, և՛ ազգերի, հատկապես տուժածների, բայց նաև այդ անարդարությունից օգուտ ստացած ազգերի և նրանց առաջնորդների վրա: Մարդը և ազգերը հակված են ազրեսիային պատասխանելու ազրեսիայով, անարդարությունը՝ անարդարությամբ, հետևաբար, շարունակվող անարդարությունները հանգեցնում են մարդկության չարացմանն ու բարոյական է՛լ ավելի խոր անկմանը, քան եղել է մինչև այժմ: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս պատմությունն ու էթնոհոգեբանական ուսումնասիրությունները, անարդար աշխարհի մասին պատկերացումն ու նրա առաջ բերած չարացածությունը փոքր ժողովուրդների միջավայրում հիմնականում ներէթնիկական ուղղվածություն են ստանում: Ահա թե ինչու սպասվող զիջումների և դրանց հետ կապված ստորացումների հետևանքներից մեկը կարող է լինել ներազգային մթնոլորտի շիկացումը, տարբեր խմբերի և կուսակցությունների բախումները և ընդհանուր կրիմինալ վիճակի բարդացումը: Այս ամենը ձեռնտու է միայն մեր երկրի թշնամիներին:

Զիջումն ինքնին վտանգավոր երևույթ է, եթե արդարացված չէ: Ինչպես համոզիչ կերպով ցույց են տվել հոգեբանական հետազոտությունները, ամենից դժվարը և պատասխանատուն առաջին զիջումը կատարելն է: Հենց այստեղ պետք է կենտրոնացնել ուժերն ու դիմադրել ճնշմանը, որովհետև առաջին, թեկուզև փոքրիկ զիջումը, այդ վտանգավոր քայլը կատարողին ներքաշում է մի գործընթացի մեջ, որից դուրս գալն ու իրադարձությունների

ընթացքը շրջելն արդեն շատ դժվար, հաճախ նաև անհնարին գործ է: Առաջին գիջումը կատարելուց հետո գիջողական երկրորդ քայլը կատարելն ավելի հեշտ է դառնում. անձն ինքը, տվյալ դեպքում քաղաքական գործիչը կամ կառավարող խումբը, գիջման հետևանքով փոփոխություններ է կրում: Ամուր կամք և արդարացի ու կարծր դիրքորոշում ունեցող գործչի կամ խմբի փոխարեն այժմ մենք տեսնում ենք այնպիսին, որոնք չարդարացված գիջում են կատարել հակառակորդին և գիտակցում են այդ հանգամանքը (թեև կարող են նաև, հոգեբանական ինքնապաշտպանության դրդապատճառից ելնելով, արտամղել այն գիտակցությունից կամ փորձել նվազեցնել կատարված քայլի նշանակությունը): Զիջում կատարողն արդեն այն ուժեղ անձը, իշխանությունն սուբյեկտը չէ. նրանք, ում հաջողվել է կորզել այդ գիջումը, ներքուստ արդեն նրան թույլ ու վախկոտ են համարում, թեև կարող են հրապարակայնորեն գովաբանել: Այսպիսի խորամանկությունը հաճախ հասնում է իր նպատակին և գիջող գործչին հոգեբանորեն նախապատրաստում է հաջորդ գիջումը կատարելուն: Հակառակորդի քաղաքական քարոզչություն մեջ գիջում կատարողին կարող են որակել որպես ճկուն, իրատես, հմուտ և հեռատես քաղաքական գործչի: Բայց երբ թշնամին քեզ գովաբանում է, ուրեմն պետք է զգուշանաս և ըմբռնես, որ սխալներ ես թույլ տվել և գոնե հիմա պետք է սթամփես: Կրկնում ենք. առաջին գիջումը կատարելուց հետո հաջորդ գիջումներին գնալը հոգեբանորեն ավելի հեշտ է դառնում, երկրորդ գիջումը կատարելուց հետո երրորդն է՛լ ավելի է հեշտանում: Նույնիսկ գիջում կատարելու մասին բանավոր խոստում տալն արդեն առաջին գիջումն է և պարտավորեցնող, այն արդեն որոշ պատասխանատվություն է ստեղծում, և եթե հնարավոր է՝ նման խոստումներ տալուց նույնպես պետք է հրաժարվել (եթե դա չի կատարվում քաղաքական նպատակներով և ժամանակ չահելու միջոց, խորամանկ քայլ չէ): Եթե քաղաքական գործիչը, այն էլ ազգային պետություն դեկավարը, չհիմնավորված գիջումների է գնում, ապա կարող է հասնել այն բանին, որ երկար տարիների և մեծ ջանքերի գնով ձեռք բերված նվաճումները կարող է կարճ ժամանակահատվածում կորցնել:

Բ. Լկտիացում և կայսերական նկրտումներ

Ինչպես տեսանք, զիջումները, հատկապես երբ դրանք հիմնավորված չեն և չեն փոխհատուցվում հակառակորդի կողմից կատարվող հավասարազոր զիջումներով, վտանգավոր են և՛ կոնկրետ ազգային շահերի տեսանկյունից, և՛ զիջող կողմի առաջնորդների և մյուս էթնոկիրների հոգեվիճակի և ինքնագիտակցության համար: Հատկապես վտանգավոր են չհիմնավորված զիջումները, իսկ դարաբաղյան հարցում հայկական կողմի ամեն մի շոշափելի զիջում հենց այդպիսին է՝ անարդարացի և վտանգավոր հետևանքներով հղի: Բացի այդ, նման զիջումները կարող են դիտվել նաև որպես դավաճանական գործողություններ, հատկապես, եթե գոյություն ունեն այլ հնարավորություններ, ազգային շահերը պաշտպանելու և երկրի անվտանգությունն ապահովելու այլ ուղիներ: Այլընտրանքի բացակայությունը հազվադեպ հանդիպող վիճակ է:

Սակայն շատ էական է նաև այն, թե միակողմանի այդ զիջումներն ինչպիսի՞ փոփոխություններ են առաջ բերում հակառակորդի հոգեվիճակում, միջէթնիկական դիրքորոշումներում և ինքնագիտակցության մեջ: Յուրաքանչյուր ոք հասկանում է, թե ինչ բան է լկտիությունը, և որ մարդուն կարելի է լկտի համարել: Այդպիսին է այն մարդը, ով եսասեր է, ագրեսիվ, արհամարհում է ուրիշների շահերը, ամոթ չունի և կարծում է, թե ուրիշի սեփականությունն իրեն է պատկանում: Այդպիսի մարդը որևէ մեկին զիջումներ կատարելու պահանջ ներկայացնելուց և ստանալուց հետո ներկայացնում է նոր և ավելի մեծ պահանջներ: Եվ եթե նոր զիջում է կատարվում, ապա նրա հավակնությունների մակարդակն էլ ավելի է բարձրանում: Ամեն մի զիջում նա դիտում է որպես սեփական հաղթանակ և հակառակորդի պարտություն, իսկ պարտվածին նոր ու ավելի մեծ պահանջներ են ներկայացվում: Սա անհատի կամ խմբի լկտիացման գործընթացն է, որն, անկասկած, կարող է դիտվել մարդկային բոլոր փոխհարաբերություններում, այդ թվում նաև ազգերի փոխառնչությունների ընթացքում, հատկապես, եթե նրանց դիրքն ու հնարավորությունները տարբեր են կամ այդպես են ընկալվում: Հենց այդպիսի հետևանք, նման լկտիացում ենք մենք ակնկալում ադրբեջանցիների կողմից

այն դեպքում, եթե նրանց զիջումներ կատարվեն: Դիտվելու է և՛ նրանց ղեկավարների, և՛ ողջ ազգի հետագա լիտիացում, լիտիացման էսկալացիա: Դրա նշաններն այժմ արդեն կան: Զգալով, որ միջազգային կառույցների ճնշման ներքո հայկական կողմը զիջումներ կատարելու պատրաստակամության նշաններ է դրսևորում, հակառակորդ ղեկավարությունն արդեն լիտիացման մասին վկայող քայլեր է կատարում: Դրանցից առնվազն երկուսն ակնհայտ են: Առաջինը Նախիջևանի հայկական մարզի մշակութային արժեքների վերջնական ոչնչացումն է, մասնավորապես մեր 10000-ից ավելի խաչքարերի ոչնչացումը բանակային զորամասերի ուժերով: Երկրորդը՝ Իլհամ Ալիևի հանձնարարությունն է երկրի գիտությունների ակադեմիային՝ ապացուցելու, թե իբր հայերը Արցախում եկվորներ են: Այս փաստերն արդեն պետք է հայկական կողմի համար լուրջ նախազգուշացում հանդիսանան: Ազդեբեջանցիների և թուրքերի նպատակը հայերի և հայկական մշակույթի վերջնական ոչնչացումն է: Մենք գիտենք, որ Նախիջևանը հայ էթնոսի և նրա մշակույթի ձևավորման հիմնական օջախներից մեկն է, մինչդեռ թուրք գավթիչները ձգտում են այստեղ ոչնչացնել հայկականության հետքն անգամ: Ինչպես և նախկինում, մենք տեսնում ենք բացառապես միջազգային անտարբեր վկաների և հանցակիցների: Փոքրաթիվ ազնիվ գործիչների միջամտությունը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում: Հանցագործների ձեռքը բռնող չկա:

Խոսելով զիջումների քաղաքականության հետևանքների մասին, չի կարելի մոռանալ ևս մեկ հանգամանք: Երբ որևէ ազգ հպատակեցնում է մեկ ուրիշ ազգի և նրա տարածքը՝ իր գերիշխանությունը հաստատելով նրանց վրա, ապա ստեղծվում է երկէթնիկ կամ բազմէթնիկ հասարակություն և պետություն, որի մեջ ասպարեզ են գալիս տիրողներ և ենթակա էթնոսներ: Սա կայսրության (իմպերիա) ամենաբնորոշ գիծն է: Եթե միջազգային միջնորդները պնդում են, թե Արցախը պետք է մնա Ազդեբեջանի կազմում, ապա հարց է ծագում. իսկ ինչո՞ւ պետք է այդ երկիրը կայսրություն լինի: Ինչո՞ւ պետք է հայ ազգի մի մասն ընկնի ազդեբեջանցիների գերիշխանության տակ: Ինչո՞ւ է ենթադրվում, թե թուրքերն այս աշխարհում ինչ-որ հատուկ իրավունքներ ունեն, մինչդեռ հայերն այդ իրավունքից զուրկ են: Ինչո՞ւ են որոշ

ազգերի առաջնորդներ իրենց նման աստվածային իրավունքներ վերագրում: Սա շատ կարևոր էթնոհոգեբանական և էթնոքաղաքական խնդիր է, որը հատուկ ձևակերպումով պետք է դրվի բանակցությունների սեղանին: Կայսերական (կամ կայսերապաշտական) ինքնագիտակցությունը նորանոր նվաճումներ ու զոհեր է պահանջում: Արդեն այժմ ադրբեջանական ցեղը նկրտումներ ունի գրավել ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանի որոշ մարզեր, ընդհանուր սահման ունենալ Թուրքիայի հետ և իր այդ բնական դաշնակցի հետ միասին իրագործել իրենց պանթյուրքական նպատակները: Այս ամենը նկատի ունենալով մենք չենք կարող Արևմուտքի քրիստոնեական երկրների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի քաղաքականությունն այլ կերպ որակել, քան անհեռանկարային, կարճամիտ և վախկոտ: Այն ելնում է լուկ իրենց այժմյան նյութական շահերից (նավթ, գազ), պատեհապաշտ է և, ըստ էություն, հեռու է համամարդկային արժեքների պաշտպանությունից: Ես արդեն չեմ խոսում այն մասին, որ թուրքերի կողմից ստրկացված ժողովուրդների բախտը վերին աստիճանի ողբերգական է եղել և այդպիսին է լինելու նաև ապագայում: Հայերի, հույների, ասորիների և այլ ազգերի ոչնչացումը Օսմանյան կայսրություն և թուրքական հանրապետության մեջ, հայություն կոտորածները Շուշիում, Բաքվում, Սումգայիթում և Ադրբեջանի այլ բնակավայրերում XX դարի 80-90-ական թվականներին, որևէ կասկած չեն թողնում այն մասին, թե ինչ ճակատագիր է սպասվում հայերին, եթե ԼՂՀ-ն և հայկական մյուս տարածքները մնան Ադրբեջանի կազմում: Բայց նույնիսկ այն դեպքում, եթե հայերի կյանքի ապահովության միանգամայն հուսալի թվացող միջազգային երաշխիքներ ստեղծվեն (որը ես անհնարին եմ համարում), ապա ինքնին հայկական համայնքը թուրքերից կախման մեջ դնելու փորձն իսկ վիրավորական է, վարկաբեկիչ և անընդունելի, դա կարող է հանգեցնել մեր էթնիկական ինքնագիտակցության քայքայման: Այն, որ ադրբեջանցիների համար դա ցանկալի է՝ կասկած չի հարուցում: Ինչո՞ւ են ցանկանում մեզ նման վիճակի մեջ դնել նաև եվրոպացի և ամերիկացի «ժողովրդավարները»: Այս հարցը ևս կրկին և ամենայն վճռականություն պետք է դնել այդ գործիչների առջև:

3. Ո՞րն է պետք միջէթնիկական կոնֆլիկտի պահպանումը

Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի լուծման միակ ճիշտ ուղին հետևյալն է. ա) ԼՂՀ-ի կազմի մեջ մտցնել նաև թուրքական օկուպացիայից ազատագրված տարածքները, բ) ԼՂՀ-ի կազմի մեջ ներառել նաև նրանից խլված Գետաշենի և դաշտային Ղարաբաղի մյուս շրջանները, գ) Հայ և ադրբեջանական էթնոսները լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել միմյանցից և թույլ տալ, որ պեսզի ձևավորվեն զուտ ազգային պետություններ: Վերջապես, պետք է հասկանալ, որ այդ ժողովուրդները միասին, մեկ պետության մեջ ապրել չեն կարող:

Ի՞նչ հետևանքների կարող է հանգեցնել ադրբեջանցիների վերադարձը հայերի կողմից ազատագրված տարածքներ՝ ԼՂՀ-ի այժմյան տարածք: Հետևանքները կարելի է կանխատեսել. միջէթնիկական կոնֆլիկտի մշտական օջախի վերականգնում, նոր բախումներ և արյունահեղություն: Եվ եթե նման պայմաններում Հայաստանը միջամտելու հնարավորություն չունենա, ապա օգտվելով իրենց թվական գերակշռությունից և բնական աճի բարձր տեմպերից, արդեն կարճ ժամանակ անց ադրբեջանցիներն արտամղելու կամ ոչնչացնելու են հայկական էթնոսը, ոչնչացնելու են նրա ինքնավարությունն ու հանգեցնելու են միաէթնիկ պետության ստեղծման: Դա նույնն է, ինչի ձգտել է Թուրքիայի ղեկավարությունը՝ հանցագործությունների միջոցով փորձելով մոտենալ այդ նպատակին:

Մի՞թե միջազգային միջնորդներն ու նրանց թիկունքում կանգնած մեծ տերություններն այս ամենը չեն կարողանում կանխատեսել: Կարծում եմ, որ ոչ միայն կարող են կանխատեսել (թեև բացառված չէ նաև էթնոհոգեբանության օրինաչափություններին անտեղյակ լինելը), այլև դա հենց այն է, ինչ նրանք ցանկանում են: Միջէթնիկական կոնֆլիկտի օջախի պահպանումը նրանց թույլ է տալիս միջամտել տարածաշրջանի երկրների ներքին գործերին, հսկողության տակ պահել այդ տարածքը՝ իրագործելու համար իրենց հեռագնա ռազմավարական նպատակները: Զիջել, ընդառաջ գնալ նրանց պահանջներին՝ նշանակում է կամ գնալ դեպի ոչնչացում, կամ, լավագույն դեպքում, դեպի կախյալ ու

խղճուկ գոյություն՝ առանց հզորացման և իրական անկախության հեռանկարի:

Հայ քաղաքական գործիչներից պահանջվում է սթափ գնահատել թշնամու մոտակա և հեռահար նպատակները, երկրի ներսում միավորվել և հզոր բռունցք դառնալ, միավորել ողջ հայության ուժերը, որդեգրել ավելի կոշտ և ինքնուրույն քաղաքականություն: Ենթադրել, թե թուրքերը քաղաքակրթվել ու փոխվել, մարդկայնացել են, վստահել նրանց խոսքին ու նույնիսկ գրավոր պայմանագրերին՝ նշանակում է հանդես բերել ծայրահեղ միամտություն, ազգագիտության և ազգային հոգեբանության բնագավառներում՝ տգիտություն, ինչպես նաև անպատասխանատվություն սեփական ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ: ԼՂՀ-ին «ինքնավարության բարձր մակարդակ» խոստանալու հետ միասին, Ադրբեջանի ղեկավարությունը հանձնարարում է իր գիտնականներին հիմնավորել մտացածին այն դրույթը, թե իբր Արցախը հայկական էթնիկական տարածք է, կարգադրում է ոչնչացնել իրենց կողմից օկուպացված տարածքներում հայկական մշակութային արժեքները, և դեռ ենթադրվում է, որ նման լկտի ծրագրերի իրագործման պայմաններում մենք պետք է բանակցութուններ վարենք և նոր զիջումներ կատարենք: Այս կործանարար ուղին ոտք դնել չի կարելի:

20-22 հունվարի 2006 թ.

4.

Проблемы общественного диалога и взаимоотношений в Нагорно-Карабахском конфликте

ՐԱԿՅԱ ԱՐՅՄԱՅԱՆ

Мысль о том, что мир вокруг нас стремительно меняется, давно звучит как банальность, что, однако, не может повлиять на сами процессы, инициирующие данные изменения. Начиная с конца XX в. человечество уверенно входит в новый период своего развития, который не совсем корректно называют эпохой глобализации. В отличие от мира идей, процессы глобализации относятся к объективной социальной реальности и образуют устойчивую мировую тенденцию, с которой общества, которые намерены жить и развиваться в XXI в., обязаны считаться.

Одной из важнейших характеристик нарождающейся эпохи является уточнение или даже стирание границ, которые становятся все более пористыми и легко преодолеваемыми. Причем речь идет не только о привычных географических, государственных, экономических, но и о более постоянных - культурных, цивилизационных границах. Вероятно, никогда еще в истории человечества, культуры и цивилизации, идеи и идеологии не имели возможности так легко и быстро преодолевать границы, формировавшиеся на протяжении столетий и даже тысячелетий. Можно долго, и возможно даже плодотворно, дискутировать о том, насколько приемлема глобализация для того или иного народа, культуры, давая при этом диаметрально противоположные оценки. Однако в обществе должно быть понимание, что в любом случае такие дискуссии не в состоянии остановить сами процессы и более правильным подходом представляется приложение усилий по их осмыслению и адаптации.

При рассмотрении феномена пористости границ в сфере

идей и идеологий в эпоху глобализации, часто упускается из виду следующий момент. За легкость, с которой идеи, идеологии, социальные концепции пересекают границы, последним приходится платить высокую цену, так как происходит неизбежное огрубление и искажение идей, пытающихся пустить корни в чужой социальной среде. Это неизбежный процесс, так как в различных обществах одни и те же понятия, слова и идеи звучат и наполняются несколько различным, а порой даже противоположным смыслом. Мы не должны забывать, что чем сложнее и тоньше обсуждаемая социальная идея, идеология тем больше вероятность того, что она будет своеобразно интерпретирована в различных обществах. Например, идеи свободы, демократии, гражданского общества, в Великобритании понимаются несколько иначе, чем в той же Франции и уж точно отличаются от трактовок и интерпретаций, принятых на постсоветском пространстве, в Афганистане или Ираке.

Какой же видится выход из потенциального хаоса и нового вавилонского столпотворения XXI в., когда люди, произнося одни и те же слова, тем не менее, уже не в состоянии понимать друг друга. К сожалению, таких универсальных рецептов нет, и мы должны двигаться вперед, опираясь на коллективный опыт человечества, когда при налаживании отношений между различными обществами на первом этапе выявляются или формируются базисные понятия, слова, идеи, смысл которых однозначно понимается и трактуется обеими сторонами. Причем тот же опыт однозначно показывает, что неодинаковая трактовка или понимание базисных понятий неизбежно приводит к конфликту и войне. Начиная строить новые взаимоотношения или, например, принимая решение участвовать в беседе, стороны должны быть уверены, что это именно беседа, а не военное противоборство. Именно поэтому роль и миссия послов, дипломатической службы в целом во все времена оставалась делом рискованным и неблагодарным.

В некоторых кругах арцахского общества можно наблюдать явные симптомы неадекватного, искаженного понимания одного из основополагающих, базисных понятий общественной жизни, которым, если вовремя не дать правильную оценку, могут привести к нежелательным последствиям. Речь идет о все чаще зву-

чащем в Арцахе словосочетанияи “налаживание взаимоотношений (и даже сотрудничества) с азербайджанским обществом”. Во всех подобных рассуждениях почему-то упускается из виду простая, тысячелетняя и одинаково понимаемая практически во всех культурах и цивилизациях истина, что в налаживании отношений или диалога по определению участвуют две стороны. Когда одна из сторон отсутствует или отказывается участвовать в процессе, то мы, в лучшем случае, имеем дело с монологом или, что гораздо хуже, с раздвоением личности. В последнем случае человек, социальная группа, или даже общество в целом незаметно для самих себя отрываются от реальности и “тихо, сами с собою ведут беседу”, – состояние, из которого очень трудно выйти без посторонней помощи.

Данные симптомы выглядят еще более настораживающими, если принять во внимание тот факт, что данные “беседы” постепенно становятся аргументом уже политического пространства. В отличие от прочих сфер общественной жизни, политика и ее продолжение – война, всегда имеют дело с реалиями и с реальным балансом сил, в котором неадекватность одной из сторон однозначно квалифицируется как слабость. Перед тем как говорить, а тем более переходить к налаживанию отношений или диалогу, надо выяснить – а готова ли другая сторона к такому шагу? На сегодняшний день практически нет ни одного факта, позволяющего говорить о том, что азербайджанское общество готово к строительству каких-либо других отношений с Арцахом, кроме как отношений войны. Более того, для стороннего наблюдателя ситуация в Азербайджане все больше напоминает военную истерию, один из самых тяжелых и разрушительных социальных недугов.

Мы должны понимать, что, пока Азербайджан не перешел к прямой военной агрессии, “работа” со стремительно милитаризирующимся азербайджанским обществом не есть компетенция НКР. В складывающейся обстановке максимум, что мы можем себе позволить, это отстраниться и ждать, демонстрируя тем самым международному сообществу свою вменяемость. Прогнозируя оценки и ответное поведение другой стороны ни в коем случае нельзя упускать из виду тот факт, что у азербайджанского общества наблюдается искаженное восприятие как самих себя,

так и внешнего мира, и мы своим поведением не должны усугублять ситуацию, потакая больному и неадекватному обществу. Человечество во все времена платило очень высокую цену за забывание этой истины и история мюнхенского сговора европейских стран с Гитлером, знаменитая фраза г-на Н. Чемберлена “я вам привез мир”, обернувшийся в реальности самой кровопролитной войной в истории человечества, еще достаточно свежа в памяти народов. Арцах добьется успеха, если будет демонстрировать международному сообществу, и в первую очередь самому себе, свою способность развивать арцахскую государственность, строить нормальное гражданское общество, но никак не готовность участвовать в диалоге без присутствия противоположной стороны.

Обнадеживает тот факт, что данное явление пока что носит единичный характер и ему невозможно придать статус общественного явления. Речь, пока что, идет о маргинальных личностях и социальных группах, не оказывающих серьезного влияния на арцахское общество. Однако нельзя забывать, что такого рода социальные болезни заразны и, если не принимать адекватных мер, имеют свойство распространяться, принимая в определенных случаях характер эпидемии. Обществу нужно более чем внимательно относиться ко всем такого рода симптомам и проявлениям, не давая им принять массовый и неконтролируемый характер.

Личностям, которые громогласно проповедуют диалог в форме монолога, надо задуматься о своей адекватности. Любые разговоры о строительстве отношений имеют смысл, если выстраиваются на двусторонней основе, подкрепляются соответствующей политикой и, что немаловажно, атмосферой в обоих обществах. В противном случае такие призывы, в лучшем случае, должны рассматриваться как наносящий пусть неумышленный, но вред Арцаху или же должны расцениваться как элемент диверсии, - осознанной или нет, это суть уже неважно.

Пока Арцах не увидит симптомы выздоровления и не убедится в том, что здоровые тенденции в азербайджанском обществе приобрели необратимый характер, мы должны выстраивать свое поведение исходя не из гуманитарных, моральных, политических и прочих соображений и аргументов, но безопасности арцахско-

го общества. Учитывая сложность ситуации, любые шаги должны быть вымерены и оценены только исходя из критериев безопасности армянских государств и армянства в целом. Любые другие критерии и меры должны рассматриваться как суть дополнительные и второстепенные, не более.

Учитывая историю армянского народа, особенно в последние века, мы просто не имеем права на очередной эксперимент и даже малейший риск. Оставаясь открытыми для налаживания мирных отношений, диалога, сотрудничества, тем не менее, мы должны ждать выздоровления и первого шага со стороны азербайджанского общества и государства. Арцахское общество свой путь по преодолению последствий войны и военного синдрома в целом прошло и уверенно движется по пути построения гражданского общества, тем самым качественно облегчая другой стороне решение своей части уравнения под названием долгосрочный мир на Южном Кавказе.

5. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МАНИПУЛЯЦИИ АРМЯНСКИМ ОБЩЕСТВЕННЫМ МНЕНИЕМ ОСТАЮТСЯ БЕЗ ВНИМАНИЯ

**КАРЭН АЙВАЗЯН
(Москва)**

Процессы глобализации, приведшие к появлению феномена прозрачных границ, возможности свободного обмена информацией как внутри самого общества, так и на международной арене, резко повысили значение и роль общественного мнения. В условиях управляемой демократии общественное мнение становится важнейшим источником легитимизации политических решений. К сожалению, в Армении пока отсутствует осознание важности общественного мнения собственного народа, равно как и необходимость формирования благоприятного общественного мнения в других странах относительно армянских государств и армянского мира в целом. В условиях военного противостояния данная активность оформляется в рамках психологической войны. Даже поверхностный анализ показывает, что в отличие от Армении, Азербайджанская Республика вполне осознанно организует и проводит психологические операции (пси-операции) против армянских государств. Очевидно, что при этом Азербайджан опирается на опыт и знания своих союзников, так как в организации и проведении пси-операций огромную роль играет опыт и наработки многих поколений и неслучайно сведения по проведению подобных операций не подлежат оглашению даже спустя столетия. Возможно, за исключением политической элиты Армении, ни для кого не секрет, что властями Азербайджана осуществляется политика целенаправленного воздействия и даже разрушения общественного мнения армянских государств, которая рассматривается в качестве важнейшего военно-стратегического ресурса противостояния.

Надо отметить, что целенаправленное воздействие на общественное мнение и его формирование происходит, в том числе, через непосредственные обращения лидеров страны, представителей властных структур к народу. Нейтральность и расплывчатость, порой даже противоречивость подобных обращений является объективным следствием стремления создать достаточно широкое поле для сглаживания внутриобщественных противоречий и конфликтов. При этом целью является обеспечение баланса интересов различных религиозных, этнических, социальных групп внутри общества, достижение общественного консенсуса, а в идеале и гармонии вокруг наиболее важных национальных идей, проблем, проектов. В этом смысле анализ заявлений высшего руководства Азербайджана, касающихся Республики Армения и Нагорно-Карабахской Республики, показывает, что они всегда воинственны, жестки и бескомпромиссны. Подобная узость преследует несколько целей и рассчитана как на внешнюю, так и внутреннюю аудитории. Воздействие на международное общественное мнение, через ясную и откровенно армянофобскую риторику, имеет целью продемонстрировать сплочённость общественности Азербайджана, готовность его общества любыми методами и средствами добиться ликвидации НКР. Энергия целенаправленно созданной и дополнительно усиленной извне псевдо-патриотической информационной волны используется затем для решения внутренних проблем азербайджанского общества, включая психологическую обработку партии “мира”. При этом создается довольно опасный прецедент, когда в качестве единственной общенациональной идеи, позволяющей объединить общество, становится армянофобия. Более того, после практически полного уничтожения и выдавливания армянского населения, проживающего на территории бывшей Азербайджанской ССР, армянофобия к тому же не имеет опоры и обоснования внутри самого азербайджанского общества, то есть легитимизируется и обеспечивается внешними условиями и силами. Уже через поколение идея армянофобии для азербайджанского общества станет абстрактной и оторванной от реальных общественных проблем, и поэтому, чтобы оттянуть неизбежный крах всей конструкции, политическая элита Азербайджана будет вынуждена пойти по пути демонизации Армении, НКР, всего ар-

мянского мира.

Исходя из этих предпосылок, “оседлав” армянофобскую волну, политическая элита Азербайджана и ее лидеры объективно вынуждены, в первую очередь, апеллировать не к азербайджанской аудитории или “просвещённому человечеству”, а к армянскому миру. В результате, основным адресатом и целевой аудиторией азербайджанских пси-операций становится армянское общественное мнение. Политическому руководству армянских государств следует осознать критическую важность работы с собственным общественным мнением и борьбы с идеологическими диверсиями Азербайджана и Турции. В исследовательских центрах и институтах Турции и Азербайджана, а также их стратегических союзников, армянский мир является предметом пристального и всестороннего изучения, а результаты исследований используются, в том числе, и для организации пси-операций. Элементами психологической войны против армянских государств следует признать большое число заведомой лжи, псевдостатистических данных, демонстрирующих мощь турецкого мира и призванных убедить армянство в обреченности борьбы. Используемые при этом современные методы психологической войны, элементы нейро-лингвистического программирования и пр. призваны решать старую как мир задачу – сломить волю к сопротивлению и победе без вступления в открытое военное противостояние. Данная стратегия во все времена считалась верхом военного искусства и впервые описана в трактате 3 в. до н.э. “Искусство войны” великого китайского мыслителя Сунь-Цзы.

Следует признать, что данная стратегия уже приносит свои плоды. В армянском общественном мнении уже сформирована устойчивая картина единого, антиармянского, бескомпромиссного и фанатичного, с колоссальным по меркам СНГ военным бюджетом азербайджанского государства. Для специалистов и самих азербайджанских граждан известно, насколько данная картина далека от реальности, чего нельзя сказать о среднестатистическом жителе армянских государств. Устрашающие цифры возрастающей военной мощи, победные реляции об огромном потоке нефтедолларов, поступающих в страну, заявления о готовности США, НАТО разместить на территории Азербайджана свои военные базы и т.д. и т.п. в состоянии вогнать значитель-

ные массы армянской аудитории в глубокую депрессию.

Очевидно, что большая часть жителей Армении и НКР смотрят армянские электронные СМИ и читают армянскую периодику, хорошим тоном которой стало цитирование азербайджанских источников массовой информации. И здесь уже важен не сам факт подобного цитирования, а то, что армянская аудитория уже запрограммирована и находится в состоянии заинтересованного ожидания очередного антиармянского сальто-мортале того или иного азербайджанского деятеля. Эта напряженная внимательность общества, изначально бывшая банальным любопытством, в последнее время начала приобретать черты «внимания голосу Запада» советского человека в 1970-80-е гг., когда доверие населения к информационной политике СССР стремилось к нулю. Аналогичным образом налицо симптомы того, что в Армении и НКР происходит опасный процесс субординирования национального общественного мнения иностранному источнику, в частности – азербайджанскому. В таких тонких сферах, как национальное общественное мнение, подобные стратегические упущения армянского государства могут привести к самым разрушительным последствиям. Армянским государствам нельзя бесконечно полагаться на первичный патриотизм армянского мира, расходуя при этом неприкосновенный запас народа. Властям Армении следует выработать чёткую и ясную политику формирования устойчивого патриотичного общественного мнения армянства. Необходимо культивировать патриотичное общественное мнение как часть национальной культуры и пресекать попытки его разрушения и раскола извне. Все предпосылки для этого есть, не хватает лишь государственной воли и грамотной, профессионально выстроенной информационной и идеологической политики.

15.01.2006г.

6. Кто есть кто в Международной Кризисной Группе?

АНДРЕЙ АРЕШЕВ
(Москва)

Многие знакомы с игрой в наперсток. Ведущий (наперсточник) перекатывает шарик из наперстка в наперсток, затем предлагает играющему угадать под каким из наперстков находится шарик. Играющий всегда проигрывает, потому что в реальности никакого шарика под наперстками нет — ведущий незаметно прячет его между пальцами. Впрочем, чтобы обмануть жертву, недостаточно одной лишь ловкости пальцев ведущего. В игре участвует целая бригада жуликов: есть и “нейтральные зрители”, создающие необходимый ажиотаж, есть и “удачливые игроки” — тоже якобы случайные люди. Большинство людей в курсе того, как работают подобные “лохотроны” (как прозвали в народе эти мошеннические схемы), однако нет-нет да и встречаются простаки, попадающие на удочку аферистов.

Ситуация по освещению карабахского конфликта в СМИ чем дальше, тем больше напоминает игру в наперсток, с той лишь разницей, что большинство невольных игроков, сами того не подозревая, оказались в роли простаков. На стороны конфликта направлен мощный поток информации: заявления разного рода международных организаций, еврочиновников всех мастей, “нейтральных и независимых экспертов”. Простому человеку трудно, а порой и невозможно разобраться, кто стоит за спиной всех этих фигур, какие в действительности цели преследуют эти организации. Да что там обычные люди! Армянские СМИ, например, тиражируют любые заявления по карабахскому конфликту, редко утруждая себя отделением зерен от плевел. Бывает даже ссылаются на подобные заявления в аналитических материалах, не указывая источников, при этом из-за использования

оборотов типа “согласно мнению независимых экспертов...” у читателей складывается впечатление, что речь идет о мнении армянских экспертов. Фактически происходит “отмывание” информации: подкинутые извне фразы через некоторое время начинают фигурировать как мнения конфликтующих сторон.

В данный момент по карабахскому вопросу на внутриармянское информационное поле работают несколько иностранных организаций. Самой заметной и влиятельной из них является так называемая International Crisis Group (Международная кризисная группа — МКГ), штаб-квартира которой находится в Брюсселе, хотя сама организация зарегистрирована в США. Тон разного рода заявлений, “экспертных оценок”, “отчетов” представителей этой группы зачастую императивен и содержит провокационные элементы, видимо предназначенные для зондирования настроений в армянском и азербайджанском обществах. Основным каналом вброса данных в армянское информационное поле является радио “Свобода”, после чего информация подхватывается и тиражируется местными новостными агентствами. Есть также сведения о попытках привлечь российские СМИ к написанию подробного и якобы независимого анализа отчета МКГ по Карабаху, скорее всего с целью создать видимость всестороннего интереса к деятельности группы (как тут опять не вспомнить наперсточников!). И не исключено, что подобные материалы все-таки появятся в скором времени в российской прессе.

МКГ представляет себя как “независимая, некоммерческая неправительственная организация, с более чем 110 штатными работниками на пяти континентах, которая на основе анализа ситуации на местах (field-base analysis) и лоббирования на высоком уровне (high-level advocacy) работает над предотвращением и решением военных конфликтов”¹. Лоббистские центры организации расположены также в Вашингтоне, Нью-Йорке, Лондоне и Москве.

Насколько нейтральна и “неправительственна” эта группа?

В руководство группы входят видные политики, дипломаты,

бизнесмены. Несмотря на интернациональный состав руководства этой организации (в который входит, например, и российский политик Григорий Явлинский), первую скрипку в ней играют, безусловно, представители обеих направлений американско-британской политической элиты, – как “либеральной”, так и “неоконсервативной”.

Согласно отчету за 2004 г. 40% финансирования группы поступило от правительств и государственных агентств стран Северной Америки и Европы, а также правительства Тайваня. *Список спонсоров пополнился с прошлого года министерством иностранных дел Турции, что не может не насторожить армянскую сторону: особенно учитывая, что именно начиная с этого периода деятельность МКГ в Армении и Карабахе резко активизировалась.*

Кроме того, изучение состава исполнительного комитета (Executive Board) МКГ, состоящего из 59 человек, дает еще больше оснований для серьезных сомнений в нейтральности и независимости этой организации конкретно в карабахском вопросе.

МКГ была основана в 1995 г. **Мортоном Абрамовичем**, бывшим советником госсекретаря США по вопросам разведки и исследований (1985-1989) и послом США в Турции (1990-1991). На переговорах между албанцами и сербами в Рамбуйе в январе-феврале 1999 г., которые предшествовали бомбардировкам Белграда, он выступал в качестве советника делегации косовских албанцев. Абрамович является ярким сторонником включения Турции в ЕС. На фоне усиленно рекламируемого антикризисного имиджа МКГ, тем более странным выглядит его заявление касательно кипрского конфликта: «... турецкие солдаты поддерживают мир на Кипре и за все время пребывания турецких войск на острове не было никакого насилия»², хотя хорошо известно, что именно Турция вторглась в 1974 г. на северную часть Кипра и продолжает ее оккупацию до сих пор.

Средства на создание организации выделил **Джордж Сорос**, являющийся сейчас одним из членов исполнительного комитета МКГ.

Вице-президентом и соучредителем группы является **Стивен Соларц**, бывший американский конгрессмен, до недавнего времени — один из влиятельнейших лоббистов в США. Согласно

информации Армянского национального комитета Америки (ANCA), Соларц получил от Турции 400 тысяч долларов на лоббирование турецких интересов среди американских законодателей.³ Эта информация подтверждается и журналом “Тайм”, по сообщению которого посольство Турции в США подписало в 2000 г. контракт на 1.8 млн долларов с тремя влиятельнейшими на тот момент вашингтонскими лоббистами Б. Ливингстоном, Г. Соломоном и С. Соларцем⁴. У Соларца есть дом в Турции; поговаривают, что в узком кругу он называет себя “конгрессменом из Истамбула”. Является членом т. н. “Американо-турецкого совета” (American Turkish Council — АТС) — группы, лоббирующей турецкие интересы в США. Группа активно действует и пытается всеми возможными способами не допустить принятия резолюций, осуждающих геноцид армян. Это в полной мере проявилось, например, в ходе обсуждения данного вопроса Комитетом по международным отношениям Конгресса США.⁵

А до 2000 г. Соларц возглавлял Американский фонд поддержки предпринимательства в Средней Азии, созданный как инструмент распределения инвестиций по пяти бывшим советским республикам богатой ресурсами Средней Азии, которую Вашингтон назвал регионом, имеющим большое стратегическое значение для США. Правительство США передало Фонду \$150 млн., предназначавшихся для закупок оборудования и кредиты представителям малого и среднего бизнеса. Однако впоследствии Фонд привлек внимание критиков, а затем и ФБР тем, что многие из его инвестиционных проектов, особенно в Узбекистане, закончились продажами с большими убытками или списанием⁶.

В состав исполкома входит и **Ута Запф**, депутат немецкого бундестага, председатель парламентского подкомитета по разоружению, контролю и нераспространению оружия. Кроме прочего она является председателем германо-турецкой парламентской группы. О контактах с ней упоминается в информационной сводке берлинского офиса “Ассоциации турецких производителей и бизнесменов” (TUSAID)⁷, организации лоббирующей интересы турецкого бизнеса в Европе. Госпожа Запф активно лоббирует за вступление Турции в Евросоюз, неоднократно выступала на организованных в Турции конференциях по этой теме.

Почетным председателем исполкома МКГ является **Джордж Дж. Митчелл**, бывший лидер демократического большинства в сенате США, профессиональный лоббист. По данным калифорнийской газеты LA Weekly, он был замешан в крупной международной афере, организованной чешским бизнесменом Виктором Козены, целью которой была приватизация азербайджанской государственной нефтяной компании.⁸ Компанию приватизировать не удалось, и теперь многие обманутые инвесторы безуспешно пытаются получить обратно свои деньги.

Среди других членов исполкома своей протурецкой позицией выделяется **Эмма Бонино**, депутат Европарламента, член “независимой” комиссии по вопросу вступления Турции в ЕС — в реальности еще одной протурецкой лоббистской группы. Не будем останавливаться на многогранной деятельности этой дамы — на эту тему надо писать отдельную статью. Отметим здесь, только, что на ее персональном веб-сайте есть даже специальный раздел, посвященный теме вступления Турции в ЕС⁹. Портрет госпожи Бонино в обрамлении флагов Турции и ЕС с надписью “Турцию в Европу — сейчас!” не оставляет сомнений о ее политических приоритетах. Кстати, вместе с Бонино в исполкоме МКГ заседают и другие ее коллеги из “независимой” комиссии по Турции: **Бронислав Геремек**, бывший глава польского МИД; **Мартти Ахтисаари**, бывший президент Финляндии и... председатель этой самой “независимой” комиссии.

Еще один член исполкома МКГ — бывший президент Европарламента **Пат Кокс** — тоже является ярким сторонником вступления Турции в Евросоюз.

Кого еще из входящих в состав исполкома МКГ фигур нельзя назвать нейтральным в вопросе армяно-азербайджанского конфликта? Вероятно *депутата турецкого парламента* **Эрсина Ариоглу**, члена крупнейшей в Турции политической партии националистического толка СНР. Или же **Карлу Хилз**, ведущего директора американской нефтяной компании **Шеврон-Тексако**, одного из пайщиков проекта Баку-Тбилиси-Джейхан. Кстати, Шеврон-Тексако тоже является одним из спонсоров МКГ.

Трудно назвать нейтральным и украинского олигарха **Виктора Пинчука**, зятя экс-президента Украины Леонида Кучмы.

Основанная Пинчуком компания “Интерпайп” начиная с 2000 г. активно действует в Азербайджане, поставляя туда трубы для нефтегазовой промышленности и не только. По сообщению Рейтер в декабре 2004 г. “Интерпайп” выиграла тендер на \$7-миллионный подряд на поставку труб для строительства газопровода из Азербайджана в Иран.¹⁰ Кроме того региональное представительство “Интерпайп-Азербайджан” представляет на азербайджанском рынке интересы Харьковского тракторного завода.¹¹

Человеком предвзятым можно считать также британского журналиста и писателя **Уильяма Шокросса**, еще одного активного поборника вступления Турции в ЕС. Отметим, что его имя часто упоминается наряду с именем Тони Блэра, как одного из британцев, наиболее активно ратовавших за войну в Ираке. И раз речь зашла о “ястребах” в исполнении МКГ, то не грех упомянуть и **Кенетта Адельмана** — автора известного своей “точностью” предсказания: “*Я верю, что разгром военной мощи Хуссейна и освобождение Ирака будут легкой задачей*”¹². Хуссейна конечно разгромили относительно быстро, а вот задача окончательного “освобождения” [sic!] Ирака американцами все еще не решена. Как и не найдено оружие массового поражения, о наличии которого в Ираке был так уверен Адельман.¹³ Другим “ястребом”, в полной мере проявившим себя в ходе подготовки и осуществления агрессии против Югославии, является бывший командующий Вооруженными силами НАТО в Европе генерал **Уэсли Кларк**. Невозможно обойти вниманием и знаковую фигуру **Збигнева Бжезинского**. Армянскую сторону, кроме прочих аспектов его деятельности, возможно заинтересует участие Бжезинского в т.н. “Американо-азербайджанской торговой палате”, еще одной лоббистской структуре, созданной под крылом упомянутого выше “Американо-турецкого совета”.¹⁴

Примечательно, что Бжезинский и упоминавшийся уже Соларц являются также соучредителями “Американского комитета ради мира в Чечне” - организации, представляющей в США интересы чеченских “повстанцев”, или тех, кого за океаном именуют “умеренным крылом чеченского сопротивления”. Мортон Абрамович, Кеннет Адельман тоже входят в состав чеченского комитета.

Приведенных выше фактов более чем достаточно, чтобы по-

ставить под серьезное сомнение как нейтральность, так и усиленно раскручиваемый “миротворческий” образ МКГ и входящих в ее руководящий состав отдельных личностей. Поэтому хотелось бы, чтобы работники армянских СМИ критичнее подходили к получаемой из непроверенных источников информации и не становились невольными соучастниками информационного мошенничества различного рода лоббистских групп.

20.01.2006г.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=1086&l=1>

² <http://byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/CHR/ING2001/11/01x11x07.HTM>

³ <http://anca.org/genocide/denial.php>

⁴ <http://time.com/time/europe/magazine/2000/0522/turkey.html>

⁵ См., напр: Голос Армении . 05 октября 2000 г.

⁶ Стив Левин и Гари Филдз. ФБР расследует исчезновение денег из фонда США в Средней Азии. Коммерсантъ. 28 декабря 2000 г.

⁷ <http://tusiad.org/yayin/bulten/n2021/n2021.pdf>

⁸ Doug Ireland, *The Big Smoke-out: the price of public service too high for Dr. K and Mitchell*, LAWeekly.com, Dec. 20–26, 2002

⁹ <http://emmabonino.it/campagne/turchia/>

¹⁰ http://www.metalloprokat.ru/news/2004/12/16/news_43341.html

¹¹ http://www.mcds.ru/default.asp?Mode=Review&ID_L0=1&ID_L1=7&ID_L2=30&ID_L3=118&ID=996&ID_Review=76375

¹² «I believe that demolishing Hussein’s military power and liberating Iraq would be a cakewalk» Ken Adelman, *Cakewalk in Iraq*, Washington Post , February 13, 2002, A27

¹³ Mike Allen and Dana Milbank, *Question of the Day Dogs Administration Officials*, Washington Post , March 23, 2003

¹⁴ Member of Honorary Council of Advisors of American Azerbaijan Chamber of Commerce. Источник: <http://usacc.org/contents.php?cid=2>

7.

**КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ:
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ В
ЕГО ИНФОРМАЦИОННОМ ОБРАЗЕ**

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН

Об информационном составляющем конфликта

Информации принадлежит особый статус в онтологии конфликтов. Любой конфликт, в какой бы форме он не протекал, имеет информационное составляющее, особое измерение, на котором так или иначе проецируются все его стороны – от истории и предмета спора до поведения сторон конфликта. Информационная ипостась конфликта – это то, что обычно называют образом конфликта.

Преимущество в информационной войне, как правило, на стороне тех, кто располагает соответствующими ресурсами, налаженными информационными службами, специалистами с особыми навыками. Участь слабой стороны в таком противостоянии – оказаться в информационной, а в последствии и в политической изоляции, стать мишенью информационного террора. Моральный долг международного сообщества в лице правозащитных и миротворческих организаций – помочь выйти из информационной блокады сторонам конфликта, оказавшимся в ее тисках и обеспечить равенство сторон быть услышанными международным сообществом и в первую очередь правозащитными и миротворческими организациями и институтами посредничества. Это неперемное условие взаимопонимания сторон, а через него и справедливого урегулирования конфликта. Мир и взаимное доверие в условиях информационной дискриминации или изоляции одной из сторон вряд

ли могут быть достигнуты.

Как бы банально не звучало, но для такого сложного региона, каким является Кавказ, наиболее насущной задачей, быть может, является создание постоянно действующих институтов диалога и взаимопонимания, нацеленных на обеспечение равного права сторон высказаться и аргументировать. Ни одна сторона конфликта не должна быть лишена голоса! Это и есть технология приближения образа конфликта к его фактуре. Это и есть путь приближения сторон к истине и миру. Важно, чтобы диалог сторон состоялся в условиях моратория на военную риторику и “черную пропаганду”.

Я подчеркиваю значимость этой стороны урегулирования конфликтов, исходя из опыта возобновившегося в 1988 году карабахского конфликта. Его хроника показывает, что еще в советское время именно информационные провокации были главными средствами перевода конфликта из плоскости ПРАВА в плоскость СИЛЫ и непримиримой ВРАЖДЫ.

После распада СССР Баку приступил к более масштабному применению информационных провокаций против НКР. Обстановка для Баку оказалась в высшей степени благоприятной, чтобы на основе наработок советских времен развернуть против Нагорного Карабаха настоящую информационную войну. Дело не только в том, что Баку располагает несравненно бо́льшими финансовыми и иными ресурсами. После распада СССР он сразу же получил преимущество в силу своего статуса как признанного государства. Многочисленные форумы и трибуны, которые используются им для ведения антикарабахской пропаганды, просто не доступны для НКР как непризнанного государства. Так в 90-х годах, в условиях информационной блокады НКР сложился образ конфликта по сути ничего общего не имеющего с подлинной сутью проблемы. Бакинским политикам практически удалось мировому сообществу навязать перевернутый, искаженный до неузнаваемости портрет карабахской проблемы. Им удалось из образа конфликта вытеснить факты, события и документы, без кото-

рых невозможно само понимание сути вопроса. Под давлением бакинського информационного прессинга находятся многие в той или иной форме вовлеченные в миротворческий процесс общественные и политические деятели и организации, в том числе и посредники. Предложения, поступающие из Минской группы ОБСЕ по урегулированию конфликта, воочию свидетельствуют об этом.

Искажение территориальных аспектов конфликта

О чем не знают многие журналисты, общественные и политические деятели, проявляющие интерес к проблеме или в той или иной форме вовлеченные в миротворческий процесс?

В общем-то, многое вытеснено из информационного образа конфликта. Примеров много. Рамки данной статьи не позволяют нам остановиться на всех. Ограничимся теми, которые больше всего отдаляли образ конфликта от его фактуры.

Первое. Бывшая АзССР была единственная в ряду советских союзных республик, которая в силу действующих, заключенных до образования СССР многосторонних международных договоров, не имела права приобрести независимость на территориях, включенных в 1921г. в ее пределы. Этими территориями являются Нахичевань и Нагорный Карабах. Нахичевань согласно поныне действующему Карсскому договору от 13 октября 1921г. (см.: Документы внешней политики СССР, т. 4. М., 1960) была отдана под покровительство (всего лишь под покровительство!) АзССР. Под договором стоят подписи Советской России, Турции и советских закавказских республик – Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Грузинской ССР. Что касается Нагорного Карабаха, то он по постановлению Кавбюро РКП(б) от 5 июля 1921г. был включен в пределы АзССР с условием предоставить ему (т.е. всему Нагорному Карабаху) широкую областную автономию. Решение

Кавбюро РКП(б) от 5 июля 1921г. (решение партийного органа третьей стороны) все советские годы приравнялось к многостороннему договору (иначе пришлось бы признать факт аннексии территории суверенной АрмССР, так как все происходило до образования СССР). Особо следует отметить, что в отличие от принятого днем раньше в пользу Армении решения того же Кавбюро РКП(б), решение от 5 июля не было ни обсуждено, ни поставлено на голосование (т.е. фактически не было принято!). По сути дела Нахичевань и Нагорный Карабах были единственными территориями СССР, относительно которых действовали (и ныне действуют) международные многосторонние договора, в обход которых Азербайджанская Республика не имела право приобрести независимость в пределах бывшей АзССР.

Второе. Нагорно-Карабахская автономная область де-факто была выведена из-под подчинения АзССР еще в советское время, а именно, в 1989 году, когда союзными властями в области была введена особая форма управления. На основе принятого в мае 1989 года постановления Совета Министров СССР все предприятия, государственные и партийные организации были переподчинены АрмССР или РСФСР. В ноябре 1989 года особая форма управления в области была отменена, но к иному статусу перейти не успели. Последовал распад страны, и особое управление оказалось последним статусом области в период СССР.

Третье. Права Баку претендовать на Нагорный Карабах и Нахичевань свелись к нулю в процессе распада СССР, когда он своей Декларацией о восстановлении государственной независимости от 30 августа 1991 года и Конституционным актом о государственной независимости отказался от правопреемства АзССР, той самой советской республики, в пределы которой со статусом широкой автономии был включен Нагорный Карабах и под покровительство которой была отдана Нахичевань. В Баку решили восстановить государственность возникшей в результате турецкой вооруженной интервенции и про-

существовавшей с сентября 1918 г. по апрель 1920 г. Азербайджанской Демократической Республики (АДР), которой ввиду незаконных территориальных притязаний (от Баку до Батуми) было отказано вступить в Лигу наций и которая покинула сцену истории без приобретения легитимно установленных или признанных границ. С другой стороны, Баку не имел право провозгласить свой суверенитет в границах АзССР. Карсский договор и решение Кавбюро оказались международно-правовыми запретами на пути суверенизации Азербайджанской Республики в пределах АзССР.

Это обстоятельство обязывало Баку в августе 1991 году провозгласить какие-то границы. Но там решили вообще “не ворожить тему”, и по сей день не имеют в Конституционном акте о государственной независимости АР обошли юридически бессмысленным утверждением: “территория Азербайджанской Республики в исторически сложившихся границах едина”. Непонятно, что это значит, ибо впервые появившаяся на свет в 1918 году АДР, как первый докипрский опыт Турции путем вооруженной интервенции “учредить новые турецкие государства” за собственными пределами, так и не заимела установленных границ.

Четвертое. Вслед за Азербайджанской Республикой второго сентября 1991 года Нагорно-Карабахская Республика (НКР) провозгласила свою независимость на территориях, к которым Баку уже не имел никакого юридического отношения в силу его отказа от правопреемства АзССР. Не существует ни одного факта, события или правового аргумента, который поставил бы под сомнение законность состоявшегося 10 декабря 1991 года референдума о независимости НКР и всего процесса ее легитимации в ходе распада СССР. Она приобрела свою независимость безукоризненным образом как в контексте отказа Азербайджанской Республики от правопреемства АзССР, так и действующего закона СССР “О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из ССР” от 3 апреля 1990 года, предоставившего автономным

образованоям и компактно проживающим национальностям самостоятельно решить вопрос о своем национально-государственном статусе в случае выхода союзной республики из СССР. НКР приобрела эту независимость до международного признания Азербайджанской Республики, до ее вступления в ООН в марте 1992 года.

НКР ныне контролирует лишь часть тех территорий, которые в 1921 году были отторгнуты от АрмССР и на которых согласно решению Кавбюро РКП(б) должна была быть образована Автономная область Нагорного Карабаха. В нарушение решения Кавбюро о предоставлении Нагорному Карабаху широкую областную автономию в 1923 году Баку декретировал область лишь, как было сказано в декрете, “из армянской части” Нагорного Карабаха, оставив вне пределов области обширные районы (Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Джабраилский, Шаумяновский и некоторые другие районы), искусственно превратив ее в анклав. А в последующие годы насаждалась мысль о том, что территории, включенные в пределы области, и есть Нагорный Карабах.

Пятое. Из правовой папки карабахской проблемы прямо и недвусмысленно вытекает, что не армянская, а именно азербайджанская сторона незаконно удерживает юридически не принадлежащие ей территории. Это - центральные и северные районы Нагорного Карабаха и Нахичевань. Оккупированная Азербайджанской Республикой Нахичевань по сути дела стала шлакбаумом на соединяющей Европу с Азией железнодорожной магистрали. Лишь тотальная политизация проблемы и информационный прессинг бакинской пропагандистской машины мешают увидеть эти факты в своей подлинности.

Шестое. При вступлении в ООН Баку ввел в заблуждение эту международную организацию, скрыв от нее действующие многосторонние договора, в обход которых она не имела права состояться в пределах бывшей АзССР. Это обстоятельство лишает юридического смысла понятие “территориальная целостность Азербайджана”, которым в наши дни прикрыва-

ются азербайджанские политики и дипломаты. Принцип территориальной целостности попросту не применим к Азербайджанской Республике, если иметь в виду границы бывшей АзССР. А насильное и противоправное применение принципа в отношении Азербайджанской Республики ведет к опасной мутации самого принципа, делая его прикрытием территориальных захватов, чем и занят Баку в настоящее время!

Все выше перечисленные, вытесненные из информационного образа факты касаются территориальных аспектов конфликта. Их игнорирование, конечно же, делает переговорный процесс юридически ущербным. Но наряду с вопросами, касающимися правового статуса территорий – объектов незаконных притязаний Баку, проблема имеет не менее важный аспект, игнорирование которого делает ущербным процесс урегулирования конфликта не только в правовом, но и в политическом и моральном смыслах. Это аспект проблемы, связанный с жертвами конфликта – с беженцами. Выясняется, что информационный образ конфликта искажен и в этом плане.

Армянство бывшей АзССР – основная жертва конфликта. Последний акт драмы насильственной туркизации Восточного Закавказья

Политика большевистской Москвы стала санкцией для руководства АзССР, чтобы продолжать политику вытеснения армян из республики. Уже по Карсскому договору предусматривалось возвращение в Нахичевань армян, ставших беженцами во время турецкой интервенции. В 1926 г. в ответ на их многочисленные обращения относительно разрешения о возвращении в свои дома, Баку ответил запретом на вход беженцев в Нахичевань. Оставшиеся в Нахичевани армяне методично были вытеснены из своей родины в последующие годы. Надо вообще заметить, что до сумгаитского геноцида вытеснение ар-

мян осуществлялось «мягким прессингом» – под прикрытием лозунгов о ленинской дружбе народов. Всякие жалобы и протесты жестоко наказывались с обвинением посягательства на “священную дружбу армянского и азербайджанского народов”. К концу века это привело к критической ситуации, в которой армянское население всей АзССР ожидала участь армян Нахичевана. В условиях наступившей в конце 80-х годов “гласности” протест армян принял форму Карабахского движения за воссоединение Нагорного Карабаха и АрмССР. В ответ последовал сумгаит.

Начиная с февраля 1988 г. беженцы из всего АзССР хлынули в Армению в надежде обменять квартиры с проживавшими в АрмССР азербайджанцами. Практически все обмены были неравными, разумеется не в пользу беженцев. В результате массового обмена квартирами АрмССР покинуло около 80.000 азербайджанцев. Примерно столько же покинуло Армению в дни Спитакского землетрясения. Четырнадцать тысяч семей получили по пять тысяч советских рублей за разрушенные дома и распоряжались ими по своему усмотрению. Ставшей зоной бедствия Армению в эти дни покинули не только азербайджанцы. Но именно они раньше всех получили компенсацию. Фактически сложилось так, что в ходе карабахского конфликта проживавшие в АрмССР азербайджанцы не стали беженцами. В статусе беженцев не оказались и проживавшие в НКАО и ее приграничных районах азербайджанцы. Главная причина тому – их массовое участие в блокаде области и в развязанной Баку войне против НКР. Кроме того, государство, в котором они сейчас проживают, они считали и ныне считают государством своего гражданства.

Иная участь постигла армянство АзССР. Более четырехсот тысяч армян были изгнаны погромами и другими кровавыми формами массового насилия из АзССР, из той территории, политическую, экономическую, культурную историю которой они творили веками. Беженцами в контексте карабахского конфликта стали исключительно армяне; более трехсот тысяч

из них по сей день не получили ни материальной, ни моральной компенсации.

Армянский народ бывшей АзССР – основная жертва карабахского конфликта. Любая нейтральная международная экспертная комиссия при объективном рассмотрении проблемы не может не прийти к выводу о том, что в бывшей АзССР был совершен геноцид армянского народа Азербайджана. Основу этой политики положила Турция во время вооруженной интервенции в Закавказье в 1918 г.; ее продолжали мусаватисты в основанной турецкими войсками АДР 1918-1920 годов и прибравшие в свои руки власть в интернациональной АзССР турки-азербайджанцы. Одним из мотивов отказа Азербайджанской Республики от правопреемства АзССР является уход от ответственности за это преступление против человечества. Этим отказом в 1991 г. в Баку преследовали цель не только отречься от этого позорного наследия, но и уйти от ответственности огромной материальной компенсации.

Все эти аспекты по сей день остаются вытесненными из информационного образа конфликта. О главной жертве конфликта, о подвергшемся геноциду армянском народе Азербайджана, практически умалчивают все представленные Минской группой предложения по урегулированию конфликта. В них предполагается возвращение перемещенных азербайджанцев, а разрешение связанных с армянскими беженцами вопросов с неопределенными условиями откладывается на неопределенное время. Фактически планируется массовое нарушение прав беженцев-армян, хотя как с политической и правовой, так и с моральной точки зрения вопрос их возвращения должен решаться в первую очередь. Никто не в праве отнимать у армянского народа Азербайджана право возвращения в условиях безопасности в страну, где он проживал веками и откуда он был изгнан кровавым насилием.

Это неперемненное условие справедливого урегулирования конфликта.

Но дело не только в армянстве Азербайджана. В совет-

ские годы многие коренные народы АзССР, подлинные хозяева этой земли, были загнаны в своеобразное национальное подполье. В ходе распада СССР выступления лезгинов и талышей показали лишь вершину айсберга национальных проблем в Азербайджане. Их насильственная ассимиляция продолжается по сей день. Официальная армяноненавистническая пропаганда и насаждение образа Армении как врага Азербайджана нацелены на ожесточение этой политики. Если бы НКР в этих условиях была под юрисдикцией Азербайджанской Республики, международное сообщество должно было бы поставить вопрос об отделении Нагорного Карабаха, так как в Баку, судя по свирепствующей там арменофобии, ведущие политики Азербайджана под юрисдикцией понимают право на геноцид.

Тем не менее, следует вновь подчеркнуть, что проблема беженцев-армян имеет непосредственную связь с территориальными аспектами конфликта. Армянский народ Азербайджана изгнан из своей родины. Да, у него отняли родину. Но никто не в праве и не в силе отнять у него право вернуться к себе домой, в том числе на все освобожденные армянские территории Нагорного Карабаха!

21.01.2006

Բ.

**Հայկական հարցի տարածքային
բնույթը:
Հայաստանի սահմանները:**

8.

**Սևրի պայմանագրի չիրագործման հետևանքները
Մերձավոր Արևելքի և
միջազգային քաղաքականության համար***

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Սևրի պայմանագիրը գնահատելիս պարտադիր է ճիշտ պատասխանել մի առանցքային հարցի. արդյոք այդ պայմանագրի կնքումն ու բովանդակությունն արտահայտում էին 1920 թ. իշխող աշխարհաքաղաքական իրողությունները, թե՞, ինչպես հաճախ է ակնարկվում արևմտյան, նաև նախկին խորհրդային պատմագրություն մեջ՝ այդ պայմանագիրը ղեկանագիտական անհիմն ուղղմանտիպի մեռելածին արգասիք էր ու հենց այդ պատճառով էլ չկենսագործվեց:

Ինչպես ստորև ներկայացնելու ենք, Սևրի պայմանագիրն իրականում կոչված էր լուծելու միջազգային քաղաքականության, մասնավորապես, մերձավորարևելյան ու եվրոպական քաղաքականության համար խոշոր նշանակություն ունեցող մի շարք խնդիրներ, որոնց վիժեցումն ու սառեցումը սարսափելի ծանր հետևանքներ ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ձևավորվող միջազգային քաղաքական նոր համակարգի համար ու մինչև այսօր էլ խիստ բացասականորեն է ազդում տարածաշրջանային ու միջազգային իրադրություն վրա:

Բանն այն է, որ Սևրի դաշնագրում ամրագրված դրույթների իրագործմամբ կարգավորվելու էին երեք կարևոր խնդիրներ, որոնք այսօր էլ մնում են չլուծված.

Ա) Հայկական հարցը,

Բ) Բրդական հարցը,

Գ) մարդկության դեմ զանգվածային ոճրագործությունների

երկիր, 13 հունվարի 2006 թ., #1 (1871)

* Սույն գեկուցումը ներկայացվել է Սևրի հաշտության պայմանագրի կնքման 85-ամյակին նվիրված, «Սուրմալու-Իզդիր» հայրենակցական միության կազմակերպած գիտատղոյին 2005 թ. դեկտեմբերի 21-ին: Տպագրվում է կրճատումներով:

միջոցով քաղաքական խնդիրներ լուծելու պրակտիկայի մերժումը և դրանք իրագործած անձանց ու պետութ்յուններին անխուսափելի պատժի ենթարկելու հրամայականը:

Քրդական հարցի մասին

Թեև այս զեկուցման հիմնական նպատակը Սևրի դաշնագրի՝ Հայկական հարցի հետ ունեցած այժմեական առնչությունն անհամապատասխան է, բայց և այնպես համառոտաբար անդրադառնանք նաև մյուս երկու խնդիրներին:

Սևրի պայմանագրով որոշակի լուծում էր սպասում նաև քրդական հարցին՝ քրդերի անկախ պետականությունն ունենալու իրավունքին: Նախատեսվում էր ստեղծել ինքնավար քրդական տարածք, որը հետագայում լիարժեք անկախություն ստանալու մեծ շանսեր ուներ: Տապալելով նաև այս խնդրի լուծումը՝ մեծ տերություններն առաջացրին Մերձավոր Արևելքում դանդաղ գործողությունների մի ահեղի ական, որը պարբերաբար պայթում է իրաքում, Թուրքիայում և Իրանում: Մասնավորապես, Թուրքիայում քրդական ապստամբություններ տեղի ունեցան 1925, 1927, 1937, 1984-1999 թթ., 2004-ին վերսկսվեց Քրդական բանվորական կուսակցության պարտիզանական պատերազմը: Քրդական հարցը դեռևս մեծ ու ցավալի խնդիրների առջև է կանգնեցնելու տարածաշրջանային և միջազգային քաղաքականությունը:

Փաշիզմի առաջացմանը նպաստելու, հիտլերյան և ստալինյան ցեղասպանություններին զարկ տալու մասին

1923 թ. Սևրի հաշտության դաշնագրի փոխարինումը Լոզանի պայմանագրով երկու առումով նպաստեց 1920-1930-ական թվականներին ֆաշիզմի առաջացմանը և եվրոպայի սրտում արդեն զանգվածային բնաջնջումների կիրառմանը:

Նախ, Սևրի դաշնագրի տապալմամբ հրապարակավ արդարացվեց ֆաշիզմի պրակտիկան՝ ցեղասպանության ու էթնիկական գտումների միջոցով քաղաքական խնդիրներ լուծելու սովորությունը: Սևրի դաշնագրի վիժեցումը միջազգային քաղաքականությունն մեջ անբարոյականությունն անպատիժ կերպով կիրառելու մեծագույն քարոզ էր, որը շատ չուշացրեց իր վրեժը լուծել նաև այդ քարոզը կարդացած եվրոպական պետություններից:

Ե՛վ Ա. Հիտլերն ու նրա ստաճակները, և՛ մեծագույն ոճրագործ Ի. Ստալինը, քաջատեղյակ լինելով հայոց ցեղասպանությունից մանրամասներին, իրենց համար համապատասխան «դասեր» էին քաղել, որոնք հետագայում բերեցին միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացմանը: 1939 թ. Հիտլերի արտասանած հռետորական հայտնի հարցը՝ «ի վերջո, ո՞վ է այսօր հիշում հայերի բնաջնջումը», վերաբերում էր, նախ և առաջ, Սևրի դաշնագրի վիժեցմանը և Լոզանի պայմանագրով նրա տեղակալմանը:

Երկրորդ, բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ Սևրի պայմանագրի վիժեցմամբ Եվրոպայի մատույցներում ստեղծվեց առաջին ֆաշիստական պետությունը՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը: Վերջինս ուներ ավելի ուշ Խտալիայում, Գերմանիայում և այլուր առաջացած ֆաշիզմի գլխավոր բնորոշ գծերը՝ ամբողջատիրությունը, ծայրահեղ շովինիզմը, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ դաժան բռնամիջոցների, ընդհուպ մինչև զանգվածային ոչնչացում ու տեղահանում (Թուրքիայում բնաջնջման են ենթարկվել ոչ միայն հայերը, այլև հույներն ու ասորիները, իսկ քրդերի նկատմամբ զանգվածային բռնամիջոցների արդյունքում, օրինակ, 1980-ական թթ. տեղահանվել է ավելի քան երկու հազար քրդական գյուղ), քաղաքական մտքի լիակատար վերահսկողությունը, անհատի լիակատար հնազանդությունը պետությունը, առաջնորդի պաշտամունքը (Աթաթուրքի պաշտամունքը մինչև այսօր էլ ուժի մեջ է), հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների ռազմականացումը, ագրեսիան (Թուրքիան դիմել է ագրեսիայի Սիրիայի, Կիպրոսի, Իրաքի դեմ, ագրեսիայի ձև է նաև Հայաստանի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը՝ չրջափակում, դիվանագիտական հարաբերություններից հրաժարում, սպառնալիքներ, Ադրբեջանին պատերազմի մղում, ցեղասպանությունից ժխտում): Այն, որ խորհրդային և արևմտյան պատմաբաններն ու քաղաքագետները նման գնահատական Թուրքիայի պետական կառուցվածքին չեն տվել, շատ պարզ բացատրություն ունի. ԽՍՀՄ-ում անհնար էր «ֆաշիստ» անվանել Աթաթուրքին, որի հետ Լենինը եղբայրության դաշինք էր կնքել, իսկ արևմուտքում նույն բնութագրումը չէին տալիս, որովհետև Թուրքիան դիտվում էր որպես Ռուսաստանի դեմ պատվար ու առանցքային դաշնակից, ինչը ձևակերպվեց ՆԱՏՕ-ին անդամակցումով:

Հայկական հարցի ներկա փուլը և Սևրի դաշնագիրը

Մեզ համար առաջնայինն, այնուամենայնիվ, Սևրի դաշնագիրը Հայկական հարցի տեսանկյունից քննելն ու գնահատելն է: Հետևաբար, նախ, անհրաժեշտ է ճիշտ սահմանել ու ձևակերպել Հայկական հարցի էությունը: Հայկական հարց ասելով՝ այդ տերմինի տակ վաղուց այլևս չպետք է հասկանալ XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին բնութագրվող աշխարհաքաղաքական իրավիճակը և եվրոպական դիվանագիտության վարած համապատասխան քաղաքականությունը, որը հայերի ֆիզիկական անվտանգությունն Օսմանյան կայսրությունում ապահովելու առերես խնդիր էր դնում, այն էլ՝ անիրականանալի բարեփոխումների միջոցով:

Իրականում, Հայկական հարցի էությունը կայացել և այժմ էլ կայանում է հայ ժողովրդի իր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում անկախ և ազատ ապրելու քաղաքական ու տարածքային պայմանների ստեղծման մեջ: Հայկական հարցի լուծումը կարող է լինել միայն մեկը՝ հայոց պետականության վերականգնում եթե ոչ ամբողջ Հայաստանում (350.000 կմ²), ապա առնվազն նրա այնպիսի ընդարձակ մի հողատարածքում, որտեղ հնարավոր է հայոց քաղաքակրթության երկարատև անվտանգ գոյությունն ու զարգացումը:

Այլ կերպ ասած, Հայկական հարցը հայության անվտանգություն հարցն է, որը պահանջում է երկու նախադրյալի ապահովում. առաջին՝ հայկական լիարժեք և ամուր պետականության ստեղծում, երկրորդ՝ այդ պետականության անվտանգությունն ու կենսունակությունն ամրագրող հողային երաշխիքներ: Ընդ որում՝ մի նախադրյալի ապահովումն առանց մյուսի անիրագործելի է. ո՛չ հայկական պետությունն է ի վիճակի գոյատևել նախկին Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության 29.800 կմ² խիստ խոցելի, իր անպաշտպանունակությանը ինքնըստինքյան «ազրեսիա հրավիրող» սահմաններում, ո՛չ էլ հայկական պետության բացակայությանը հնարավոր կլինի պահպանել ազգային հավաքական կյանքը ներկայիս հայաբնակ տարածքներում:

Ինչպիսի՞ն է, սակայն, Հայկական հարցի վիճակը ներկա-

յու մաս:

Հայ ազգի և հայկական քաղաքակրթության գոյությունը վտանգված էր նախկինում, այն վտանգված է և այսօր, որովհետև չլուծված է մնում տարածքային՝ հողային խնդիրը: Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանը դարձյալ հայտնվել է «լինե՞լ, թե՞ չլինել»-ի դրույթյան մեջ: Խորհրդային կայսրության փլուզման գործընթացին զուգընթաց, հայության դեմ Ադրբեջանի և նրա ավագ դաշնակից Թուրքիայի ծավալված վայրագ գործողությունները, ծավալապաշտական բացահայտ ծրագրերը ևս մեկ անգամ վտանգում են Հայաստանի ֆիզիկական գոյությունը: Վերջին մեկուկես տասնամյակի անկախ գոյության փորձը փաստել է, որ Հայաստանը կարողացել է գոյատևել՝ 42.000 քառ. կիլոմետրանոց բնական որոշակի սահմաններ ունեցող տարածքի վրա վերահսկողություն հաստատելու շնորհիվ միայն, ներառելով Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախը՝ ազատագրված տարածքներով հանդերձ: Սա՛ է Հայաստանի անվտանգությունն ապահովող այն նվազագույն հողակտորը, որից պակաս տարածքում հայոց պետականության գոյությունն այլևս կարող է անհնարին լինել:

Աշխարհառաջամավարական այս ներկա ետնաբեմի վրա Սևրի դաշնագրի ստորագրումն ու վիժեցումը սոսկ անցած, մեռած պատմություն չեն, այլ քաղաքական, իրավական ու ռազմավարագիտական արժեք ունեցող իրողություն:

Քաղաքական առումով՝ 1920 թ. Սևրում միջազգային քաղաքականության գլխավոր դերակատարները, համաշխարհային պատերազմի պատճառների մանրակրկիտ վերլուծության ու հետագայում այդպիսի աղետներից խուսափելու իմաստնությանը տոգորված, ճիշտ վճիռ կայացրին Հայկական հարցով, այն է՝ նոր պատմության մեջ առաջին անգամ ճանաչեցին հայոց պետականության իրավունքները Հայաստանի տարածքի նկատմամբ, ընդամին առաջարկելով և ուրվագծելով այնպիսի սահմաններ, որոնք թույլ կտային Հայաստանին լինել ռազմականապես պաշտպանունակ ու տնտեսապես կենսունակ պետություն, մի պետություն, որը վստահելի ապաստան կարող էր լինել հայրենիքից բռնություններ արտաքսված հարյուր հազարավոր հայերի համար: Ու թեպետև պատմական տեսակետից այդ սահմաններն ամբողջովին

չէին ընդգրկում հայոց հայրենիքը՝ կազմելով Հայկական լեռնաշխարհի կեսը միայն, բայց և այնպես այդ տարածքի ընդարձակությունը, ռազմավարական խորությունը, բնական հարստություններն ու հաղորդակցային ելքերը, մասնավորապես ծովային, հնարավորություն էին տալիս արմատապես լուծելու Հայկական հարցը: Սևրի դաշնագիրն առաջարկել է Հայկական հարցի նախադեպային քաղաքական լուծումը, որն այսօր էլ բոլորովին թարմ է ու չի կորցրել իր նշանակությունը:

Իրավական տեսանկյունից՝ մենք պետք է նկատի ունենանք մի չափազանց կարևոր հանգամանք. այսօրվա դրությամբ Հայկական հարցն իրավական լուծում այդպես էլ չի ստացել. այն չի լուծվել ո՛չ Մոսկվայի, ո՛չ Կարսի (երկուսն էլ կնքվել են 1921 թ.), ո՛չ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ստորագրված որևէ պայմանագրի միջոցով, որ փաստվում է ներկայիս վիճակով: Այդ բազմաթիվ պայմանագրերից որևէ մեկը լիարժեք չի գործում և չի էլ կարող գործել, քանի դեռ Հայկական հարցը, այսինքն՝ Հայաստանի սահմանների և, ըստ այդմ, կենսունակության երաշխիքների խնդիրը չի լուծվել: Իսկ Հայկական հարցի բուն էությունը, ինչպես արդեն ասվեց, չի ընդունում այլ լուծումներ, բացի տարածքային-հողային լուծումից: Եվ սա՝ անկախ որևէ մեկի ցանկությունից, զուտ աշխարհառազմավարական իրողությունների բերումով:

Խորհրդային Միության փլուզմամբ Հայկական հարցը «սառցազերծվեց» ու մտավ վայրիվերո զարգացման փուլի մեջ: Հայկական հարցի փոխակերպումները ցայտուն կերպով արտահայտվեցին ու շարունակում են արտահայտվել հետևյալ չորս ուղղություններով.

- ա) Արցախի հիմնահարցում,
- բ) որևէ առումով պակաս կարևորություն չունեցող՝ վերջերս էլ տեսանելիորեն սրված Ջավախքի հիմնահարցում,
- գ) հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումներում, ժխտումներում ու շահարկումներում,
- դ) Հայ-թուրքական հարաբերություններում, ներառյալ Հայաստանի ցամաքային շրջափակման հարցում:

Արդարև, 1988 թ. Հայկական հարցը մի վիճակի մեջ էր, 1991-ին՝ մեկ այլ, 1994-ին մեկ ուրիշ, այժմ՝ զգալիորեն տարբեր:

Հայկական հարցի հետագա զարգացումն անխուսափելիորեն

բերելու է նոր պայմանագրերի ստորագրման, ըստ ամենայնի, ոչ միայն Արցախի ու ազատագրված տարածքների կտրվածքով, այլև վերոհիշյալ բոլոր չորս ուղղութիւններով: Հողային հարցում այդ նոր պայմանագրերը կա՛մ պահպանելու են այսօրվա ստատուս-քվոն, կա՛մ լինելու են ավելի նպաստավոր Հայաստանի համար: Պակաս նպաստավոր լինելու պարագայում՝ Հայկական հարցի ռազմավարական վերը նշված բնութիւնն ինքն է վիժեցնելու դրանց կենսագործումը, վաղ թե ուշ տարածաշրջանում առաջացնելով նոր սրումներ, բախումներ ու պատերազմներ: Քանի դեռ հայ ժողովուրդն իր անկախ գոյութիւնն ապահովելու համար անվտանգության բավարար երաշխիքներ չի ստացել, տարածաշրջանում տարածքային հարցեր շոշափող որևէ պայմանագիր չի կարող իրավական հարատևութիւն ունենալ: Սա ուռա-հայրենասիրական լոզունգ է, որովհետև նման պայմանագրի խախտողը ոչ անպայմանորեն հայկական կողմը կլինի. Հայաստանի սահմանների ծայրահեղ խոցելիութիւնն ու պաշտպանական խորութիւնն անհրաժեշտ մշտապես գայթակղելու է ազդեցմանաթուրքական դաշինքին՝ հարմար պահ գտնելու և ռազմական ուղիով մեկընդմիջտ «լուծելու» Հայկական հարցը՝ Հայաստանը լիկվիդացնելով:

Եթե մենք այս՝ այլընտրանք չունեցող ռազմավարական պարզ իրականութիւնը ժամանակին չնշմարենք և ազգովին չհակառակվենք հողային հարցերում այսօրվա դիրքերից նահանջ նախատեսող ինչ-ինչ աննպաստ պայմանագրերին, ապա դրանք մեզ կարող են բերել ողբերգական վախճանի:

Այսպիսի հեղհեղուկ ռազմավարական ու իրավական համատեքստում, երբ Հայկական հարցը շոշափող ու նախկինում կնքված որևէ պայմանագիր լիարժեքորեն չի գործում, և մոտ կամ հենուկ ապագայում սպասվում է նոր պայմանագրերի ու դաշինքների ստորագրում, Սևրի դաշնագիրը, թեև այն երբևէ ուժի մեջ չի մտել, ձեռք է բերում գրեթե նույնպիսի իրավական կշիռ ու արժեք, ինչպիսիք ունեն Հայկական հարցի վերաբերյալ նախկինում կնքված ու վավերացված պայմանագրերը:

Թեև Սևրի դրույթները չեն իրագործվել, սակայն Հայկական հարցի առումով այն առաջարկել է ամենաճիշտ իրավական մոտեցումը՝ հողային համալիր լուծում: Հետևաբար, ապագայում կնք-

վելիք որևէ համապարփակ պայմանագրի քննարկման ժամանակ Սևրի դաշնագիրը գործնական նշանակություն է ունենալու որպես Հայկական հարցի լուծմանը միակ ճիշտ մոտեցում ցուցաբերած միջազգային իրավական փաստաթուղթ: Սևրի դաշնագրի նախադեպն այսպես կամ այնպես ընդլայնելու է Հայկական կողմի բանակցային պահանջների միջազգային ընդունելիություն չառավիրը:

Ասվածը բնավ չի նշանակում, թե Հայկական դիվանագիտությունն այսօր պետք է պահանջի Սևրի դաշնագրի կետերի ամբողջական իրականացում, բայց չի կարելի ընկնել նաև մյուս ծայրահեղություն մեջ և ուղղակի անտեսել այդ պայմանագիրը, որը Հայկական հարցի համապարփակ կարգավորմանը հայեցակարգային, տեսական, մեկնաբանական ու մեթոդաբանական մեծ տալիք ունի:

Վերջապես, Սևրի դաշնագրի ստորագրման ու չիրագործման պատմությունը մեծ արժեք ունի ռազմավարագիտական առումով՝ Հայ քաղաքական մտքի զարգացման ու մեր երիտասարդ դիվանագիտություն համար, որոնք, ցավոք, դեռևս խաբխափում են ազգային անվտանգության շահերի հետապնդման ու նույնիսկ նրանց ճշտորոշման հարցերում: Այս առումով Սևրի պատմությունը հենք է հետևյալ հարցերը ճշտելու համար.

- Սևրի դաշնագրի վիժեցումը խոշոր տերությունների դիվանագիտական մտքի կարճատեսություն ու սխալականությունը դրսևորումն է, նրանց կողմից խոշորագույն զարգացումները կանխատեսելու և դրանք կանխելու լիմիտների վառ վկայությունը: Մեծ տերություններն ի վիճակի չեն լինում կանխատեսել իրենց իսկ շահերը վտանգող միջազգային խոշոր զարգացումները, նրանք ի վիճակի չեն ապահովելու իրենց իսկ խոստումների կատարումը:
- Սևրի դաշնագրի վիժեցումը հերթական հիշեցում է մեզ առ այն, որ խոշոր տերությունների՝ փոքր ժողովուրդներին, ներառյալ իրենց իսկ դաշնակիցներին, տված խոստումներն ու անվտանգության երաշխիքները կարող են անվարան և հեշտություններ դրժվել:
- Հետևաբար, մենք իրնքներս պետք է վերլուծենք, հասկանանք ու որոշենք մեր անվտանգության խնդիրները, հի-

չենք, որ անվտանգության «միջազգային երաշխիքները» պատրանք են, ու կառուցենք մեր անվտանգությունը հողի՝ հայկական հողի վրա: Որովհետև, ինչպես Սևրում ժամանակին ճանաչվել էր, Հայկական հարցի լուծման մեջ անվտանգության ամենամեծ երաշխիքը հողն ու տարածքն են:

Այսպիսով, բացարձակ սխալ է արևմտյան ու նախկին խորհրդային պատմագրության այն տեսակետը, ըստ որի՝ Սևրի դաշնագրի չիրագործումն արտահայտում էր 1920-ական թթ. սկզբին իշխող աշխարհաքաղաքական իրողությունները: Ամենևի՛ն: Սևրի դաշնագրի վիժեցմամբ միջազգային քաղաքական համակարգի (ներառյալ խորհրդային Միության և այդ դաշնագիրն ստորագրած եվրոպական տերությունների) երկարաժամկետ և անգամ կարճաժամկետ շահերը զոհաբերվեցին հանուն այսրուպեական քաղաքականության չարդարացված նպատակների: 1923 թ. Լոզանում Սևրի դաշնագրի կատարյալ տապալումը մինչև օրս էլ շարունակում է խիստ բացասական դեր կատարել տարածաշրջանային ու միջազգային քաղաքականության մեջ:

Ասվածից հրամայականորեն հետևում է, որ Հայաստանի դիվանագիտությունն այսօրվանից իսկ պետք է ունենա այնպիսի մշակումներ, որոնք, համապատասխանելով հանդերձ արդի աշխարհաքաղաքական պայմաններին, թույլ կտան առավելագույնս օգտագործել Սևրի դաշնագրում Հայկական հարցի մասով ամրագրված մոտեցումներն ու լուծումները: Եթե ապագայում, մեր դեռևս հեղհեղուկ ու չկայունացած տարածաշրջանում, կնքվելու է գոնե հարաբերական հարատևությունը հավակնող որևէ համապարփակ պայմանագիր, ապա Սևրի դաշնագրի մեջ տեղ գտած ռազմավարական մոտեցումներն ու լուծումները, մեծ կամ նվազ չափով, դեռ կատարելու են այն դերը, որ չկատարեցին 1920-ական թվականներին:

9.

Հայաստանի սահմանները որպես ազգային անվտանգության գործոն

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ*

Պետական սահմանների այն ըմբռնումը, որն այսօր տարածված է ինչպես գիտական գրականություն, այնպես էլ առօրեական գիտակցության մեջ, ձևավորվել է Եվրոպայում ազգային պետությունների կազմավորման դարաշրջանում: Սահմաններն այնուհետև վերածվում են ազգային «տիեզերքի» տարածքի երկրաքաղաքական ձևակերպման, յուրատեսակ մի թաղանթի, որում ներառվում է ազգ-պետությունը: Սահմանը, գրում է Ս. Կոհենը (Cohen, Saul B.), «չատ ալելին է, քան ինքնիշխանություն պարզ սահմանազատումը: Այն դառնում է որոշակի (ինչ-որ) մի խորհրդանիշ, որը կողմնորոշում է լանդշաֆտը (երկրապատկերը) դեպի ներս, ազգի միջուկը, և այսպիսով հզոր, կենտրոնացնող տարր է»: Հետևապես, սահմանը հանդիսանում է ոչ թե որպես ժամանակի որոշակի հատվածում քաղաքական-աշխարհագրական իրողությունների մեքենայական (մեխանիկական) արձանագիր, այլ առաջին հերթին արտացոլում է ազգի շինարարության գործընթացը և ազգային ինքնագիտակցությունը կերտող գլխավոր տարրերից է:

Երկրաքաղաքական հարցերով ամենահայտնի հեղինակություններն են Սփիքմենը, հիմնավորում է, որ սահմաններն այն ուժային գծերն են, որտեղ չեզոքանում է պետությունների միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ լարվածությունը: Ըստ նրա, միջազգային քաղաքականության տեսանկյունից սահմանը համապատասխան ուժային փոխհարաբերությունների արտահայտություն է որպես գծի, որտեղ հավասարակշռվում է բախումային լարվածությունը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ պետու-

* ԴՐՈՇԱԿ, Ա.ՊՐԻԼ, 2002, թիվ 2:

Թյունները փոխ-գործում են առանձին պետությունների, պետությունների խմբերի, պետությունների միավորումների հետ՝ մշտապես ենթակա լինելով ուժերի համաշխարհային հաշվեկշռի տրամաբանությունը: Հենց ուժերի հաշվեկշիռն էլ «փորձնականորեն» սահմանում է այս կամ այն սահմանի կենսունակությունը՝ ստիպելով պետություններին պայքարել սահմանների պահպանման կամ վերանայման համար:

Հայաստանի պատմական ճակատագրի առումով ուշագրավ է Օտտո Մաուլի տեսակետը.

«Սահմանը, որպես գիծ, - գրում է նա,- իրականում ճշմարիտ սահման չէ, այլ շատ կամ քիչ պատահականորեն ձևաք բերված փոխգիջում՝ հաճախ բռնություն գործողության հետևանքով: Սահմանը, այսպիսով, քաղաքական-ուժային իրադրությունների միջև սոսկական դադար է: Համաձայնությունները, որոնք երաշխավորում են սահմանները, հիմնված են այն մեծ մոլորություն վրա, թե կարելի է իբրև թե սահմանափակել ազգի աճը»:

Սակայն ինչպիսի՛ բանավեճ էլ լինի սահմանների բնութագրման հարցում, անկախ բարեկամական, չեզոք թե թշնամական պետությունների բաժանարար գիծ լինելուց, այդպիսիք, ըստ էության, քաղաքական-ուժամավարական նշանակություն սահմաններ են: Ավելին, սահմանի գլխավոր գործառույթն ուղղված է քաղաքական և ուժամավարական խնդիրների իրականացմանը: Ըստ Հոլդիչի (Holdich, Th. H.), սահմանակցող երկրների միջև սահմանները «պաշտպանական բաժանարար գծեր են»: Եվ դրանք համապատասխան գրականություն մեջ բաժանվում են «բնական» և «արհեստականի»:

«Բնական» սահմաններ ասելով սովորաբար հասկացվում են տեղանքի ֆիզիկական բնութագրերը, որոնք քաղաքական սահմանների հիմք կարող են դառնալ: «Բնական» սահմանները գերադասելի են, քանզի ունեն շատ առավելություններ. նրանք հեշտությամբ են որոշվում և բաժանման ժամանակ դժվարություններ չեն հարուցում, էժան են, կայուն և այլն: Սովորաբար այդպիսի սահմաններ են դառնում գետերը, լճերը, լեռնաշղթաները, անապատները և այլն: «Արհեստական» սահմանները քիչ են ապահով: Այդպիսիք սահմանագծման (դեմարկացիա) համար մեծ միջոցներ են պահանջում, դժվար է պահպանությունը: Սակայն

նույնիսկ արհեստական սահմանները հաստատվում են տեղանքի տեղադրություն և առավելագույն հաշվառումով: Ոչ մի դիվանագետ, գրում է նույն Հոդվածը, չի համաձայնի ոչ մի «արհեստական» սահմանի գոյություն հետ, մինչև չհամոզվի «բնական» սահմանները ստեղծելու անհնարինություն մեջ: Պետությունները ձգտում են իրենց սահմանները հասցնել բնական «սահմանագծերի»:

Ասվածի լույսի ներքո անդրադառնանք ՀՀ և ԼՂՀ սահմանների խնդրին:

Նախ՝ մի փոքր տեղեկանք:

Հայաստանի Հանրապետությունը հաջորդն ու իրավական ժառանգորդն է ՀԽՍՀ-ի, որն իր կազմի մեջ էր ընդգրկում Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարածքների մի մասը միայն կամ, որ նույնն է, Ռուսական Անդրկովկասի նախկին Երևանի նահանգը (առանց Նախիջևանի և Սուրմալու գավառի), Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի, Զանգեզուրի և Ղազախի գավառների մեծ մասերը, Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառի մեծ մասը և Կարսի նահանգի Հյուսիս-արևելյան փոքր հատվածը: Աշխարհագրորեն ՀՀ-ն ընկած է Հյուսիսային լայնության 38,5 աստիճանից մինչև 41,18 աստիճանը և արևելյան երկայնության 42,25 աստիճանից 46,47 աստիճանի միջև գտնվող տարածություն մեջ: ՀՀ-ի երկարությունը Հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք 360 կմ. է, իսկ ամենալայն մասը կազմում է 200 կմ.: Ուղիղ գծով ՀՀ-ն Կասպից ծովից բաժանում է 190 կմ., Սև ծովից՝ 160 կմ.: Գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի առավել լեռնային մասում: Մակերևույթի միջին բարձրությունը 1830 մետր է, իսկ ցածրագիր վայրերում՝ 379 մետր: Ինչպես ՀՀ-ն, այնպես էլ ԼՂՀ-ն տեղավորված են Արևելյան Հայաստանի պատմական տարածքներում:

ՀՀ սահմանները գծվել են ռուս-թուրքական դաշնագրով (Մոսկվա, 1921), առանց հայ ժողովրդի մասնակցություն, և սա կարելի է համարել (կայսերապաշտական բաժանման իմաստով) Մոլոտով-Ռիբենտրոպ համաձայնագրի նախատիպը: Ըստ այդմ, ՀՀ-ն արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային, հարավ-արևմուտքից՝ Նախիջևանի ինքնավարությունը (Ադրբեջանական խնամակալություն), հարավից՝ Իրանին, Հյուսիսից՝ Վրաստանին,

իսկ արևելքից՝ Ադրբեջանին:

Եթե քաղաքական իմաստով ՀՀ-ն ինքնուրույն միավոր է, ԼՂՀ-ն ներակա (իմպլիցիտ) իմաստով համարվում է վիճելի տարածք, ԽՍՀՄ օրենսդրությունը՝ Ադրբեջանից իրավական ճանապարհով առանձնացած նորանկախ պետություն, իսկ երկրաքաղաքական տեսանկյունից՝ որպես անջրպետ (բուֆերային) պետություն, ապա ռազմավարական առումով երկու հայկական պետական կազմավորումները մեկ ամբողջություն են: Ուստի և նրանց սահմանային բնագիծը Ադրբեջանի հետ Օմարի լեռնանցքից մինչև Հորադիզ հանդես է գալիս որպես միասնական ռազմավարական սահման (ՀՀ և ԼՂՀ ամբողջությունը հետագա շարադրանքում մենք կանվանենք կարճ՝ Հայաստան):

Անդրադառնալով Հայաստանի սահմաններին հերթականությունով՝ բնութագրելով (բացառությամբ Նախիջևանի հատվածը) որպես բնական սահմաններ: Հայ-թուրքական սահմանն ունի երեք բնորոշիչ.

ա) քաղաքական առումով որպես երկու պետությունների միջև սահմաններ, որոնք ՀՀ անկախության ձեռքբերումից հետո չեն վերահաստատել վերջիններս (Կարսի դաշնագիրը),

բ) երկրաքաղաքական առումով՝ Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտի և Եվրասիայի (Heartland) ռազմավարական սահմանագիծ,

գ) միություն առումով՝ այնքանով, որքանով ԱՊՀ-ն կարող է հանդես գալ որպես այդպիսին: Այս սահմանը մշակութային առումով հանդես է գալիս թուրքական քաղաքակրթական «կիսալուսինը» հատող ճակատային գիծ: Այս իմաստով թերևս տվյալ հատվածը կարելի է դիտել որպես frontier (և ոչ՝ boundary)¹:

Նախիջևանի սահմանը (Ֆիզիկական տեղադրվածությունը) խախտում է Արարատյան դաշտի արևելյան մասի ամբողջականությունը, իսկ Նախիջևան-թուրքիա սահմանը (Նախիջևանը թուրքիայի պաշտպանական համակարգում ընդգրկելու իրողության պարագայում) ռազմավարական իմաստով լուրջ խնդիրներ է դնում Հայ-ռուսական համատեղ պաշտպանական համակարգի առջև: Թուրքիայի ազդեցության թուլացման միջոց կարող է ծառայել միջազգային օրենսդրությունը՝ Նախիջևանի խնամակալության մասով, որի երաշխավորներն են և՛ թուրքիան, և՛ Ռուսաստանը:

¹Frontier – սահմանային գոտի

Հայաստան-Իրան սահմանը, բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ, հիմնականում Հարավային Ադրբեջանի խնդրի առնչությամբ, պետք է դիտել որպես boundary¹¹ (և ոչ՝ frontier): Ռուսաստան-Հայաստան-Իրան գործընկերությունը մեծ կարողականություն ունի Նախիջևանի վրա ռազմավարական վերահսկողություն հաստատելու առումով:

դ) Հայ-վրացական սահմանը քիչ լարվածություն պայմանավորող հատված է, հիմնականում ոչ թե բնական սահմանագծերի առկայություն պատճառով, այլ Վրաստանի ներքին (էթնիկական) թուլություն և Ռուսաստանի հետ ունեցած խնդիրների (հակառուսական կողմնորոշում) հաշվառումով: Թերևս Հայ-վրացական սահմանը որոշակի պայմանների փոփոխություն դեպքում հանդես բերի «արհեստական» գործառույթ:

ե) Հայ-ադրբեջանական սահմանագիծը, երկրաքաղաքական ու ռազմավարական իմաստով, հանդես է գալիս որպես frontier, ճակատային գոտի և այլն, սակայն ոչ որպես գիծ: Արցախյան ազատամարտի հետևանքով հայկական բանակի զբաղեցրած պաշտպանական բնագծերը ներառել են Փոքր Կովկասի լեռնազանգվածները՝ ռազմավարական հսկայական առավելություն հաղորդելով հայկական կողմին: Ադրբեջանի համար մահացու սպառնալիք է Եվլախի (հաղորդակցության հիմնական ուղիների հանգույցը) ուղղությունը հայկական առաջավոր զինուժի տեղաբաշխվածությունը:

Այսպիսով՝ Հայաստանը հետխորհրդային տարիներին երկրաքաղաքական նպաստավոր իրադրություն և հայ ժողովրդի դրսևորած ռազմաքաղաքական կամքի շնորհիվ որոշակի ռազմավարական հաջողությունների է հասել՝ հուսալիորեն իրարից հեռացնելով թուրքական քաղաքակրթության ճակատային հատվածները՝ երկրաչափական սեղանի տեսք հաղորդելով հայկական «սեպին»:

Այս նյութական իրադրություն էական փոփոխությունը միջազգային հարաբերությունների արմատական տեղաշարժեր է պահանջում (Հարավային Կովկասի երկրաքաղաքական տարածաշրջանում), որը առաջիկա տարիներին քիչ հավանական է:

Հայաստանին անհրաժեշտ է դիվանագիտական արվեստի դրսևորում և բազմամակարդակ (էլեկտնացված), Արևելքում, խոր պաշտպանություն կազմակերպում:

¹¹ Boundary – սահմանային գիծ:

10.

Հայկական բարձրավանդակի բնական սահմանները*

ՀԱՅԿ ԱՍՍՏՐՅԱՆ

Հայկական Բարձրավանդակ և պատմական Հայաստան – միևնույն բաները չեն դրանք: Առաջինը զուտ բնաշխարհագրական ըմբռնում է, որով բնօրեն որոշ ու անփոփոխ, երկրորդը՝ պատմա-ազգագրական, որով ենթակա սեղմումի և ընդլայնումի, ինչպես ինքը՝ կյանքի հարափոփոխ հոլովույթը:

Անցյալում մեր քաղաքական կյանքն ու ուժն այնքան անկայուն և ելևէջային է եղել, որ այսօր դժվար է առանց վերապահումի մատնանշել պատմական Հայաստանի սահմանները: Ո՛չ միայն օտարներն են հաճախ քաղաքականապես մասնատել մեր երկիրը, այլև հայոց պետական դրոշը մերթ իր ազդեցությունը ծավալելով (օրինակ՝ Տիգրան Մեծի ժամանակ), մերթ վասալային մանրատուությունների խորհրդանշան դառնալով (Արշակունիների անկումից հետո), մերթ տարագրվելով (Կիլիկյան շրջան), մերթ իսպառ չքանալով՝ պատճառել է այլազան սահմանագծումներ: Շփոթիչ դեր է խաղում նաև հին պատմիչների՝ հայերի Թրակիայից դալու և որոշ մարդապատմաբանների՝ հայոց փոքրասիական ծագման տեսությունները, որոնցից հետևացվում է, թե մեր ազգի նախորդանը Փոքր Հայքն է: Հները պատմական Հայաստան ասելով՝ ընդհանրապես հասկանում են Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը: Առաջինը մեր երկիրն ուսումնասիրող գերմանացի գիտնականների «Հայկական Բարձրավանդակ» անվանած աշխարհագրական միավորն է բնական Հայաստանը, որ ըստ մարդաբանական նորագույն տվյալների, հայ ցեղի և ազգությունից կազմավորման բնական միջավայրն է, այսինքն՝ հայոց հավիտենական Հայրենիքը:

* «Տարունի արժիվ», 1938թ., թիվ 3-4: Արտատպում ենք հետևյալ հրատարակությունից՝ **Հայկ Ասատրյան**. Արթնացի՛ր, հայ մարդ: Երևան, «Ազգայնական ակումբ», 1998 թ.:

Բնօրեն սահմանազծված այս բարձրավանդակն է Հայոց պատմության գլխավոր թատերավայրը, և դա է պատկերվում ու զգացվում իբր մեր ամբողջական Հայրենիքը՝ անկախ ազգագրական պայմաններից և ժամանակների քաղաքական սահմանազծումներից: Այս հայրենըմբռնումն արդյունք է ո՛չ միայն մեր ենթակայական տրամադրությունների, այլև՝ բնական գործոնների առարկայական անդրադարձումի. աշխարհագրորեն ամբողջական երկիրն է պարտադրում օրգանական հայրենասիրություն, հայրենիքի հավիտենական զգացում, հայրենազգացություն: Արարատը սրբազան է բոլոր հայերի համար, որովհետև դա կենտրոնական բավիղն է Հայկական Բարձրավանդակը ձևացնող լեռների, բնական խորհրդանշանը Հայոց Հայրենիքի ամբողջականություն:

Այսօր Պարսկաստանն իր թաթարաբնակ Ատրպատականով երկարում է մինչև Արարատ: Թուրքիան, արդեն ոտքը դրած Արարատյան դաշտում, սպառնալից կերպով սեղմել է խորհրդային «բեկոր-Հայաստանը»: Արաքսի ձախ ափի որոշ կետերում ուռս գինվորն է պահակում: Թուրքական քաղաքական դրոշի տակ՝ Հայկական Տավրոսն ազգագրորեն ստացել է զուտ քրդական նկարագիր: Հայկական Պարն ու Ծաղկանցն օրըստօրե մերկանալով քրդությունից՝ նաև ազգագրորեն ստանում են թուրք-թաթարական կերպարանք: Հայկական Կովկասի այլևայլ մասերում աչքի են զարկում թաթարական ազդեցիկ գծեր: Մեծրանցը և՛ քաղաքականապես և՛ ազգագրապես ստացել է թուրքական դրոշմ: Մեր երկիրը կազմող հինգ լեռնագոտիներից չորսը անցել է թուրքերի ձեռքը, մեկը՝ վիճելի դարձել հայերի և թաթարների միջև: Թուրքերը տիրում են մեր բարձրավանդակի տարածություն 4/5-երորդականին, թաթարները և վրացիները՝ 1/10-երորդականին: Ազգագրորեն՝ Հայկական Բարձրավանդակը հագիվ իր 1/10-երորդականով պահում է Հայկական կերպարան: Այս իրողությունները, որքան էլ նշանակալից Առաջավոր Ասիայի պատմության և մանավանդ Հայաստանի, հայ ազգի գոյություն, լինել-չլինելու կնճռի տեսակետով, այնուամենայնիվ, ի զօրու չեն Հայկական

Բարձրավանդակի բնական միությունը պառակտել: Հայկական Բարձրավանդակը բնական մի միավոր է, աշխարհագրական անբաժանելի մի ամբողջականություն է:

Ճիշտ է նկատում աշխարհագիր էվալդ Բանգեն, թե «աշխարհագրական առանձին բնությամբ մի Քյուրդիստան գոյություն չունի», այսինքն՝ ոչ միայն այսր, այլև՝ անդրտիգրիսյան լեռնաշխարհը պատկանում է Հայկական Բարձրավանդակին:

Հայաստանն իրանական և փոքրասիական ավելի ստորանիստ սարահարթների և Միջագետքի, Ասորիքի ու Կովկասի դաշտագետտինների միջև տարածված ամենակարկառուն բարձրավանդակն է:

Հանրածանոթ է սահմանային այս ըմբռնումը, բայց շատ ընդհանուր, վերացական, իրական մանրամասնությունների մեջ՝ չբավարարող: Ո՞ր են վերջանում Իրանը, Փոքր Ասիան, Կովկասը, Միջագետքը. որտեղի՞ց են սկսվում Հայկական Բարձրավանդակի բնական սահմանները: Անհրաժեշտ է այս մասին հստակ գաղափար կազմել: Կենսաբանորեն և գործնական քաղաքականության տեսակետից ահագին նշանակություն ունի լիազգաց հայրենւմբռնումը: Դա ասել է՝ նպատակի առարկայական և ամբողջական դիմագծումը, դա ասել է՝ քաղաքական ուշադրության և ձգտումների կենտրոնացում: Դա կարող է լույս սփռել էական այնպիսի հարցերի վրա, որպիսիք են.

- ա) ո՞րն է բուն մեր Հայրենիքը, որից դուրս այլ «օջախ»ներ որոնելը բանդագուշանք է միայն, անհայրենագրաց քաղաքաբանություն, անստեղծագործ դեգերում, ուշադրության և կամքի ցրում, անկենսաբանական ցնորք:
- բ) կարո՞ղ է ներկա Խորհրդային Հայաստանը գոյության հավատ և մանավանդ վտանգի ժամանակ ինքնապաշտպանվելու հույս ներշնչել:
- գ) հնարավո՞ր է Հայաստանից դուրս հոգևոր հայրենիք ստեղծել, անհող պետություն:
- դ) բնական ինչպիսի՞ սահմաններում հայերը կարող են իբրև ազգություն և պետություն օրգանապես զարգանալ, այսինքն՝ տնտեսապես, քաղաքականապես, ռազմագիտորեն հարաբերաբար ապահով դիրք նվաճել:

Հայը նախ ազգակիրցներ չունեցող ժողովուրդ է: Եվ հենց

դրա համար էլ նա սովորականից ավելի կարիք ունի երկու բանի – ցեղային ներկարողական ուժերի հարատև լարումի և բնօրեն ամբողջական հայրենիքի:

Աշխարհագրորեն ամբողջական որևէ միջավայրի սահմանները ճշտորոշող հիմնական գործոններն են երկրաբանական կազմը, լեռնա և ջրագրական դրուծյունը, կլիմայական, կենդանական և բուսական առանձնահատկությունները:

Հայկական Բարձրավանդակն իր սեպորեն իջնող կողերով, իր արտակարգորեն ցնցված և քառասյին երկրաբանական խավերով, խստորեն կտրտված և բարձրակարգառ լեռնագոտիներով, մերթ հանգուցավոր, մերթ միազանգ հրաբխային վիթխարի կոներով, բացառապես հրաբխային ծագման լճային ցանցով, իր բարձրավանդակային գետերի անմիապաղաղ, առավելապես կատաղընթաց հոսանքով, աստիճանաբար դեպի արևելք կամ արևմուտք խոնարհվող ներքին հովիտներով, դեպի հյուսիս կամ հարավ երկարող կիրճերով և եզերական դաշտերով, իր կլիմայական հակադրություններով և խայտաբղետ բուսականությամբ (հատկապես ալպյան) փարթամությունը ներկայացնում է բնական բազմազանություն յուրահատուկ մի ներդաշնակություն:

Հայաստանի բնական սահմանները հասնում են մինչև այնտեղ, ուր այս բնորոշիչ ներդաշնակությունն աչքի է զարնում:

Կան դժվարություններ և դրանք ծագում են այն տեղերը, ուր այս ներդաշնակությունը պայմանավորող բնագծերը կամ աղոտվում են կամ խառնվում շրջակա երկրների բնության երանգներին:

Այդ դժվարությունները շեշտվում են հատկապես արևելքում և արևմուտքում և առաջին հերթին պայմանավորվում են ջրային որոշ երակների ընթացքով: Որևէ բարձրավանդակի բնական սահմաններն ամենահատուկ կերպով որոշում են լեռնաշղթաները և գետերը: Նշանակալից է, որ մեր երկրի բարձրագույն սարահարթը և գլխավոր ջրամբարը տեղագրորեն նույնանում են Բարձր Հայքում:

Սակայն այստեղից բխող Եփրատն ու Արաքսը հակահոս իրենց ընթացքով Բարձրավանդակի ներքին մարզում պառակտիչ դեր են խաղում, իսկ դրսից՝ լրիվ կերպով չեն եզրավորում նրա սահմանները: Ավելի ապերախտ դեր է խաղում նույն ջրամբարից

բխող ձորոխը, որ Սպերի մոտից աստիճանաբար դեպի հյուսիս հակվելով՝ ի վերջո բռնում է շեշտված հյուսիսընթաց ուղղութիւնը և դուրս գալիս բարձրավանդակից, գլանալով Հայաստանին բնական ելք և սահմանագծում՝ Սև ծովի վրա: Շփոթ է ստեղծում և Կուրը, որի աղբյուրները նույնպես կապ ունեն Բարձր Հայքի մեծ ջրամբարի հետ: Հայկական մեծ գետերին հատուկ արևելյան կամ արևմտյան ընթացքից շուտ խոտորելով՝ Կուրը շտապում է հակվել դեպի հյուսիս և Զավախքը Հայաստանի ու Վրաստանի միջև վիճելի դարձնելով՝ ստանում է զուտ վրացական գետի բնույթ, ապա թեքվելով դեպի հարավ՝ Խրամն ընդունելու կետից բռնում է ուղղորոշ արևելյան ընթացք և սկսում բնօրեն սահմանագծել Հայկական Բարձրավանդակի հյուսիսը:

Ուղղընթաց են Հարավային Հայաստանի (Տավրոսի) ջրամբարից սնվող գետերը (Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսներ): Դրանք էլ, սակայն, լրիվ սահմանագծում չեն ընծայում: Արևմտյան Տիգրիսը, որ կրում է նաև «Արղնի ջուր» անունը, վերին հոսանքում բռնում է հարավահարկ ուղղութիւնը և երկրի բնական սահմանագծման նպաստելու փոխարեն՝ ներքուստ պառակտում է նրա բնութիւնը: Տիգրանակերտի հարավից միայն նա ստանում է արևելյան ուղղութիւնը և համեմատաբար հաջող կերպով դառնում է եգերական գետ, չնայած որ բարձրավանդակի բնութիւնը գծերը թափանցում են նրա աջ ափից այն կողմը: Դրա հանդեպ՝ Արևելյան Տիգրիսը (Ջերմ, Բոհդան) վայրագ իր ընթացքով և ահռելի կիրճերով պարզապես կտրում է Հայաստանի բնութիւնը պատկանող Կորդվաց լեռնաշխարհը և դյուրութիւնը ընծայում Զաբին և սրա օժանդակներին՝ այդ լեռնավայրը կապել Ասորեստանի կամ վիճելի դարձնել Հայաստանի և Միջագետքի միջև: Հետաքրքրական է, որ Արևելյան Տիգրիսին Քսենոփոնը տալիս է «Կենտրիտէս» անունը, որն, ըստ Մարքվարտի, ծագում է հայերեն «կտրիչ» բառից և համապատասխանում է այս գետի Հայաստանն ազգագրորեն «կարգուխ»ների, որով՝ քրդերի աշխարհից կտրող, բաժանող դերին:

Շատ ավելի բարդ է Կապուտան լճի և սրա ավազանի պարագան: Մինչ այս լիճն իր երկրաբանական ծագումով պատկանում է Հայաստանին, նրա ավազանի այլևայլ մասերում, ինչպես Աջի գետի հովտում, հաճախ իրանական բնութիւնը գծերը շատ ավելի

ազդու են: Մյուս կողմից նշանակալից է, որ Կապուտանի ավազանի և իրանական Ամարդոս գետի (Կըզըլ-Ուզուն) ջրբաժան գոտին կազմող Սոհուն և Վազբուշ լեռնաշղթաները միայն բնօրեն հարմար կերպով սահմանագծում են Հայկական Բարձրավանդակն ընդգեմ Իրանի:

Մյուս կողմից իրանական Զագրոսն իր ցուրկը խրում Կապուտանի և Հայկական Տավրոսի միջև, իսկ իրանական Հյուսիսային գոտու բազուկները Գիլան - Մազանդարանից երկարելով՝ ձգտում են հարավից Հյուսիս կտրել արևելյան Ատրպատականը և հասնել Արաքսի ավազանը: Հենց այս իրողություններն են պատճառը, որ Հայկական Բարձրավանդակի և Իրանական սարահարթի սահմանագծումն ա՛յնքան դժվարանում է: Իրականում Ատրպատականը այն մարզն է, որ Հայկական Բարձրավանդակի և Իրանի բնագծերը իրար խաչաձևելով, չեզոքացնում են, և իբր փոխանցման գոտի ծառայող այս երկրին՝ ինքնուրույնության քմահաճույք պատճառում, որքան էլ նրա խարխուլը կազմող լեռնագոտիներից երկուսը՝ հարավից Հյուսիս երկարողները, Իրանական սարահարթի երկու պատերի շարունակությունն են, իսկ արևմուտքից արևելք տարածվող շղթաները՝ Հայկական լեռների մասերը:

Ինչպես տեսնվում է, ջրագրական իրականության պատճառած դժվարություններին միանում են լեռնագրականները: Եթե Ատրպատականում Իրանական լեռնագոտու Հյուսիսային պատը Հայկ. Կովկասին է զարկվում, հարավայինը՝ Հայկական Տավրոսին, ապա ճորոխի ստորին հոսանքի և Կուրի ակունքների մարզերում էլ իրար են խառնվում Հայկական Կովկասի, Մեծրանցի, Պոնտյան լեռների և Ռիոնի հովիտները հարավից եզերող շղթաների բազուկները, որոնք որքան էլ երկրաբանորեն Հայկական Բարձրավանդակին խորթ չեն, կլիմայական և բուսական առանձնահատկություններով, սակայն, տարբերվում են նրանից: Նույնանման դժվարություններ կան նաև Եփրատի Փինկյանի ծունկից մինչև Ճորոխի շրջանը, ուր Եփրատի և փոքրասիական Գայլ գետի (Լիկոս) ջրբաժան գոտիները կազմող, ճորոխի մարզը Պոնտոսից բաժանող և Անտիտավրոսի, Պոնտյան ու Բարձր Հայքի լեռներին պատկանող շղթաները մոլեգնորեն խաչաձևում են իրար: Վերջապես, չփոթ կա Տավրոսը պատուող Եփրատի և Արևելյան Տիգրիսի ավազանի հարավ-արևմտյան մասը կազմող մարզի միջև, ուր

Հայկական Տավրոսի հուժկու բազուկները Միջագետքի դռների մոտ տեղի են տալիս լեռնաբլուրների:

Շփոթաստեղծ դեր են խաղում և՛ կիրճերը՝ բարձրավանդակի ներքին հովիտների և եզերական հարթաշխարհների բնական դռները: Եթե մի կողմից մեծ գետերը բարձրավանդակի բնության գծերը տանում են դեպի շրջակա աշխարհները, վերջիններն էլ իրենց նկարագրի որոշ հատկությունները հոսանքների հունները կազմող կիրճերի հետ մխրճում են դեպի երկրի ներքին հովիտները:

Տիգրիսի օժանդակների հետ Միջագետքն իրեն հիշեցնել է տալիս մինչև Բաղեշի կոնքը և անգամ զգալի դառնում Տարոնի դռան մոտ, Գրգուռի ստորոտը: Տիգրանակերտի դաշտում ավելի ցայտուն կերպով աչքի են գարկում միջագետյան որոշ գծեր, որոնք նույնիսկ համառում են մոտենալ Արածանու հովիտներին: Արաքսի ատրպատականյան օժանդակների շնորհիվ, իրանական բնության մեկ քանի երանգները թափանցում են մինչև Արարատի ստորոտը: Բնորոշիչ է մանավանդ բարձրավանդակի կենտրոնական հովիտը, այնքան հետաքրքրորեն Հայաստանի բնության երկու ամենահիշատակելի հրաբխային զանգվածների՝ Մասիս և Արագած, միջև ընդլայնված Արարատյան դաշտը, ուր Արաքսի ափունք Բարձր Հայքի սարավանդային և նույն գետի ստորին հոսանքը կազմող Մուխանքի դաշտային-անապատային բնության գծերը իրար են խառնվում: Ավելորդ է հիշել Կապուտանի ավազանի մասին, ուր Հայաստանյան և իրանական բնության ազդեցությունները, գրեթե, հավասարազոր են: Վերջապես Կուրի և Ճորոխի օժանդակների միջոցով Կովկասի և Պոնտոսի անտառային բնությունն ավելի քան տպավորիչ կերպով աչքի է ընկնում Հյուսիսային Հայաստանի այլևայլ մասերում, հատկապես Լոռիում և Մեծրանց լեռներում:

Որքան էլ այս իրականություն մանրամասնությունները խանգարում են բարձրավանդակի բնօրեն հատու սահմանագծմանը (և հենց այդ իրականություններն են մեր պատմաքաղաքական ճակատագրի բնական-առարկայական պատճառները), այնուամենայնիվ, պակաս նշանակալից չեն այն առանձնահատկությունները, որոնց շնորհիվ մեր երկիրը իր ինքնուրույն կերպարանքով զատորոշվում է շրջակա աշխարհներից: Ծանոթանա՛նք դրանցից մի քանիսին:

- Ա) Հայաստանն արտաքուստ կենտրոնացյալ մի բարձրավանդակ է, սեպորեն իջնող պատերով, որոնք հսկա տանիքների պես կարկառվում են հարավից Միջագետյան հարթաշխարհի, հյուսիսից՝ Ռիոն-Վոլերի հովիտների դեմ: Իր բարձր դիրքը Հայաստանը շեշտում է նաև արևմուտքում՝ փոքր-ասիական, արևելքում՝ Իրանական սարահարթերի նկատմամբ: Ըստ այսմ՝ Հայկական Բարձրավանդակի սահմանները հասնում են մինչև ա՛յն կետերը, ուր այս ցցվածքը նկատելի է:
- Բ) Արտաքուստ կենտրոնացյալ թվացող մեր բարձրավանդակի լեռները ներքուստ բաժանվում են արևելքից արևմուտք երկարող չորս գոտիների, որոնք կազմում են Հայաստանի բնութթյան ողնաշարը: Հայաստանը, անառարկելիորեն, տարածվում է մինչև ա՛յն բոլոր կետերը, ուր հասնում են այս գոտիների բազուկները:
- Գ) Երկրի լեռնագրական իրականությունների պարտադրանքով Հայկական Բարձրավանդակի մայր ջրերակները հոսում են ընդհանրապես արևելքից արևմուտք կամ արևմուտքից արևելք: Բոլոր այն վայրերը, ուր մեծ գետերը պահում են այս ուղղությունները, անառարկելիորեն պատկանում են Հայաստանին, իսկ ուր նրանք ստանում են հյուսիսային կամ հարավային ընթացք, այնտեղ վերջանում է Հայաստանը:
- Դ) Դարձյալ, այս մայր գետերի բարձրավանդակային օժանդակները հոսում են ընդհանրապես հյուսիսից հարավ կամ հարավից հյուսիս: Բոլոր այն դեպքերում, երբ սրանք խոտորվում են այս ընթացքից և բարձրավանդակից իջնելով նաև դաշտային ջրերակների բնույթ ստանում, իրենց այս վերջին հոսներում Հայաստանի բնութթյունը դարձնում են կասկածելի լինելու աստիճանի ազոտ:
- Ե) Գետերը և ո՛չ մեկ դեպքում բարձրավանդակին հարազատ արևելահակ և արևմտահակ հոսանքով չեն ուղղվում դեպի իրենց ավազանները, որով և Հայաստանը չեն առաջնորդում դեպի ծով: Անգամ Արաքսը, որ իր միջին հոսանքում նախ հարավահակ և ապա հյուսիսահակ հոսանքով մի աղեղ է քաշում Հայկական Կովկասի շուրջը, ի վերջո անցնում է այնպիսի մի մարզով, որ իր անապատային բնութթյամբ, մակերեսի խոնարհուլթյամբ և կլիմայով հակադրութթյան մեջ լինելով բարձրա-

վանդակի հետ, փաստորեն խանգարում է Հայաստանի բնական ելքը Կասպից ծովի վրա: Մյուս կողմից, Պարխարի հոսժկու կողերն իրենց դեմ մաքառող ձորոխին Հայաստանից դուրս վանելուց հետո միայն, կարելիություն են տալիս՝ նետվել Սև ծովի գիրկը: Իսկ Հայաստանի բնության ամենահարազատ գետ Արածանու ահագին ջրով ուռճացող Եփրատի՝ Տավրոսը պատռելու և Միջերկրական թափվելու բոլոր փորձերը, իրենց ահռելի կատաղություն մեջ մնում են ապարդյուն: Իջնելով Միջագետք՝ Եփրատն իրեն վիճակում է անապատային տխուր գետի, իսկ Հայաստանին՝ անծով աշխարհի ճակատագիրը: Հայկական Բարձրավանդակը, էպպես, բնական ելք չունի դեպի ծովերը և հայերը՝ կարծես մխիթարվելու համար, երկրի մի շարք լճերին տվել են «ծով» տիտղոսը:

Ասվեց, որ Հայկական Բարձրավանդակի բնական սահմանները հասնում են մինչև այն տեղերը, ուր դեռ աչքի է զարկում լեռնաջրագրական առանձնահատկությունների ներդաշնակությունը:

Ըստ այսմ՝ մեր երկրի սահմաններն են.

Արևելքից՝ Արաքսի աղեղը և Արաքսի ու Կապուտանի ջրբաժան գծերը (և միայն հարաբերականորեն՝ Կասպից ծովը և Կապուտան-Ամարգոսի ջրբաշխ գոտին):

Հարավից՝ Տիգրիսի, Զապի և Խապուրի ջրբաշխական գծերը (և միայն հարաբերականորեն՝ Զաբի ավազանը):

Արևմուտքից՝ Եփրատը՝ Տավրոսից դուրս գալու կետից մինչև Պինգանի ծունկը և այստեղից՝ Եփրատ, Ալիս, Գայլ և ձորոխ գետերի ջրբաշխական աղեղնագիծը (և միայն հարաբերականորեն՝ Եփրատի Պյուռամոսի ջրբաժան գիծը):

Հյուսիսից՝ ձորոխի, Ռիոնի և Կուրի ջրբաժան մարզը, Խրամ գետը և սրա Կուրին միանալու կետից, այս վերջին գետը:

Հայկական Բարձրավանդակը, լայնագույն իմաստով, այսօրինքն՝ հարաբերականորեն իրեն պատկանող մարզերով, ունի շուրջ 380,000 քմ² տարածություն:

Բուն բարձրավանդակը, այսօրինքն՝ այն երկիրը, որ հավելվածական մասերի կտրումով կրկին կպահե բնական իր ամբողջականությունը, տարածվում է Տավրոսը կտրող Եփրատի, Հայկական Կովկասն աղեղող Արաքսի, ձորոխի, Զաբի, Կապուտանի ավազանի, Կուրի և զույգ Տիգրիսների միջև:

Սա է հայոց բնօրեն անհատանելի և հավիտենական Հայրենիքը, լեռնագրորեն համախմբված Արարատ կենտրոնական բավիղի, ջրագրորեն՝ սրա բազուկները հանդիսացող գոտիների աղբյուրների (առավելապես Բարձր Հայքի ջրամբարի) շուրջը:

11.

О ПУТЯХ В АРМЕНИИ И ОБ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВАХ ЭТОЙ СТРАНЫ (Исторический обзор)*

ЛЕО

I.

Армянское высокое нагорье, окруженное со всех сторон мощными горными хребтами, представляется, по весьма удачному сравнению Карла Ритнера, в виде отдельного горного острова, возвышающегося на рубеже великих древних цивилизаций - вавилоно-ассирийской, средиземноморской и иранской. Историческое значение такого географического расположения весьма велико и обуславливает собой судьбу этой страны среди народов Передовой Азии. Армянское плато самой природой предназначено быть цитаделью для защиты цветущей долины Евфрата и Тигра, высоко культурного восточного побережья Средиземного моря и иранского обособленного духовного мира против разрушительных нашествий с севера, востока и запада.

И теперь еще военная наука признает, что Эрзерум командует над доступами к Александретскому заливу, а обладание верховности Тигра равносильно установлению политического и военного верховенства на берегах Персидского залива.

Это стратегическое значение высокого Армянского нагорья вполне безошибочно учитывалось во всей временной истории

* ЦГИА РА, ф. 314, оп. 1, д. 87, л. 8-16, Подлинник, Рукопись. URL: <http://artsakhworld.com/leo-r.html>

От ред.: *В свете не потерявшего свою актуальность анализа Лео, проведенного еще в 1919 г., после Геноцида у армянства остался последний бастион, позволяющий Армении выжить и вновь, как уже не раз было в истории, восстать из пепла – Арцах и Сюник.*

ми народами, в завоевательные цели которых входило обладание Арменией. Поэтому с самых отдаленных времен история застаёт эту страну в положении яблока раздора между сильными мира. Армения - вечный театр военных действий - таков неумолимый приговор истории до наших дней. На этом театре встречались все завоевательные государства, наступившие друг на друга со всех четырех стран света. Но борьба не всегда представлялась в виде столкновений между чуждыми племенами и державами за обладание страной.

В этой борьбе часто выступал и армянский народ для защиты своей самостоятельности и физического существования.

Всматриваясь в топографическую физиономию вечного армянского театра войны, мы видим, что она представляет много выгод как для обороны, так и для нападающей стороны. Дело в том, что естественные валы, окружающие армянское плато со всех сторон не представляют собой сплошных стен, как например Гималайские горы или главный Кавказский хребет, а прорезаны широкими проходами, по которым ведут внутрь страны пути, в известной степени удобные для прохождения больших людских масс. Внутри же страна изрезана широкими речными долинами, сообщающимися между собой через высокие перевалы, также доступные для передвижения войск и народов.

Благодаря этим обстоятельствам Армения в международном отношении служит вторым, после Иранского плоскогорья, этапом на том великом пути, по которому народы Азии стремились, в течение веков, к берегам Средиземного моря. Точно таким же образом Армения служила мостом, по которому шли народы с севера через Кавказский перешеек, к тому же Средиземному культурному миру и в Месопотамию. Эти скрещивающиеся на плоскогорий Армении международные пути и предreshали судьбу населявшего его народа, который прилагал все свои оборонительные силы к тому, чтобы не быть растоптанными под нога-

ми, продвигающихся армий и орд диких кочевых народов.

Это положение Армении фигурально выражено в арабских сказаниях XI столетия, и один из арабских географов, перечисляя те причины, от которых гибнут разные страны передовой Азии, относительно Армении говорит, повторяя ходившие в его время сказания, что она гибнет от копыт лошадей. Это изображение исторической правды нашло отголосок и в армянской литературе. Хронолог XIII столетия Матеос Эдесский, рассказывая о нашествии сельджуков, говорит, что от копыт их лошадей изнашивались наши горы.

Каково же было положение обороняющихся. Они пользовались тем обстоятельством, что страны их все же не имеют совершенно обнаженных границ, а предоставляют врагу доступ через известные проходы, которые при обороне могут задержать наступающего. Такие же удобства представляло и расположение горных перевалов и речных ущелий внутри страны. Защитой этих проходов обуславливалась главным образом и оборона страны, причем важнейшую роль должны были сыграть горные хребты, окружающие армянский горный остров со всех сторон. Из этого вытекает, что для полного осуществления государственной обороны следовало, чтобы государство обладало всем армянским высоким плато с его естественными рубежами, т. е. окаймляющими его горными хребтами.

Стремление довести государственные пределы до созданных природой высоких и мощных валов ясно обрисовывается в истории еще в до-армянскую эпоху, при Урартийских царях, когда наступательное движение ванских царей к Малому Кавказу достигло, судя по оставшимся памятникам, линии Чалдырь-Гель, Александрополь - озеро Севан. Но задача эта блестяще была осуществлена армянскими царями Арташесом I и Тиграном Великим, которым принадлежит заслуга объединения всей Армении в одно государство. Ими завоеваны и присоединены к армянской территории горные области, составляющие окраины армянского плоскогорья и таким образом государственная охрана получила естественно укрепленные границы: на юге - Армянский Тавр, на западе Анти-тавр, на севере - Понтийский Хребет и Малый Кавказ, на востоке - хребет, служащий продолжением Загроса и горные страны Арцаха и Сюника (нынешние Карабах и Зангезур).

Только при таких границах могли быть защищены те великие культурные пункты, без которых не было бы мыслимо государство, претендующее на благоустройство. Это - две речные долины: Аракса - (Арагатская) и Арацани (Восточного Евфрата), а также восточное побережье Ванского озера. В основу организации обороны государства от внешней опасности было положено разделение границ на четыре фронта при чем охрана каждого фронта поручалась особому наместнику царя-бдешху.

Это распределение оборонительных средств по четырем сторонам света наиболее соответствует исторической постановке вопроса о путях в Армении, почему и мы последуем этому же порядку.

II.

ЮЖНЫЙ ФРОНТ

Наиболее важным фронтом с самых древних времен является южный, включающий в себе весь Армянский Тавр. Значение его станет само по себе ясным, если мы примем в соображение, что он обращен в сторону месопотамской и сирийской низменностей, где в древности возникли великие завоевательные монархии: Вавилон, Ассирия, и Хеттская Империя. На их развалинах впоследствии возвысилась Персидская Империя, уступившая, в свою очередь, место Арабскому Халифату. Таким образом, начиная почти с 4000 л. до Р. Х. и до XIII ст. по Р. Х., в течение слишком 53 столетий, центр политической тяжести всей передовой Азии был расположен к югу от Армении, на которую почти всегда распространялись завоевательные домогательства этой мировой силы.

История устанавливает, что Ассирия, Персия и арабы, для упрочения своего положения в Месопотамии, считали первою необходимостью прочное завоевание Армянского плато и для этого вели войны не с одними только жителями этой горной страны, но и с теми державами, которые старались утвердиться здесь, для направления ударов против них.

В качестве оборонительного естественного укрепления Армянский Тавр представляет почти сплошную стену, только в некоторых местах прорываемых реками Тигром и Евфратом или их притоками. При чем для фронтальной атаки единственным удоб-

ным путем является ущелье восточного Тигра или Бохтан-су, по которому дорога идет от Сгерта к Битлису, откуда она и разветвляется: одна ветвь идет к северо-западу, в Мушскую равнину, а другая к востоку и огибая Ванское озеро с юга выходит в провинцию Васпуракан (Ванский Санджак).

Ассирийские цари находили для себя удобным нападать на Армению не по этому центральному направлению, а в обход западного или восточного флангов армянского плато. Западное направление шло долиной западного Тигра (через Диарбекир) с выходом в равнину Харберта или бассейна восточного Евфрата и дальше по долине этой реки вглубь страны. Восточным же флангом армянского плато представлялось ущелье реки Большой Заб с выходом к бассейну Урмийского озера, откуда дорога шла к Вану через Котур, сливаясь и в других пунктах к северу от озера с дорогами восточного фронта.

Этими тремя главными путями, ведущими из Месопотамии в Армению, пользовались, для наступательных целей, Ассирийцы, Персы до исламского периода и Арабы.

ВОСТОЧНЫЙ ФРОНТ

С этой стороны Армения связана двумя весьма важными международными путями с Средней Азией. Великий путь народов по выходе из проходов Гинду-Куша вступает в область Хорасана у г.Герата, от которого идут через Кандагар и Келат, знаменитые в истории пути в Индию. Таким образом, у Герата сливаются две величайшие артерии мировой жизни, из которых одна, идущая с востока, из Средней Азии имела преимущественно военное значение, а другая, индийская, преимущественно коммерческое.

От Герата по западному направлению этот соединенный путь разветвляется: одна ветвь идет вдоль северных границ Хорасана к Каспийскому морю, огибает его с южной стороны, и через провинции Гилян и Мазандаран выходит в долину Аракса. Этот путь является наиболее кратким между Хорасаном и Арменией, но вместе с тем и наиболее непроходимым по причине гор и болот. Другой путь ведет от Герата в Мешед, Тегеран, Казвин, Маяну и Тавриз, откуда беспрепятственный доступ к самому подно-

жью Арарата, в самом сердце Армении. Эта дорога, хотя более длинная, чем первая, является наиболее удобной, так как на ней не встречается почти никаких естественных преград.

И поэтому большая часть массовых переселений с востока на запад происходила по этой дороге. Из Тавриза великий среднеазиатский путь через северную область Урмийского озера идет на соединение с путями, ведущими к бассейну Ванского озера, чем южная Армения ставилась под удары воинственных племен Средней Азии.

Северная или прикаспийская ветвь среднеазиатского пути, как указано выше, из провинции Гилян и Мазандаран выходит к долине Аракса. Здесь расположена обширная и знаменитая в древности Муганская степь, которая всегда играла в отношении к армянскому нагорью весьма важную роль. Она служила прекрасным зимовьем для полчищ и кочевых орд, вступивших на арену истории на западно-прикаспийском театре.

Она была резервуаром и базой для скопления и военной организации народов, искавших добычи и возможности расселения по богатым странам запада.

Наступая на запад, они набрасывались или на горные области Карабаха и Зангезура или же направляли свои волны долиною реки Куры, вдоль Малого Кавказского хребта на Грузию и на дороги, ведущие из Грузии в Армению.

Таким образом, и весь восточный фронт Армении, подобно южному прорывался по трем главным направлениям, причем наиболее легко уязвимым направлением являлось среднее, в виду слабо защищенности Араратской равнины со стороны бассейна Урмийского озера.

на Закавказье, хищнические племена, населявшие Кавказские горы и Северный Кавказ.

Через Кавказские горы по Дарьялскому ущелью, но главным образом по Дербентскому проходу, направлялись нашествия народов - завоевателей (Саки, Гунны, Монголы). Вступая в долину реки Куры, эти народы шли или на Мугань, ступая таким образом, на знакомую нам среднеазиатскую дорогу, или же, наводнив Грузию, перебрасывали свои волны в бассейн реки Аракса через ущелья Лори и Памбака.

Северный же фронт, наконец прорывает имеющий международное значение путь, идущий от Трербизонта на Байбурт, Эрзерум и далее, через Алашкертскую долину к бассейну Урмийского озера на соединение с великою индо-среднеазиатскою дорогою. В византийскую эпоху истории Передовой Азии, Европа получала весь свой шелк по этой дороге, которая поэтому и называлась "дорогой шелка". Военное же значение её определяется Эрзерумом, бывшим с самого своего основания первоклассною крепостью и служившая ключом к завоеванию Мало-Азийского полуострова.

ЗАПАДНЫЙ ФРОНТ

Главною оборонительною линиею этого фронта служила река Евфрат, к которой подходили пути из Малой Азии, Киликии и Сирии. Древнейшим из этих путей является финикийская караванная дорога, которая, начинаясь от Сидона, шла сирийскою пустынею к берегу южного течения Евфрата, где она разветвлялась: одна ветвь шла вниз по реке в Вавилон, а другая вверх до Мелитены, важного торгового и стратегического пункта, где переходила на левый берег реки и долиной восточного Евфрата достигала подножия Арарата, а через Эрзерумское плоскогорье - берегов Черного моря. Через западный же фронт проходила большая военная (царская) дорога, проведенная персидскими монархами Ахеменидской династии от своей столицы, через армянскую территорию, к малоазиатскому берегу Средиземного моря.

В военно-стратегическом отношении важное значение име-

ют пути от Эрзинджяна и Харберта к западу на соединение с Малой Арменией.

На своем западном фронте Армения в эпоху древней своей независимости сталкивалась с западными великими державами - Римом и Византией, если не всегда в качестве неприятеля, то как вассальное государство, обладание которым представляло жизненный интерес для этих держав в вековой борьбе их с Персидской державой. В этой борьбе верховное владычество над Арменией переходило из рук в руки и смотря по тому, какая сторона становилась хозяином положения на театре войны, по дорогам Армении двигались армии той или другой стороны. Так, Евфрат часто переходили римские легионы и через армянскую территорию направлялись либо в Месопотамию через центральный прорыв Армянского Тавра (Битлис-Сгерт), либо через долины Евфрата и Аракса в персидскую Атропатену (бассейн Урмийского озера). Точно таким же образом и шла наследница Рима-Византия.

С своей стороны и персидская армия неоднократно через Армению вела наступление против Римлян и Византийцев, причем ею избиралась преимущественно старинная ассирийская дорога по долине западного Тигра (Диарбекирское направление). Столкновения между воюющими державами нередко происходили и на территории Армении.

Таково в общем схематическое очертание внешних оборонительных средств армянского плоскогорья по данным истории. Переходя к внутренним коммуникационным линиям, мы видим, что из них самые главные и важные составляют продолжение или разветвление только что описанных путей, прорывающих предел армянского горного острова.

С потерей политической независимости Армения, как известно, раздробляется на части и входит в состав соперничающих между собою держав, вследствие чего, при взаимных столкновениях этих держав, театром военных действий становятся внутренние области страны, сообразно с чем получают важное значение те или иные внутренние пути, смотря по расположению воюющих сторон. Так, с XVI столетия начинаются продолжительные и периодические турецко-персидские войны, главным театром которых становится Армения. В этих войнах первосте-

пенную важность приобретает Эрзерумская крепость, и из путей, ведущих от нее в южном, восточном и северо-восточном направлениях, наибольшую важность приобретают: дорога в Мелазгерд, Арджиш и Ван, откуда военные операции против Персии велись по путям, ведущим по Котурскому ущелью к Урмийскому озеру, но более всего дорога от Эрзерума через Гасан-Калу в Карс и дальше к берегу Арпачая. Значение этого направления находилось в связи с существованием Эривани, как главного центра богатой Айраратской провинции (Эриванское ханство), к тому же превращенной в сильную крепость. Объектами наступательных действий турок служили всегда Эривань и Тавриз.

Персияне же стремились к захвату Вана и Карса. Ереван в течение двух веков несколько раз переходила из рук в руки. Турки вели наступление на этот город через Ширакское плоскогорье и Апаранскую возвышенность, так что бои за обладание им происходили в окрестностях с. с. Карби, Егвард и пр.

III.

Средства, доставляемые природой человеку для самозащиты, не богаты в центральных частях Армении. История показывает, что в критические минуты население центральных областей искало спасения в окраинах горных областях, как например в Арцахе (Карабахе), Тморике (в области Армянского Тавра) и Тайке (Понтийские горы). Особенно славилась в качестве надежной защитницы последняя область (ныне в значительной мере входящая в состав Батумской области). Каждый раз, когда Айраратская равнина или Ширакское плоскогорье подвергалось нашествию неприятеля, армянские цари и знать при невозможности сломить врага в открытом поле, спасались в горных тущубах Тайка, куда за ними гнались и нападавшие на них.

Объясняется это тем, что горные области центральных частей Армении не обладают достаточною степенью недоступности и население, привыкшее в большинстве своем к мирной культурной жизни низменностей, достаточно было сильно и приспособлено к суровой горной среде. Нельзя, конечно, утверждать, что горные высоты не играли ровно никакой роли в самозащите

страны. Но роль эта всегда была случайной и местной, в особенности же была малосостоятельна от недостатка организации и сплоченности. Благодаря именно отсутствию организации и солидарности, такая, сравнительно счастливо наделенная горными укреплениями страна, каким является Васпуракан, легко сделалась добычей сперва арабов, а затем сельджуков.

Наиболее счастливой в отношении самозащиты оказалась северная часть Армении, заключающая в себе горные страны Сюника, Арцаха и Гугарка (нынешние Зангезур, Карабах и Лори). В горных твердых этой обширной полосы создалась мощная федерация армянских князей, сыгравшая не только большую политическую, но и культурную роль в истории Армении после потери политической независимости в Араратской провинции. Когда же федерация эта в большинстве была сметена монгольским нашествием, в горах Арцаха и Сюника стала формироваться особая организация союза мелких владетелей (меликов), которая смогла сохранить в жизни идею независимости армянского народа, чем и послужила главным двигателем в деле политического возрождения всего армянского народа.

Эта крепкая горская организация имела, в смысле национальной самозащиты, не одно местное значение. Она служила надежным убежищем для армянского населения слабо защищенной или вовсе не защищенной Араратской области. Весьма характерным является в этом отношении показание историка XVII столетия дьякона Захария, из которого мы усматриваем, что само персидское правительство, в руках которого находилась эта область перед каждым наступлением турецкой армии со стороны Карса приказывало сельскому населению северных нагорных частей Эриванского ханства, в виду их беззащитности, покинуть свои селения и искать убежища в горных областях, расположенных к востоку и северу от озера Севан.

Эти беженцы иногда доходили до восточных частей Армянского Карабаха, до Елизаветполя и Шамхора. Таким образом и в XVII столетии армяне центральных областей продолжали оставаться, в смысле самозащиты, в том положении, в каком история застаёт их еще в V столетии, когда, после разгрома Армении Сасанидом Иездигердом жители Араратской области искали спасения в лесах Арцаха и в других отдаленных горных трещинах ок-

раинных областей.

Мы выше указали, что кроме Сюника и Арцаха убежище жителям центральной Армении давали и провинция Тайк, и области Армянского Тавра на южном оборонительном фронте. Но эти убежища в средних веках были потеряны для армянства. Армянское население Тайка огрузинилось в X-XI столетиях, и на южном фронте не многочисленное армянское население, будучи оторвано от остальной части народа, потеряло свой язык и переняло язык, обычаи и нравы курдов и, оставшись верным христианству, продолжало сохранять, до самого начала XIX столетия, самобытную форму древнего устройства в виде маленьких независимых общин.

IV.

История Армении, как культурно-политического организма, в течение веков создавалась в равнинных областях этого горного плато, преимущественно же в долинах Аракса и Восточного Евфрата. Хотя с конца X столетия, с развитием цепи провинциальных царств, возникли самостоятельные государственные образования в горных областях Сюника, Арцаха и Гугарка, но они оставили по себе весьма слабые следы. История ясно показывает, что армянская государственность сильнее и ярче всего высказалась в равнинной культуре. Первые собиратели армянской земли, цари Арташессовской династии базировались на низменных берегах Аракса, а Тигран Великий для своей столицы Тигранакерт выбрал место в долинах Тавра. Армянские Аршакиды прибавили к столице предшествующей династии Арташат свою столицу Двин немножко к северу от Арташата, построили также новую столицу Вагаршапат на совершенно незащищенной равнине между реками Касах и Зангу. Точно таким же образом и Багратиды основали свое знаменитое царство на равнинах Ширака и их столицы Ширакаван, Ани и Багаран расположены на местности преимущественно равнинной. До чего средневековое армянство центральных областей пренебрегало, в целях государственной охраны, малодоступными горными высотами, показывает хотя бы то обстоятельство, что столица Ани расположена у

самого подножия Аладжинских гор, где местность представляется слабо защищенной, тогда как на самих Аладжинских горах, где природа дает массу прекрасных оборонительных средств, до сих пор не найдены следы багратидских укреплений. Точно также и горы Алагезской системы не сохранили следов фортификационных работ царского периода армянской истории.

И это - не простая случайность. Оборона страны велась главным образом при помощи целой системы крепостей, которую можно назвать речной. Этот тип почти одинаков всюду: окруженная стенами крепость, стоящая на равнинном месте по преимуществу, но обращенная одним или несколькими фасадами к глубокому и трудно доступному речному ущелью, на которое опиралась она. В старину, когда способы ведения войны были слишком еще примитивны, такой способ защиты считался вполне достаточным для государства и многие из таких крепостей, как например, Ани, славились как недоступные.

При современных условиях войны эта система государственной охраны является, конечно, не выдерживающей никакой критики. Но это еще не значит, что равнинная Армения обречена на гибель, за невозможностью обороняться при современных условиях боя. Эта оборона вполне возможна, если взять в пример хотя бы то, что в сущности такая же средневековая речная крепость Карс превращена европейской военной наукой в грозную твердыню, соответствующую всем требованиям современной техники. Или же равнинный город Париж считается перво-классною крепостью.

При новом устройстве Армении вопрос о малозащищенности центральных равнинных зон не должен считаться неразрешимой дилеммой. Эта дилемма разрешается давно историей. Для того, чтобы страна была сильна внутренней обороной, нужно организовать оборону тех проходов, которые прерывают фронты армянского плоскогорья. Эту истину постигло такое талантливое в государственном строительстве племя, каким являлись Урартийцы. Этою же идеей жило и армянское государство вплоть до V столетия по Р. Х. Для осуществления этой необходимости, помимо военных мер, нужно усилить армянский элемент в Карабахе, Зангезуре, восточной части Ванского озера, в областях Тавра, в западной и северной части Эрзерумского пло-

скогорья, в округе Ардагана, в южной части Ахалцыхского уезда, в Лори, в Казахе.

Этой наружной охраной будут защищены центральные равнины Армении, которые будут по прежнему составлять культурно-экономическую мощь государства. Кроме внешней охраны культурные центры внутренней Армении будут располагать своими местными средствами обороны, организованными по данным современной науки.

Такая двойная, вполне надежная государственная оборона сама по себе разрешит вопрос о центре государственной власти, пребывание которой наиболее желательно в Араратской области, как это требуется интересами экономического и культурного процветания страны и как это освящено традициями и психологией армянского народа.

1919 г.

12.

ТРЕБУЮТСЯ НОВЫЕ ПОДХОДЫ**Армения должна бороться за восстановление своей территориальной целостности***

АЛВАРД ГАЗИЯН, КИМ КАГРАМАНЯН

Армяно-азербайджанские переговоры имеют важное значение для установления добрососедских отношений между двумя народами, обеспечения безопасности обеих стран и региона в целом. Однако переговоры, продолжающиеся уже более 10 лет, пока что дали лишь один результат: остановлено кровопролитие и постепенно укрепляется то убеждение, что проблема должна быть урегулирована только политическим путем. Во всех остальных вопросах стороны демонстрируют диаметрально противоположные подходы. Противопоставляются друг другу принципы территориальной целостности государств и свободного самоопределения народов, предложенные посредниками пакетный и поэтапный варианты, ни в чем не проявляется готовность к компромиссам. Причина, думается, в том, что азербайджанская сторона распространяет искаженное представление о своих территориях, которое, вследствие молчания армянской стороны, сознательно или несознательно принимается также и посредниками. Власти Армении, широкие политические круги и средства пропаганды вместо опровержения лжи и выступления с собственными инициативами всячески избегают обращаться к принципу территориальной целостности, оперируют только принципом самоопределения, чем только укрепляют позицию противной стороны. Делается это от незнания или тут действует инерция советских стереотипов, но во всех случаях подобный подход ошибочен и опасен. Мы полагаем, что в первую очередь именно армянская сторона должна поддерживать принцип сохранения территориальной

* *Голос Армении* (28/05/2002).

целостности государств, и все армянские политические силы и средства пропаганды должны защищать эту точку зрения. Но для этого необходимо иметь четкое представление об истинных территориях и границах двух республик. В рамках газетной статьи невозможно затронуть все относящиеся к вопросу многообразные исторические факты, поэтому ограничимся лишь напоминанием о том, что все источники, начиная с древнейших греческих и римских, признавали северо-восточной границей Армении реку Куру - до места слияния ее с рекой Аракс. Оставим в стороне также то, что после многовекового пребывания в составе армянской государственности северо-восточные районы страны были включены в состав Персии. В результате длительных русско-персидских войн эти территории в первые десятилетия XIX века были присоединены к Российской империи. В составе империи они подверглись административному делению (губернии, уезды и т. д.) с учетом не исторических или этнических факторов, а интересов империи. Административное деление производилось таким образом, чтобы ни одна религиозная или этническая группа не могла достичь господствующего положения, тем более получить возможность национальной независимости. В 1918-1919гг. значительную часть (350. 300) населения Елисаветпольской (Гандзакской) губернии составляли армяне, другую часть (520. 170) - мусульмане (персы, персидские турки, курды, лезгины, тальши и т. д.) и другие народности (ЦГИА РА, фонд 221, оп. 1, дело 380, лл. 1-5). Вместе с разрушением основ империи, усилением демократических движений в России среди трех основных народов, населяющих Южный Кавказ, зрели идеи создания независимой государственности, которые, судя по всему, поощрялись и провоцировались со стороны внешних политических сил с целью ослабления России, вытеснения ее с Кавказа и занятия ее места. В известных исторических обстоятельствах в мае 1918г. были провозглашены Армянская, Грузинская и Мусульманская (впоследствии названная Азербайджаном) республики - без уточнения и признания границ между ними. Преследуя дальние политические цели, мусульманские силы назвали свою республику "Азербайджан", который претендовал завладеть всей

Елисаветпольской губернией, значительную часть населения которой составляли армяне, жившие на своей исторической родине, на земле своих предков, включая старую, армянскую часть города Гандзак (Елисаветполь), отделенной рекой Гандзак от возникшего позже мусульманского квартала. Согласие между тремя новообразованными республиками в вопросе границ между ними так и не было достигнуто, вследствие чего в 1918-1920гг. произошли кровопролитные войны. Горные и предгорные районы Гандзака входили в состав Республики Армения, и силы самообороны вместе с армянской армией в те годы смогли дать достойный отпор агрессивной политике Азербайджана и защитить свою независимость. Это положение сохранялось на всем протяжении существования внезапно возникшего на арене истории государства Азербайджан - вплоть до входа 11-й Красной Армии в Баку. Мусульманские политические силы после советизации Азербайджана начали использовать большевистскую Красную Армию для осуществления своих агрессивных намерений в отношении Армении. Способствующим этому обстоятельством стало то, что 28 апреля 1920г. Азербайджан был провозглашен советским, пользовался военной поддержкой Советской России, а Армения продолжала оставаться независимой. Исторические документы свидетельствуют, что даже в этих условиях армянские районы Гандзака продолжали оставаться в составе Республики Армения, управлялись, финансировались и защищались Арменией. Это фактически признавали и руководители Азербайджана, и командование Красной Армии. Учитывая важность проблемы, приведем полностью архивный документ. «Закон о границах четырех областей нынешней территории Армении. Утвержден на заседании Совета Министров от 25 мая 1920г. Установить границы четырех областей Армении следующим образом. 1. Араратская область. В нее входят Ереванский, Сурмалинский, Норбазетский, Даралагязский, Шарурский и Нахичеванский уезды полностью и Эчмиадзинский уезд без Талинского округа. Центр области - город Ереван. 2. Ширакская область. В нее входят Талинский округ Эчмиадзинского уезда, Александропольский и Каракилисский уезды полностью и некоторые части округов А. и Г. - начиная от села Дашкенпри на южном берегу озера Члтыр по шоссе к югу Неркин паркет, пересекая по прямой железную до-

рогу до села Дайналы, армянские части Ахалкалакского и Борчалинского уездов и Дилижанский уезд. Центр - город Александрополь. Примечание. Дилижанский уезд временно выделяется из Ширакской области и образует отдельную единицу, которая поддерживает связь непосредственно с центральным аппаратом Министерства внутренних дел. 3. Ванандская область. В нее входят бывший Карсский район, кроме тех частей Карсского района, которые присоединяются к Ширакской области. Центр - город Карс. 4. Сюникская область. В нее входят Зангезур и Карабах (Варанда, Хачен, Гюлистан, Дизак, Джраберд и армянские части Гандзакского уезда). Председатель Совета министров А. Оганджян (подпись) Управляющий делами (подпись)". Как свидетельствует приведенный архивный документ, и спустя месяц после ликвидации независимости Азербайджана весь Карабах, в том числе Гюлистан (Шаумяновский район) и армянские части Гандзакского уезда (в соответствии с административным делением советских времен - Шамхорский, Гетабекский, Дашкесанский, Ханларский районы), находились в составе Республики Армения. Еще один документ тех дней (ЦГИА РА, фонд 199, список 1, дело 160, л. 136) дает представление о расходах, а также о структуре администрации и милиции этих районов в мае и июне 1920 года. Примечательно, что законом "О чрезвычайных нуждах Гандзака", принятым 23 июня 1920г., было отпущено 5 млн 670 тыс. рублей - значительно больше, чем на уездное управление Еревана (5 млн рублей. См. также л. 216). Этот факт сам по себе свидетельствует о том, какое важное значение придавали власти Армении этой окраине страны - Гандзакскому уезду. Архивные документы свидетельствуют, что в течение 1918-1920гг. границы между Арменией и Азербайджаном (а также с Грузией) так и не были уточнены, хотя это и являлось важнейшей задачей. Деятельность специальной комиссии, в которую входили по 5 представителей от трех основных народов, не принесла результатов, так как позиции сторон были в корне противоположными. В правительственных кругах Армении в те годы не раз высказывалась обеспокоенность тем обстоятельством, что не уточнено, "где проходит государственная граница между Арменией, Грузией и Азербайджаном. Определение границы - задача, которая может быть решена правительственным протоколом. Несмо-

тры на то, что соседние государства высказывают спорные возражения относительно нескольких наших окраинных районов, однако у Республики Армения есть своя точка зрения и позиция по этому вопросу” (ЦГИА РА, фонд 199, список 1, дело 25, л. 70). Иначе говоря, несмотря на то, что соседние государства выдвигали спорные возражения, Республика Армения приняла закон о своих территориях и сумела защитить “свою точку зрения и свою позицию” относительно “нескольких наших окраинных районов”. Это де-факто признавали и сами азербайджанские власти, и командование Красной армии. Примечательно, что документ, свидетельствующий об этом, был опубликован в самом Азербайджане, да еще после начала арцахского движения - в 1989г. 11 июня 1920г. председатель ревкома Азербайджана М. Гусейнов отправил записку командиру 20-й стрелковой дивизии 11-й Красной Армии М. Великанову, в которой четко представлена граница между двумя республиками: “вся горная зона Елисаветпольской области” и Шамхорский район находятся в руках армян, сообщает М. Гусейнов. Он с ложной тревогой сообщает, что армяне перешли в наступление и “во многих местах перешли границу” (Интернациональная помощь 11-й Красной Армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане (Документы и материалы. 1920-1921гг. Баку, 1989, с. 66). Руководитель Азербайджана призывает М. Великанова отобрать эти районы у армян. Он даже подсказывает ему такой коварный путь: надо сформировать военный отряд из армянских коммунистов и вместе с русскими красноармейцами отправить его в Чардахлу для того, чтобы отобрать село у дашнакских властей. Тот же азербайджанский источник обстоятельно описывает, где проходит граница между двумя республиками, отмечается, что “южные части Гандзакского и Казахского уездов занимают армянские войска” (с. 101). То же положение с границами после 4 августа 1920г. подтверждают и другие документы (см. Боевой путь 11-й Красной армии в период установления и упрочения советской власти в Армении. Сборник документов, Ереван, 1978, с. 43). Население армянских районов Гандзака против Красной Армии с оружием не выступило, так как армянский народ на протяжении веков связывал с Россией надежды на свое освобождение и создание независимого государства. Вот почему в Карабахе, в том числе

и в армянских районах Гандзака, население передало власть на местах армянам-большевикам. После этого вопрос армянских территорий перешел в ведение властей России, руководствовавшихся собственными внешними и внутренними политическими интересами. При этом некоторые территории Республики Армения были принесены в жертву политическим интригам Советской России и крупных держав, в частности Турции. Не считаясь с мнением армян, Нахичеван, Карабах и армянские районы Гандзака были присоединены к Азербайджану. Причем армянские районы Гандзака стали жертвой двойной интриги - однако об их судьбе полностью позабыли и армянские власти, не говоря уже об иностранцах. Примечательно, что и годы спустя после этого присоединения и объявления в урезанных границах автономии Карабаха (1923г.) власти Азербайджана опасались, что автономию могут потребовать и армянские районы Гандзака (об этом см. Баграт Улубаян. История Арцаха. Ереван, 1994, с. 251 (на арм. яз.). Они прибегали к самым гнусным шагам, лишь бы ликвидировать возможность этого, как это было в период ослабления СССР, тем более после его распада, когда, прибегнув к жестокому насилию, они очистили от армян армянские районы Гандзака. В ходе нынешних армяно-азербайджанских переговоров стороны, а также посредники должны опираться на исторические факты и современные реалии. В первую очередь власти Армении, как и все армянские политические силы, должны выступить с требованием восстановления территориальной целостности Республики Армения. Сегодняшние республики Армения и Азербайджан являются правопреемниками республик 1918-1920гг. Следовательно, они должны исходить из правовых и фактических реалий тех лет. 11-я Красная Армия Советской России, вступив в Южный Кавказ, изменила эти реалии. После распада Советского Союза, как известно, Азербайджан категорически отказался выполнить требование армян Карабаха о самоопределении, развязал войну, в результате которой армяне в основной части Арцаха сумели защитить свое право на самоопределение, однако Шаумяновский район (бывший Гюлистан), армянские районы Гандзака были варварски очищены от армян. Следовательно, Армения должна бороться за восстановление своей территориальной целостности 1918-1920гг. Армения для восстанов-

ления своей территориальной целостности должна обрести насильственно присоединенные Советской Россией к Азербайджану и очищенные в 1987-1992гг. названные армянские районы. Обретение это должно произойти мирным путем, путем поиска политического урегулирования проблемы. Тенденции протекающих в мире политических процессов и фактическое отношение государств региона и крупных держав к армяно-азербайджанским переговорам подсказывают, что предложенные нами подходы являются наиболее реальными для окончательного урегулирования конфликта.

13.

Գեոաշեն բանալուց մինչև Հայաստան շենքը*

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

1992թ. ադրբեջանական բանակի հունիսյան մեծածավալ հարձակումից հետո ընկավ Շահումյանը: Շրջանի փախստական դարձած մոտ տասը հազարից անցնող ժողովուրդը ապաստանեց Մարտակերտում՝ խուճապի ընդհանուր ալիք առաջացնելով նաև այստեղ, որովհետև շարժման սկզբից ի վեր Շահումյանն էր համարվում լավագույն և կազմակերպված ինքնապաշտպանություն ունեցող շրջանը: Հուսալքություն ծավալված ալիքը սոսկ հոգեբանական չէր, այլ կապվում էր Շահումյանի ունեցած ռազմաստրատեգիական կարևորություն հետ, քանի որ այն լեռնաշխարհագրական մի միասնություն էր կազմում Մարտակերտի հետ:

Շատ է գրվել այս երկու շրջանների անկման մասին: Եղել են իրական քննադատություններ, սակայն, դժբախտաբար, առավել գերիշխել են քաղաքական նպատակներով կատարված էժանազին շահարկումները: Ցանկություն չունենալով խառնվել ո՛չ այդ քննարկումներին և ո՛չ էլ իրավունք վերապահելով՝ խորանալ մի-

Չազգային աշխարհաքաղաքական բարդ խաղերի մեջ կամ էլ անդրադառնալ մեր հանրապետությունում, ԼՂՀ-ում և Ադրբեյջանում ընթացող այն ներքաղաքական պայքարին, որոնք իրենց կնիքն են դնում սահմանների գծագրման վրա, պարզապես փորձենք ցույց տալ, թե ինչպես լեռնային երկրամասում, որի տարբեր հատվածներից յուրաքանչյուրն ընդգրկելով բնակավայրերի մի ողջ շղթա՝ բնական ամբողջություն է կազմում, անգամ մեկ գյուղի կամ բարձունքի կորուստը կարող է քանդվող կծիկի համաբանությունը առաջ բերել անկումների մի ողջ շղթա:

Վարչաքաղաքական տարբեր բաժանումների ենթարկված,

* ՁԻՆՎՈՐ, 1993թ., 1-8 ապրիլի, թիվ 1:

բայց ռազմագիտական առումով լեռնաշխարհաքաղաքական մեկ միասնություն կազմող մեր հայրենիքի այս փոխկապակցված ամբողջությունը լավագույնս թերևս բնորոշել են գետաչենցիները՝ ասելով. «Գետաչենը բանալին է, կողպեքը՝ Շահումյանը, դարպասը՝ Արցախը, շենքը՝ Հայաստանը»: Գետաչենին բոլորից մոտն էին Շահումյանի Բուզլուխ, Մանաշիզ և Էրքեջ գյուղերը, որոնցից երկու անգամ շատ բնակչություն ուներ այս գյուղը, որը 1990թ. հունվարյան հարձակման ժամանակ ոչ միայն թիկունք եղավ Ազատ և Կամո գյուղերին, այլև ստիպեց դադարեցնել հարձակումը Մանաշիզի վրա:

Գետաչենի ողբերգությունից մի քանի ամիս անց, դարձյալ խորհրդային բանակի աջակցությամբ, ՕՄՕՆ-ը հայաթափեց Հենց Բուզլուխ, Մանաշիզ և Էրքեջ գյուղերը, որոնք կարճ ժամանակ անց վերստին ազատագրվեցին:

Շահումյանն էլ իր հերթին համանման մի պատվար էր Մարտակերտի համար, որոնք իրար կապվում էին Գյուլիստանով և Կարաչինարով: Առաջինով անտառային ճանապարհը ուղիղ տանում էր Հաթերք. ի դեպ, Հենց այստեղով էլ հիմնականում Մարտակերտ հասավ տեղահանված ժողովուրդը, իսկ երկրորդով հասնում էր Մարտակերտի մյուս եզրային գյուղը՝ Թալիշը, և երկու շրջաններն իրարից անջրպետող ջրբաժանն էր Ինջա գետը: Շահումյանի անկամբ միանգամից մերկացավ Մարտակերտի հյուսիսը՝ անպաշտպան դարձնելով Հաթերք-Թալիշ երկայն աղեղով ձգվող բնակավայրերը, որովհետև մինչ այդ Մուվի հովանու ներքո գտնվող և դարեր շարունակ անառիկ մնացած Գյուլիստանի

գրավմամբ լեռներին իշխող բարձրագիւր անտառներով բացվեց ճանապարհը դեպի Հաթերք, որը մինչ այդ չընթացած լինելով միայն հայկական բնակավայրերով՝ սոսկ ոչ նշանառու հրետակոծութեան էր ենթարկվում Քելբաջարից: Նույնը վերաբերում է և Թալիշին: Լինելով Շահումյանն ու Մարտակերտը իրար կապող հանգուցակետային գյուղը՝ այն դարձել էր պարբերական հարձակումների թիրախ, սակայն երբ հակառակորդին հաջողվում էր առաջ գալով մոտենալ գյուղին, իսկույն իր թիկունքում զգում էր վերից՝ Կարաչինարից օգնութեան շտապած շահումյանցիների հուժկու հարվածը և մեծ կորուստներով նահանջում: Կարաչինարի անկմամբ օգնութեան ճանապարհը վերածվեց հարձակման ճանապարհի, և գրեթե չընթացած թերակողով հայտնված Թալիշի համար արդեն շատ դժվար կլինեի դիմակայել թե՛ Թարթառի շրջան վերանվանված Միր Բաշիրից և թե՛ Հյուսիսից՝ Ինջա գետի կողմից եկող հակառակորդին, և գյուղը գրավվեց: Միգուցե կային մեզ անհայտ այլ գործոններ ևս, որոնք, գումարվելով տիրող ընդհանուր խուճապին և հուսալքութեանը, պատճառ դարձան անկումների նոր շղթային, սակայն ռազմագիտական առումով այն կանխորոշվեց Գյուլիստանի և Կարաչինարի անկմամբ: Թալիշի գրավմամբ բնական կապվածութեան շղթայով ընկան Չայլուն ու Լենինավանը և ընդհանրապես Մարտակերտի դաշտային հատվածը, և ճակատի նոր գիծը մի կարճ ժամանակով սկսեց անցնել Մարտակերտի շրջկենտրոնի մոտով: Երկու ուղղութեամբ՝ դեպի շրջկենտրոն և Հաթերք առաջ շարժված հակառակորդը զինական գերակշռութեան և մինչև այժմ էլ չբացահայտված մի քանի այլ պատճառներով կարողացավ գրավել երկուսն էլ, որից հետո, անկախ մարտնչելու վճռականութունից, բնականորեն պետք է ընկնեին ևս մի քանի բնակավայրեր, և ձևավորվեի ռազմաճակատի նոր գիծը, ու գրավվեցին նաև շրջկենտրոնից վեր ձգվող մայրուղու կողքին գտնվող Ներքին Հոռաթաղ և Կոսապատ գյուղերը և մայրուղուց Հյուսիս եղած բոլոր բնակավայրերը՝ երկու կողմերի համար էլ բնական սահմանազատիչ դարձնելով ճանապարհը և Թարթառ գետը:

Այս նոր գծի շուրջն էլ շուտով նոր մարտեր բորբոքվեցին, որոնց ընթացքում օգոստոսին Արցախի ազգային բանակի ուժերին հաջողվեց ազատագրել Հաթերքը և միաժամանակ մոտենալ Մար-

տակերտ շրջկենտրոնից ընդամենը կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Ներքին Հոռաթաղին: Սակայն շուտով այս ամենը վերստին հանձնվեց հակառակորդին: Ավելին, Ադրբեջանը նոր հարձակման շնորհիվ կարողացավ անցնել Թարթառը և գրավել Վաղուհասը, իսկ մյուս ուղղությամբ էլ տիրանալով Մեհմանա գյուղին իշխող բարձունքներին՝ փաստորեն կանխորոշեց և Դրմբոնի ու Չլդրանի ճակատագիրը, որից հետո էլ քանդումների շղթայով ինքնաբերաբար տիրացավ Վաղուհասի և Դրմբոնի միջև գտնվող Վերին Հոռաթաղին, Հարությունագոմերին, Պողոսագոմերին և Կոճողուտին: Այս առաջխաղացումից հետո բավականին տևական ժամանակով (մինչև Չլդրանի ազատագրումը) հաստատվեց ռազմաճակատի նոր գիծ, որը տարանջատվեց Վաղուհասը և Գանձասարը երիզող բարձունքներով և շարունակվեց Առաջաձոր-Կիչան-Սրխավենդ-Ղազանչի գծով: Այս գծի առժամանակ անփոփոխ մնալը բացատրվում է մի շարք պատճառներով: Նախ՝ Ադրբեջանը լուծեց միանգամից մի քանի խնդիր: Տիրելով բարձրագիր Հաթերքին՝ փաստորեն, հեռահար հրետանու նշանառությամբ վերահսկողություն սահմանեց ողջ շրջանի վրա, իսկ գրավելով Վաղուհասն ու Դրմբոնը՝ լիովին տիրեց մայրուղուն, որը Մարտակերտի գրավյալ բնակավայրերը ծանր տեխնիկայի տեղաշարժով իրար կապելուց առավել կարևորվում էր որպես Քելբաջար տանող ուղի: Լեռների կողերի հատմամբ ստեղծված այս մայրուղին Արցախի հանդեպ հոգատարության դրսևորում չէր, այլ Ադրբեջանի ղեկավարության՝ ժամանակին կատարած քաղաքական մեծ հեռատեսություն արդյունք: Մինչ ճանապարհը վերահսկելը, Քելբաջարը երեք կողմերից մեկուսացված էր. մի կողմից սահմանակից մեր հանրապետությունը, մյուս կողմից՝ Մարտակերտին և երրորդը՝ Լաչինի միջանցքի հյուսիսային հատվածին, որը դժվարանցանելի ճանապարհով էր կապվում Ադրբեջանին: Մեր հանրապետության սահմանները զնդակոծելու, Լաչինի միջանցքի վրա ճնշումը ուժեղացնելու, ինչպես նաև Մարտակերտում ընթացող գործողությունների վրա ազդելու նպատակով, ճմեռային պայմաններում հարկավոր էր փոխադրումների անխափանությունը ապահովելու համար լիովին տիրել մայրուղուն և ոչ թե այն թողնել սոսկ չեզոք սահմանազատիչ գիծ երկու կողմերի համար: Մայրուղու գրավմամբ Ադրբեջանը միաժամանակ տի-

րացավ և Սարսանգի ջրամբարին ու Թարթառ գետի ողջ հոսանքին՝ ուղղաձև, էներգետիկ և գյուղատնտեսական առումով իր համար այնքան կենսական կարևորություն ունեցող այս ջրային ավազանին:

Միաժամանակ ակնհայտ էր, որ չնայած իր տեղական կայունությունը, Գանձասարից մինչև Ղազանչի ձգվող ուղղաձև կառուցվածքի գիծն էլ չէր կարող սահմանազատիչ դառնալ երկու կողմերի համար, որովհետև չկար բնական այն բաժանվածությունը, որը լեռնային երկրներում լեռնաշղթաներով ու գետերի հուններով պայմանավորում է սահմանները, և նվազագույնը կա՛մ իրենք էին մինչև Խաչենագետ հասնելու, կա՛մ էլ ազատագրվելու էր մինչև Թարթառ ընկած տարածքը: Եղած գիծը ձևավորվել էր մի շարք քաղաքական գործոնների, մինչ այդ ծավալված մարտերի առաջ բերած ուժասպառություն և վերահաս անբարենպաստ եղանակի պատճառով, ու պարզ էր, որ եղանակների տաքանալու դեպքում հակառակորդի ծանր տեխնիկական առաջ էր շարժվելու: Այս ընթացքում, չհաշված դիրքային փոխհրաձգությունը և հրետակոծությունը, Ադրբեյջանի կողմից հարձակման թիրախ էր ընտրվել Կիչանը, իսկ Արցախի ուժերն էլ շարունակ փորձում էին ազատագրել Չլդրանը, և մարտական գործողությունների ամենասուր ծավալումը հենց այս հատվածում պատահական չէր: Եթե պաշտպանական բնագծերը ճեղքվեին այս հատվածում, ապա հակառակորդը կարող էր առաջ շարժվել միանգամից երեք ուղղությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրի համար էլ նոր պաշտպանական գիծ կազմելը գրեթե անհնարին կլիներ:

Կիչանը, փաստորեն, այն կետն էր, որից այն կողմ այլևս նահանջելու տեղ չկար, և այս գյուղի հանձնումը հավասարազոր էր Արցախի հանձնմանը: Բարեբախտաբար, Արցախի զինվորների անօրինակ նվիրման շնորհիվ տեղի ունեցավ հակառակը՝ պատասխան հակահարձակումը, և ազատագրվեց Չլդրանը: Ամրապնդվելով շրջակա բարձունքներին՝ այժմ էլ Արցախի ազգային բանակի մարտիկները, երեք ուղղությամբ առաջ շարժվելով, սկսում են հավաքել «քանդված» կծիկը: Դիրքավորվելով Մեհմանայի առջև ու փակելով այնտեղից աղեղնաձև հնարավոր հարձակումը Չլդրանի վրա՝ նրանք մոտեցան Դրմբոնին: Անհրաժեշտ էր նախ փակել ճանապարհը, որը կատարվեց Վաղուհասի ազատագրմամբ:

Ձլգրանից հետո, փաստորեն, ամենածանրը և վճռորոշը նրա ազատագրումն էր, որից հետո արդեն հնարավոր եղավ վերցնել և Դրմբոնը, ու հակառակորդը ինքնաբերաբար թողեց մայրուղու փակված այս ողջ հատվածի երկայնքով ընկած Վերին Հոռաթաղ, Հարուլթյունագոմեր, Պողոսագոմեր և Կոճողուտ գյուղերը: Այսինքն՝ ինչպես ժամանակին Վաղուհասի և Դրմբոնի հանձնամամբ վճռվեց նաև այս գյուղերի անկումը, այնպես էլ հիմա դրանց երկուսի ետ վերցմամբ էլ՝ թվարկվածների ազատագրումը:

Արցախում ընթացող մարտական գործողությունները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ յուրաքանչյուր գյուղ սոսկ որոշակի տարածք ընդգրկող մեկ միավոր չէ: Այն մեր մնացյալ հայրենիքին կապվում է ոչ միայն այնտեղ ապրող ժողովրդով, եղած հուշարձաններով, այլև միահյուսված է բնական գոգավորությունը և ջրային ցանցով, ու ամեն բնակավայրի պաշտպանությունը, առաջին հերթին, լինելով տեղացիների գործը, միաժամանակ մնացյալ ժողովրդի պարտքն է, որովհետև կորստյան դեպքում միայն ինքը չէ, որ ընկնում է, այլև իր հետ տանում է նաև շրջակա բնակավայրերը՝ առավել մեծացնելով հայոց պատմություն կորուստների ժամանակագրության շղթան:

Գ.

**Ազատագրված տարածքի
ռազմավարական արժեքը
և
Արցախի հիմնախնդիրը:**

14.

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրները և Հայաստանի աշխարհառազմավարական դրությունը*

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Ղարաբաղյան հակամարտության որևէ վերլուծություն պետք է սկսվի հետևյալ հարցին ճիշտ պատասխան տալով. ի վերջո, հանուն ինչի՞ է մղվում այս հակամարտությունը: Այսինքն՝ պետք է մեկընդմիջտ ճշտել, թե ո՞րն է Ղարաբաղյան հակամարտության բուն արմատը՝ սոսկ Արցախի հայության ապագա՞ն թե՞ Հայաստանի Հանրապետության երկարաժամկետ անվտանգությունն ու զարգացման հեռանկարները:

Երկրորդ. հասկանալի է, որ Ղարաբաղյան հակամարտության սառեցումն այսօրվա վիճակով՝ ադրբեջանա-թուրքական շրջափակման և ռազմական խոչոր ծախսերի շարունակության պայմաններում, ծանրագույն բեռ է Հայաստանի դեռևս լիովին չկայացած պետականության համար: Սակայն արդյո՞ք հակամարտության կարգավորման՝ Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպության (այսուհետև՝ ԵԱՀԿ) Մինսկի խմբի մշակած ծրագիրը խոստանում է Հայաստանին առավել բարենպաստ արտաքին շրջադրություն, թե՞ այդ ծրագրի կիրառումը կարող է է՛լ ավելի բարդացնել հայկական պետության ներկա ճգնաժամային կացությունը:

Նշված հարցադրումները պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է ճիշտ պատկերացնել Ղարաբաղյան հակամարտության խորքային՝ բուն պատճառները և զարգացման ներքին տրամաբանությունը: Միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի գտնել այդ պատճառների վերացման կամ չեզոքացման հնարավորություններն ու եղանակները:

* Արմեն Այվազյան, Գիմնատարրեր Գայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի, Մասն Ա: Երևան, «Սամարկ», 2-րդ լրացված և մշակված հրատ. Երևան, «Լուսակն», 2004, էջ 64-94 (տպագրվում է կրճատումներով):

Ղարաբաղյան Հակամարտության զարգացման երկու ետնախորքը

Ղարաբաղյան Հակամարտությունը զարգանում է երկու ետնախորքի մեջ՝ ռազմավարական ու դիվանագիտական-իրավական:

Ռազմավարական ետնախորքը բազիսայինն է, այն ընդգրկում է Հակամարտության դրդապատճառների և խթանիչների աշխարհաքաղաքական (geopolitical), աշխարհատնտեսական (geo-economic) և բուն ռազմական ամբողջ Համադրությունը:

Դիվանագիտական-իրավական ետնախորքը վերնակառուցային է, այն ներառում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում վարվող բանակցությունները, որոնք արտաքնապես ընթանում են միջազգային իրավունքի նորմերի Համաձայն:

Հակամարտության Հաջող կարգավորումը կախված է նրանից, թե վերնակառուցային մակարդակում որքանով են ճիշտ հասկանում, ապա և փորձում Համապատասխան պատասխաններ գտնել բազիսային մակարդակի վրա ընթացող զարգացումներին: Այլ կերպ ասած՝ դիվանագետների մշակած առաջարկությունները կարող են Հաջողություն ունենալ միայն այն դեպքում, եթե նրանք գիտակցեն և ձգտեն վերացնել Հակամարտության բուն պատճառները: Հայտնի օրենքի Համաձայն՝ վերնակառուցային և բազիսային զարգացումների միջև մեծ չափերի Համող անհամապատասխանությունը վտանգավոր է: Ղարաբաղյան դեպքում՝ այդպիսի անհամապատասխանությունը ուշ թե շուտ, անգամ խաղաղ Համաձայնագրերի կնքումից Հետո, անպատճառ ծնելու է նոր Հակամարտություն:

Ստորև քննելու ենք Ղարաբաղյան Հակամարտության բազիսային ռազմավարական շերտը:

Պատմական ետնախորքը

Պատմական առումով՝ 1988-ից մինչև օրս շարունակվող Ղարաբաղյան Հակամարտությունն անջատ դրվագ չէ, այլ օրգանական շարունակությունն է 1890-ականներից մինչև 1923 թվականը ձգված Հայ-թուրքական (օսմանյան) Հակամարտության: Դժբախտաբար, 1905-1906 թվականներից ի վեր Հայ-թուրքական Հակամարտության բազիսային մաս է եղել Այսրկովկասում ընթացող Հայ-թաթարական Հակամարտությունը: Հակահայկական ուղղվածու-

Թյուն ունեցող թուրք-թաթարական ռազմաքաղաքական դաշինքը բացահայտորեն դրսևորվել է 1905-1906 թթ., 1918-1921 թթ. և արդի՝ 1991-ից ցայսօր շարունակվող պատմական ժամանակահատվածներում: Առանց խորանալու պատմության մեջ, հիշեցնենք, որ դարակզբի հայ-թուրք/թաթարական հակամարտության հիմքում ընկած էր Օսմանյան կայսրության՝ հայ ազգի բնաջնջման և Հայաստանին տիրանալու քաղաքականությունը: Արդյունքում՝ լիովին հայաթափվեց պատմական Հայաստանի արևմտյան մասը և մասամբ Արևելյան Հայաստանը:

Հակամարտության արդի ռազմավարությունները

Հայ-թուրք/ադրբեջանական հակամարտության արդի փուլը բնորոշվում է Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Հայաստանի հետապնդած հետևյալ ռազմավարություններով (*strategies*):

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ ռազմավարական խնդիրներից է՝ ամրացնել իր դիրքերը նորերս առաջացած ու դեռևս վերջնական ձևավորում չստացած Կովկասյան-Միջինասիական աշխարհառազմավարական տարածաշրջանում: Անկարայի՝ այս նպատակին հասնելու գլխավոր միջոցներից է թյուրքախոս 5 նորանկախ պետությունների՝ Ադրբեջանի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Թուրքմենստանի հետ տնտեսական-քաղաքական հարաբերությունների խորացումը, հնարավորության դեպքում՝ ընդհուպ մինչև միջպետական քաղաքական-ռազմական միություն ստեղծումը (Ադրբեջանի հետ արդեն իսկ իրագործվում են ռազմական համագործակցության բազմաթիվ պայմանագրեր ու ծրագրեր):

Ադրբեջանական Հանրապետության ռազմավարական խնդիրներն են՝ ա) ամրապնդել իր անկախությունը Ռուսաստանից՝ կառուցելով և շահագործելով Ռուսաստանը շրջանցող նավթամուղեր ու գազամուղեր, բ) ապահովել սակավաթիվ բնակչություն (մոտ 150,000 մարդ) ունեցող և գլխավորապես Հայաստանով ու Իրանով շրջապատված Նախիջևանի ռազմական ու տնտեսական անվտանգությունը:

Ե՛վ Թուրքիայի, և՛ Ադրբեջանի նշված երկարաժամկետ նպատակները Հրամայականորեն պահանջում են Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտի հետագա նեղացում և, զուգահեռաբար՝ հայկական

սեպի վերացում: Եվ սա ո՛չ թե հատուկ հայատյացություն կամ պանթուրքիստական գաղափարախոսություն պատճառով, այլ պարզապես շատ հատակ աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական շահերի թելադրանքով: Հայատյացությունն ու պանթուրքիզմը ընդամենը այդ նպատակներին ծառայող օգտակար միջոցներ են:

Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական խնդիրն է՝ դիմագրավել թուրք-ադրբեջանական ճնշմանը, ապահովել իր երկարաժամկետ անվտանգությունը, կայանալ որպես կենսունակ անկախ պետություն: Մինչդեռ ո՛չ Ադրբեջանը, ո՛չ էլ առավել ևս Թուրքիան իբրև պետություն և ազգ վերապրելու խնդիր չունեն, այդ խնդիրն իր ողջ ծանրությունը շարունակում է կախված մնալ Հայաստանի և հայ ազգի վրա:

Այսպիսով՝ արդեն մեկ հարյուրամյակ ձգվող այս հակամարտության առանցքում ընկած է, մի կողմից՝ «հայկական սեպը» վերացնելու Թուրքիայի և Ադրբեջանի նպատակը, մյուս կողմից՝ դրան հակադրվող Հայաստանի գոյապայքարը: Ուստի, խոսքը ո՛չ թե սոսկ Ղարաբաղի, այլ նույն չափով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության մասին է: Ղարաբաղյան հակամարտությունը վերաբերում է Հայաստանի (ներառյալ Արցախի) գոյությունը՝ լինե՞լ, թե՞ չլինելուն:

Ղարաբաղյան հակամարտության երկու առանցքը

1921 թ. դրությամբ հակամարտությունը սառեցվեց հայկական կողմի համար ծանր պայմաններով. Այբրկովկասում գծվեցին այնպիսի սահմաններ, որոնք 1918-1920 թթ. սցենարի հնարավոր ապագա կրկնության դեպքում Հայաստանը դարձնելու էին անկենսունակ պետություն: Հայտնվելով թուրք-ադրբեջանական մուրճի և սալի միջև, Հայաստանն արագորեն կորցնելու էր լրիվ անպաշտպան մնացած Սյունիքը (Զանգեզուրը) ու, դրա հետ միասին՝ նաև իր անկախությունն ու բնականոն զարգացման հնարավորությունները:

ՀԽՍՀ հիմքի վրա վերածնվելիք հայոց անկախ պետականության ապագա կայացումը կապված էր Ղարաբաղի և Նախիջևանի հետ վերամիավորվելու հնարավորության հետ: Նախիջևանի լիակատար հայաթափությունից հետո Ղարաբաղն այլևս միակ դիրքն էր Սյունիքն ու Սյունիքի հետ միասին Իրանի հետ Հայաստանի կենսատու սահմանը պահպանելու և պաշտպանելու համար: ԽՍՀՄ փլուզմա-

նը զուգընթաց՝ կյանքի կոչվեց 1920-1923 թթ. ուրվագծված սցենարը և Հայաստանի նորանկախ պետականությունը Հայտնվեց լինել-չլինելու վտանգի առջև: Ընդ որում, այս անգամ Թուրքիան կարող էր մնալ խաղաբեմի հետևում, մինչդեռ, Սյունիքի զավթումով, Հայաստանի պետականությունը մահացու հարված հասցնելու դերը կատարելու էր Ադրբեջանը:

Բանն այն է, որ 1921-1924 թթ. գծված սահմանները զրկում են Հայաստանի հարավային հատվածը՝ Սյունիքը՝ ռազմավարական որևէ խորությունից: Այդ սահմանների վերահաստատման դեպքում Սյունիքը կարող է ենթարկվել ինչպես հանկարծակի հարձակման, այնպես էլ «սահմանային» անվերջ սադրանքների: Ինչպես ցույց է տալիս փորձը, «սահմանային» սադրանքներ կազմակերպելն ու այնուհետև հակառակորդին դրանց մեջ մեղադրելը որևէ դժվարություն չի ներկայացնում, այն էլ լեռնային բարդ ռելիեֆ ունեցող շրջաններում (այս առումով հատկապես խոցելի է Սյունիքի սիրտը՝ Կապանը): 1000 միջազգային դիտորդն էլ ի վիճակի չի լինի ճշտելու, թե ո՞վ է առաջինը կրակել կամ, ասենք՝ ո՞վ է պայթեցրել Մեղրիի տարածքով անցնող ադրբեջանական գնացքը: Սադրանքներ կազմակերպելուց հետո Ադրբեջանը՝ վկայակոչելով հայկական կրակակետերը լռեցնելու և Նախիջևանի անվտանգությունը ապահովելու ռազմական անհրաժեշտությունը և ունենալով Թուրքիայի գաղտնի կամ բացահայտ աջակցությունը, կանցնի ավելի վճռական գործողությունների՝ ձեռնարկելով ընդհուպ ամբողջ Սյունիքը կամ նրա հարավային մասը զավթելու փորձ: Հնարավոր միջազգային հակազդեցությունից խուսափելու համար, Բաքուն կարող է նաև դիմել Սյունիքի տարածքի ժամանակավոր բռնագրավմանը, այնպես ինչպես Թուրքական զորքերը պարբերաբար «ժամանակավորապես» գրավում են Հյուսիսային Իրաքը կամ ինչպես նույնը անում է Իսրայելը՝ հարավային Լիբանանում: Բնականաբար, այդ ժամանակավոր բռնագրավման ժամանակ Սյունիքի տնտեսական ամբողջ ենթակառուցվածքը ենթարկվելու է ոչնչացման և թալանի՝ զրկելով փախուստի դիմած ազգաբնակչությանը իրենց տները վերադառնալու թե՛ հնարավորությունից, և թե՛ ցանկությունից:

Ավելին՝ գուցե այդ ներխուժման անհրաժեշտությունն էլ չառաջանա: Սյունիքը ոչ միայն թիկունքագերծ է և անպաշտպանունակ երկու կողմից ձեռնարկված խոշոր հարձակման դեպքում, այլև գրեթե ամբողջովին հասանելի է արդի հրետանային համակարգերի ուժբազարությունը: Մարզի կենսագործունեությունը կաթվածահար ա-

ներու և բնակչութեան արտահոսք առաջացնելու համար բավարար կլինեն «սահմանային» հորջորջվելիք բախումները: Ղարաբաղում հայկական իշխանութեան և բանակի չգոյութեան պարագայում Սյունիքը դատապարտված է:

Այսպիսով, Ղարաբաղյան ազատամարտը ոչ միայն արցախահայութեան ազատագրութեան համար մղված պատերազմ էր, այլ դրանից էլ առավել՝ միակ հնարավորութիւնն էր Սյունիքը պաշտպանելու և Հայաստանը թուրք-ադրբեջանական գերիշխանութիւնից (իմա՝ կործանումից) փրկելու համար: Միմիայն շնորհիվ Ղարաբաղյան ազատամարտի ընթացքում տոնած փայլուն հաղթանակների հաջողվեց ամրապնդել և կայունացնել Հայաստանի ռազմական անվտանգութիւնը: Արցախի հայաթափութեան կամ Արցախում հայկական հզոր զինված ուժի չեզոքացման դեպքում՝ Հայաստանն անխուսափելիորեն հայտնվելու է թուրքական թելադրանքի տակ և չի վերապրելու ո՛չ հոգեպես, ո՛չ էլ տնտեսապես, նույնիսկ անկախ նրանից, թե Սյունիքը ձեռնարկներ կմնա՞ Հայաստանի մաս, թե՞ մասամբ կամ ամբողջովին կենթարկվի բռնազրավման: Ի չիք է լինելու Հայաստանի՝ իբրև կենսունակ անկախ պետութեան կայացումը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի ողնաշարը ջարդելու խնդիրը թուրքերին և ադրբեջանցիներին թվում էր հեշտ իրագործելի, «զինվորական պարահանդեսի» պես մի բան, քանի որ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմաններն անբնական էին և խոցելի, գրեթե ամենուր գծված լինելով այնպես, որ աշխարհագրական-դիրքային առավելութիւնը տրվեր Ադրբեջանին: Մասնավորաբար՝

ա. Խորհրդային տարիներին ամբողջութեամբ հայաթափութեան ենթարկվելով՝ Նախիջևանը վերածվել էր Հայաստանի մարմինը ծվատող քաղցկեղային գոյացութեան ու նաև հրաշալի ռազմահենարաշտի՝ պատերազմը մինչև Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան դաշտ ու քաղաքամայր Երևան հասցնելու համար:

բ. Արցախում ադրբեջանական ուժերի վերահսկողութեան տակ էին իշխող բարձունքներից շատերն ու ռազմական տեսակետից հույժ կարևոր անառիկ Շուշին:

գ. Արցախն ամբողջութեամբ չըջապատված էր ու մեկուսացված և գրեթե ամբողջովին ենթակա հրետակոծութեան:

Այս անգամ Հայաստանին մահացու հարված հասցնելու խնդիրը կատարելու էր Ադրբեջանը, իսկ թուրքիան մնալու էր վարա-

գույրի հետևում՝ խոսսափելով Ռուսաստանի հետ բախումից և անցանկալի միջազգային բարդություններից ու քննադատությունից: Սակայն, շնորհիվ Արցախում և Հայաստանում ժամանակին կազմակերպված պատշաճ ինքնապաշտպանություն, այս ծրագրերը դատապարտվեցին լիակատար ձախողման:

Հայ-թուրք/ադրբեջանական հակամարտության արդի փուլը՝ Ղարաբաղյան հակամարտությունը ընթանում է միմյանց անանջատ կերպով շողկապված երկու առանցքի շուրջը՝ պայքար հանուն արցախահայության ազատության և Սյունիքի պաշտպանունակություն: Հայաստանը չի կարող դառնալ կենսունակ պետություն առանց Արցախում հայկական իշխանության ու գրինված ուժերի մշտական և անկաշկանդ գոյություն:

Ներկա ռազմավարական իրադրությունը

Արցախյան փայլուն հաղթանակներն ու տարածքային հայտնի առաջխաղացումները եկան ամրապնդելու Հայաստանի (ներառյալ Արցախի) ռազմական անվտանգությունը: Այս առումով հատկապես կարևոր են հետևյալ հանգամանքները.

ա) Հայաստանի և Արցախի միջև տարածքային անմիջական և անխափան հաղորդակցություն գոյությունը.

բ) Ադրբեջանի և Նախիջևանի միջև այդպիսի հաղորդակցության կատարյալ բացակայությունը.

գ) Հայկական կողմի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքների՝ հարաբերական բարձունքում գտնվելը, որ հեշտացնում է և՛ պաշտպանական, և՛ հարձակողական գործողությունների հնարավորությունը.

դ) Հայկական բանակի՝ հարաբերականորեն ավելի լավ կազմակերպվածությունն ու բարոյահոգեբանական վիճակը:

Այսպիսով, այսօրվա դրությամբ, Հայաստանն Ադրբեջանի նկատմամբ ունի ռազմավարական զգալի առավելություն, որը պետք է ամեն գնով պահպանել:

Սրանով հանդերձ, ներկայումս Հայաստանի ռազմավարական ընդհանուր դրությունը մնում է ծանր: Շարունակվում է թուրք-ադրբեջանական շրջափակումը: Ադրբեջանը վերագրիտում ու վարժեցնում է իր բանակը՝ նոր պատերազմ սկսելու և հաղթանակելու հույսով: Թուրքիան աջակցում է Ադրբեջանին բոլոր բնագավառներ

րում՝ դիվանագիտական, քարոզչական, տնտեսական, հետախուզական և ռազմական :

Կանխատեսելի կարճաժամկետ հեռանկարում իրադրությունն, ամենայն հավանականություններով, զարգանալու է հետևյալ իրողությունների շուրջ:

Ադրբեջանի և Թուրքիայի վրա չկա և չի սպասվում նշանակալի արտաքին (միջազգային) այնպիսի ճնշում, որը կպարտադրեր նրանց հրաժարվել կամ գոնե մեղմացնել Հայաստանի և Արցախի հանդեպ որդեգրած անզիջում դիրքորոշումը: Այդ երկու դաշնակից պետությունները հետևողականորեն շարունակելու են Հայաստանը քայքայել փորձող իրենց այսօրվա թշնամական քաղաքականությունը՝ չըջափակումները, քարոզչական պատերազմը, ռազմական լայնածավալ պատրաստությունները: Իսկ Թուրքիայի և Ադրբեջանի՝ ռազմավարական դաշնակիցներ լինելու փաստն արդեն որևէ մեկի մոտ կասկած չի առաջացնում: Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի խոսքերով իսկ՝ «Թուրքիայի հետ մեր ռազմական հարաբերությունները արդեն վերածվել են ռազմավարական համագործակցություն»¹:

Այսպիսի պայմաններում հայկական կողմը, ինչպիսի արտաքին ճնշում էլ գործադրվի, չի դիմելու միակողմանի տարածքային զիջումների, որովհետև այդպիսի զիջումները, բարելավելով Ադրբեջանի (համապատասխանաբար՝ Թուրքիայի) Հայաստանի ռազմավարական ընդհանուր վիճակը, միայն կմեծացնեն պատերազմի հավանականությունը:

Հայաստանը ֆիզիկապես չի կարող գոյատևել 29,000 մ² վրա՝ առանց Արցախյան պատենչի:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ռազմավարական սկզբունքները

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ տարվող բանակցություններում հայկական կողմի համար անփոփոխ պետք է լինեն հետևյալ դիրքորոշումները.

1. Ազատագրված տարածքները, պատմականորեն հայկական հող լինելով հանդերձ, նաև անվտանգության երաշխիք են: Բնականաբար, տարածքային զիջումները՝ հօգուտ Ադրբեջա-

նի, կտրուկ իջեցնելու են հայկական կողմի ռազմավարական անվտանգություն մակարդակը:

2. Հետևաբար, եթե երբևէ հայկական կողմը զիջում կատարի հօգուտ Ադրբեյջանի, ապա այդ զիջումը պետք է փոխհատուցվի, նախ և առաջ, անվտանգություն բնագավառում, այնուհետև՝ նաև իրավական, բարոյական ու տնտեսական առումներով: Հայկական կողմը Ադրբեյջանից պետք է ստանա ռազմավարական համարժեք և վերահսկելի զիջումներ, անվտանգություն ամրակուռ երաշխիքներ:
3. Ղարաբաղյան հարցի լուծման նկատմամբ Հայաստանի որդեգրելիք գլխավոր սկզբունքը պետք է լինի հետևյալ ձևակերպումը՝ հակամարտության վերջնական կարգավորումը չպետք է հանգեցնի Հայաստանի և Արցախի ռազմավարական անվտանգություն մակարդակի իջեցմանը:

Այսուհանդերձ, միջազգային և տարածաշրջանային ներկա պայմաններում հայկական կողմի տարածքային որևէ զիջում արդարացված չի լինի: Չի կարելի մոռանալ, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը «երկհարկանի» է. «առաջին հարկում» այն ընթանում է հակամարտության անմիջական մասնակիցների (Հայաստանի, Արցախի, Ադրբեյջանի, ինչպես նաև Թուրքիայի) միջև, իսկ «երկրորդ հարկում»՝ տարածաշրջանում մեծ կշիռ ունեցող տերությունների (հատկապես՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Իրանի և դարձյալ Թուրքիայի) միջև: «Առաջին հարկում» ընթացող հակամարտության մարումը չափազանց դժվար է լինելու, եթե «երկրորդ հարկում» հակամարտողները չհասնեն բոլորին ընդունելի մի ինչ-որ համաձայնություն (modus vivendi): Սակայն արդի զարգացումների, հատկապես Չեչնիայում, Աֆղանստանում և Իրաքում ընթացող իրադարձությունների վերլուծությունը հանգեցնում է սթափեցնող եզրակացության, այն է՝ մեծ տերությունների բախումն Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում երկարելու է՝ բարդացնելով տարածաշրջանի փխրուն կայունությունը: Ցավոք, սառը պատերազմի ավարտից հետո մեզ համար աշխարհը չի դարձել առավել անվտանգ վայր: Ընդհակառակը, Այսրկովկասն ու Միջին Ասիան այսօր այն տարածաշրջաններն են, որտեղ ընթանում է մի նոր՝ «միջին» սառը պատերազմ² ու, հետևաբար, ծիծաղելի կլինի, եթե վստահենք սեփական անվտանգություն ապահո-

վումը միմյանց միջև կատաղի պայքար մղող ուժերի համատեղ խոստացած երաշխիքներին³: Այս տարածաշրջանում և միջազգային այսպիսի իրադրություն մեջ Հայաստանին խոստացվող անվտանգության երաշխիքները (համենայն դեպս այն տեսքով, որով մինչև վերջերս դրանք առաջարկվել են և բավականաչափ հայտնի են) կարող են թյուրիմացության մեջ գցել միամիտ գործիչներին միայն:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի կառուցվածքային թերուժյունները

1992 թ. գարնանից ի վեր Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպության (մինչև 1994 թ. դեկտեմբեր՝ Խորհրդակցության) շրջանակներում ընթանում են Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը նվիրված բանակցություններ: Ցայսօր դրանք կենտրոնացել են միայն «սառցաբեկորի» անմիջականորեն երևացող վերին՝ փոքր մասի վրա, այն է՝ արդյո՞ք արցախահայությունն Ադրբեյջանից անջատ ապրելու իրավունք ունի թե՞ ոչ: Հայաստանի երկարաժամկետ ռազմավարական անվտանգության խնդիրներն առհասարակ չեն արծարծվել: Այսպիսի մոտեցումն արտացոլում է Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ այսպես կոչված «միջազգային հանրության» կամ, որ նույնն է՝ մեծ տերությունների պատկերացումները, չներկայացնելով ո՛չ հայկական կողմի, ո՛չ ադրբեյջանական-թուրքական կողմին): Մինչդեռ ԵԱՀԿ շրջանակներում գործող միջազգային միջնորդները (հատկապես՝ ԱՄՆ-ն և Եվրոպական Միությունը) դիտում են Ղարաբաղյան հակամարտությունը միջազգային արդի զարգացումների և իրենց անմիջական շահերի տեսանկյունից, Հայաստանը, Ղարաբաղը, Ադրբեյջանը և Թուրքիան ընկալում են նույն հակամարտությունը վերոհիշյալ պատմա-ռազմավարական ետնախորքի մեջ: Ինչպես ցույց է տալիս ստորև շարադրված աղյուսակը, ռազմավարական ընկալումների տարբերությունները միջազգային միջնորդների և հակամարտության

անմիջական մասնակիցների միջև նշանակալից են:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ա.

Ղարաբաղյան Հակամարտության անմիջական մասնակիցների (ՂՀԱՄ) և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի (ՄԽ) ռազմավարական մտածողության հիմունքային տարբերությունները⁴

1. Պատմա-ժամանակագրական մոտեցում

ՂՀԱՄ — Հակամարտությունն ունի հարյուրամյա պատմություն և շարունակվելու է ՄԽ մշակած կարգավորման ծրագրի գործադրումից հետո.

ՄԽ — Հակամարտությունն սկսվել է 1988 թ. և ՄԽ մշակած կարգավորման ծրագրի գործադրումից հետո անմիջապես ավարտվելու է.

2. Տարածքային մոտեցում

ՂՀԱՄ — Հակամարտությունը վերաբերում է ներկա Հայաստանի և Ադրբեջանի զբաղեցրած ամբողջ տարածությունը, ինչպես նաև Թուրքիայի արևելյան շրջաններին.

ՄԽ — Հակամարտությունը վերաբերում է միայն Ղարաբաղին և նրա շուրջն ընկած տարածքներին.

3. Անվտանգության երաշխիքներ

Հայաստան և Ղարաբաղ — պարտադիր են Ղարաբաղի, ինչպես նաև Հայաստանի, հատկապես՝ Սյունիքի համար.

Ադրբեջան և Թուրքիա — պարտադիր են Նախիջևանի համար.

ՄԽ — պարտադիր են Ղարաբաղի համար.

4. Ղարաբաղյան խաղաղապահ զինուժի ներկայություն տևողության ցանկալիությունը

Հայաստան և Ղարաբաղ — այդ ներկայությունը կա՛մ առհասարակ անցանկալի է (անվստահելիության պատճառով), կա՛մ հնարավորին չափ երկար.

Թուրքիա, Ադրբեջան և ՄԽ — հնարավորին չափ կարճ:

Ռազմավարական ընկալումների այս մեծ տարբերություններն ինքնըստինքյան սահմանազատում են Հակամարտության չորս անմիջական մասնակիցներին մյուս շահագրգիռ կողմերից:

Թերևս, ամենասկզբում՝ 1992 թ. առաջին կեսին, բանակցությունների բեռնացումը սոսկ տվյալ պահի և տեղի վրա որոշ չափով արգարացված էր: Նախ՝ քննվելիք հարցերի քանակի կրճատումով մեծապես թեթևանում էր բանակցությունների օրակարգը: Երկ-

որոգ՝ ԵԱՀԽ միջնորդութան նախնական նպատակները բավական համեստ էին, այն է՝ նստեցնել հակամարտող կողմերին բանակցությունների սեղանի շուրջ, կնքել զինադադար և ընդունելի օրակարգ որոշել հետագա բանակցությունների համար: Այս տեխնիկական նպատակներին հասնելու համար անիմաստ էր հակամարտության արմատների մեջ խորանալը: Սակայն երկարաժամկետ առումով նույն այդ նեղ հարցակարգը դարձավ ամենամեծ խոչընդոտը հակամարտության կարգավորման ճանապարհին:

1992 թ. մարտի 24-ին Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ Խորհրդի արտակարգ նիստն⁵ ընդունեց ինը կետանոց մի փաստաթուղթ, որով էլ սահմանվեցին բանակցությունների կանոնները: Նախատեսվում էր անցկացնել բանակցությունների երկու փուլ. առաջինը պետք է զբաղվեր զինադադարի կնքման, «գրավյալ» տարածքներից զորքերի դուրս բերման և հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման հարցերով, երկրորդը կայանալու էր Մինսկում՝ որպես խորհրդաժողով, իր օրակարգում ունենալով ԼՂ-ի կարգավիճակի հարցը (այս խորհրդաժողովը տակավին չի գումարվել): Հակամարտության լիբրավ կողմեր ճանաչվեցին, փաստորեն, միայն Հայաստանն ու Ադրբեյջանը, մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները, որոնք մարտի 24-ի փաստաթղթում անվանված են «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչներ» պետք է մասնակցեին Մինսկի կոնֆերանսին իբրև «չահագրգիռ կողմ»: Նույն փաստաթղթով Բաքուն և Անկարան հաջողեցին բանակցություններին մասնակից դարձնել նույնիսկ զարաբաղցի ադրբեյջանցիներին՝ «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ» անվան տակ⁶ (թեև սրանց մասնակցությունը բանակցություններին երբեք լուրջ չի ընդունվել):

Եվ այսպես, 1992 թ. առաջին կեսին Հայաստանի անփորձ դիվանագիտությունը որպես բանակցությունների հիմք ընդունեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հապշտապ ու կողմնակալ կերպով կազմված օրակարգը: Տասներկուամյա հեռավորությունից նայելով, կարելի է վստահ ասել, որ հատկապես մեծ սխալ էր մեր տված համաձայնությունը Մինսկի խմբի աշխատանքային կանոնադրության երկու կետերին. մի կողմից՝ Թուրքիային որպես միջնորդ ընդունելը, մյուս կողմից՝ ԼՂ-ն հակամարտության իրական կողմ չճանաչելը: Այդ ժամանակից ի վեր մեզ պարտադրվեց մի խաղ, որի կանոնները մենք չէինք սահմանել:

Այսպիսով, ԵԱՀԿ շրջանակներում վարվող բանակցություններն սկզբից մինչև այսօր ունեցել են երեք հիմունքային ֆունկցիոնալ

թերությունն.

1. անտեսվել է Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցների (ՂՀԱՄ) ռազմավարական մտածողությունը, որը, ի թիվս այլ տարրերի, ներառում է նաև պատմա-հոգեբանական խորը շերտեր.
2. Հակամարտության մասնակիցներից մեկը՝ Հայաստանը, անընդունակ է գտնվել իր ռազմավարական մտավայրությունները պարզ և բաց ներկայացնելու ու, թերևս, նաև ամբողջովին գիտակցելու դրանք.
3. Թուրքիան՝ Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցներից մյուսը, ոչ միայն չի ճանաչվել որպես այդպիսին, այլև ներգրավվել է միջնորդների խմբի մեջ:

1997 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանն ու Հայաստանը ընդունեցին ԵԱՀԿ միջնորդների առաջարկած հակամարտության կարգավորման ծրագրի հերթական տարբերակը, մինչդեռ Ղարաբաղը կտրականապես մերժեց այն: Այդ ծրագիրը նախատեսում էր երկու փուլ. առաջինի ընթացքում՝ հայկական զորքերի դուրսբերում «գրավյալ» վեց շրջաններից, ԵԱՀԿ խաղաղապահ զինուժի տեղաբաշխում հայկական և ադրբեջանական զորքերի միջև և հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակում. երկրորդ փուլում բանակցություններ են վարվելու Ղարաբաղի կարգավիճակի մասին և, միաժամանակ՝ Լաչինն ու Շուշին ադրբեջանական իշխանության տակ դնելու հարցերը⁷:

Եթե, այնուամենայնիվ, ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան ծրագիրը կյանքի կոչվի, ապա Ղարաբաղի անվտանգությունը մեծապես կախված է լինելու ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան խաղաղապահ զինուժի (այսուհետև՝ պայմանականորեն անվանում ենք ՂԽԶ) հստակ և հաջող գործունեությունից: ՂԽԶ-ի անհաջողությունը կամ տարածաշրջանից վաղաժամ հեռանալը նշանակելու են հայկական կողմի պարտություն և ադրբեջանական կողմի հաղթանակ՝ Հայաստանի անկախությանն ապառնող վերը նկարագրված հետևանքներով:

Ստորև նշում ենք ՂԽԶ-ի ծրագրային-կառուցվածքային բնույթի հիմնական թերությունները: Մեջբերվող տեղեկությունները մասամբ հայտնի են տողերիս հեղինակին 1993-1994 թթ. ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններին բերած անձնական մասնակցությունից, մասամբ էլ՝ հետագայում հրապարակված նյութերից, ինչպես նաև հայ ու օտարազգի դիվանագետների տրամադրած թարմ տեղեկություններից:

Ա. Տարածաշրջանում մնալու ժամկետի կարճատևությունը

Ինչպես վերը շեշտել ենք, 20-րդ դարի ողջ ընթացքում հայ-թուրք/ադրբեջանական հարաբերությունները ունեցել են զարգացման միևնույն աններդաշնակ միտումը, որն, անկախ մեր ցանկությունից, դեռ երկար է պահպանվելու: Այժմ որևէ հիմք չունենք ենթադրելու, թե մոտ ապագայում միջազգային հարաբերությունները թևակոխելու են մի անզուգական խաղաղության դարաշրջան, աշխարհի ժողովուրդներն ու պետություններն ապրելու են աստվածաշնչյան մարգարեություններով գուշակված կատարյալ փոխըմբռնման պայմաններում և Հայաստանին սպառնող թուրք-ադրբեջանական վտանգը ի չիք է լինելու: Հետևաբար, ՂԽԶ-ի ամենամեծ թերությունն այն է, որ այն նպատակ ունի մնալու Արցախի շուրջը մի շատ կարճ ժամանակահատված, մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ ընդամենը երկու տարի: Անգամ եթե ընդունենք, որ ՂԽԶ-ն կմնա տարածաշրջանում տասը կամ նույնիսկ քսան տարի (որ գրեթե անհնար է և, ամենակարևորը՝ որևէ պայմանավորվածություններ երաշխավորված չէ) և հաջողությամբ կկատարի իր առջև դրված պարտականությունները, միևնույն է՝ ի վերջո այդ գինուժը հեռանալու է, թողնելով Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն ռազմավարական տեսակետից անհամեմատ ավելի խոցելի վիճակում, քան մինչև ազատագրված տարածքներից հայկական ուժերի դուրս բերումը:

ՂԽԶ-ի գործունեություն կարճատևությունը ամրագրված է դեռևս 1992 թ. հուլիսի 9-ին և 10-ին Հեյսինկիում անցկացված ԵԱՀԽ գազաթափողովի ընդունած՝ «Փոփոխություն մարտահրավերները» գլխավոր փաստաթղթում: ԵԱՀԿ խաղաղապահության գլխավոր դրույթներն սահմանված են այդ փաստաթղթի Գ գլխում, որի 25-րդ կետը հստակ նշում է, որ «չպետք է կարծել, թե [ԵԱՀԽ] խաղաղապահական գործողությունները փոխարինելու են բանակցությունների միջոցով հասանելիք [հակամարտությունների] կարգավորումը, ուստի պետք է պարզ լինի, որ այդ գործողությունները կարճատև կետ են լինելու»⁸: ՂԽԶ-ի առաքելությունը մշակող ԵԱՀԿ Բարձր մակարդակի ծրագրավորող խմբի (ԲՄԾԽ)⁹ սպաները նույնպես հատուկ նկատում են, որ «ևս մեկ անգամ պետք է ընդգծել, որ [Ղարաբաղյան] գործողությունը կտևի միայն հաստատված ժամանակահատվածի մեջ և կդադարեցվի հնարավոր ամենավաղ

պահին» (“it should be emphasized once more that the operation will only last for a set period of time and will be terminated at the earliest possible date”):¹⁰

Հաջորդ արգելքը, որն ստիպելու է շուտով դուրս բերել ՂԽԶ-ն տարածաշրջանից՝ Ֆինանսական խնդիրն է: Մինչդեռ ԵԱՀԿ տարեկան բյուջեն շուրջ 30 միլիոն ամերիկյան դոլար է (ընդ որում՝ դա էլ դժվարությամբ է հավաքվում անդամ-պետություններից), ԲՄԾԽ-ի հաշվարկների համաձայն՝ Ղարաբաղյան խաղաղապահ գործողությունը կարող է տարեկան արժենալ տասնապատիկ ավելին, այսինքն՝ շուրջ 300 միլիոն դոլար¹¹: Շատ մեծ հարց է, թե արդյո՞ք այս ահռելի գումարը կհաջողվի հայթայթել թեկուզ մեկ կամ երկու տարի շարունակ, էլ չսասած տասը կամ քսան տարվա մասին: Ինչպես ցույց է տալիս նաև բոսնիական ԿԶ-ի փորձը, խաղաղապահ գործողությունների հետագա Ֆինանսավորումը միշտ բախվում է շատ լուրջ արգելքների:

Կա ևս մեկ հանգամանք, որ խափանելու է ՂԽԶ-ի տարածաշրջանում երկար մնալը: Ադդամի, Քելբաժարի, Ղուբաթլիի, Զանգեյլանի, Ֆիզուլիի և Ջերբայիլի շրջանների հանձնումով՝ ռազմաբեմի դիրքային և իրավիճակային առավելությունն ամբողջովին անցնելու է ադրբեջանական բանակի կողմը, որի պատրաստվածությունը, ի դեպ, զգալիորեն աճել է 1991-1994 թթ. համեմատությամբ: Ռազմաբեմում ունենալով այդ մեծ առավելությունը, Ադրբեջանը շարունակելու է պահանջել Լաչինը և Շուշին, ինչպես և, հորը հետևելով, չիտակ հայտարարում է նաև կրտսեր Ալիևը: Բնական է, որ հայկական կողմը չի բավարարելու Բաքվի այդ ցանկությունը: Ուստի Ադրբեջանը ձգտելու է հասնել իր այդ նպատակին կամ ՂԽԶ-ի օժանդակությամբ կամ, եթե դա չհաջողվի, ՂԽԶ-ն տարածաշրջանից արագ հեռացնելու և Ղարաբաղի (ու հնարավոր է՝ նաև Հայաստանի) դեմ ռազմական ագրեսիա իրականացնելու միջոցով: Ռազմական գործողությունները վերսկսելու պատճառաբանություններ Ադրբեջանը միշտ էլ կգտնի՝ թեկուզ հայկական զորքերի մտացածին «հարձակումը» խափանելու կամ ուղղակի Լաչինն ու Շուշին «ազատագրելու» դրոշի տակ:

Այսպիսով՝ ՂԽԶ-ն լքելու է տարածաշրջանը, հակամարտությունը որևէ արմատական լուծում չտալով ու թողնելով այն իր բուռն զարգացման շրջանում: Սա է երկարամյա միջազգային բանակցությունների որևէ շոշափելի արդյունքի չհասնելու գլխավոր պատճառը՝ երկարակեցություն բոլոր տվյալներով օժտված հայ-

թուրք/ադրբեջանական հակամարտությունը փորձում են լուծել մի շատ սահմանափակ ժամանակահատվածի մեջ: Դա նույնն է, ինչ ծանր թոքաբորբով հիվանդին որպես միակ բուժում ցավազրկիչ ներարկեն. շատ շուտով այդ դեղամիջոցի ազդեցությունը կանցնի, իսկ հիվանդությունն ավելի կխորանա:

Տարածաշրջանում ՂևՁ-ի մնալու անխուսափելի կարճատևությունը իմաստազրկում է ամբողջ գործողություն անհրաժեշտությունը (խաղաղության կայունություն շահերից դատելով), մինչդեռ ադրբեջանցիների համար ստեղծվում են հակամարտությունը ռազմական ճանապարհով լուծելու առավել բարենպաստ հնարավորություններ:

Բ. Ռազմական խաղաղապահության գործում ԵԱՀԿ անփորձառությունը

Իրականանալու դեպքում՝ ՂևՁ-ի կազմավորումը, տեղակայումը և գործունեությունը լինելու են ԵԱՀԿ առաջին նմանատիպ ձեռնարկը: Այդ կազմակերպությունը մինչև այժմ մասնագիտացել է, այսպես կոչված, կանխարգելիչ (պրեվենտիվ) դիվանագիտության մեջ: Զինված խաղաղապահությունն ավանդաբար եղել է ՄԱԿ-ի, իսկ վերջերս նաև ՆԱՏՕ-ի իրավասությունների և գործողությունների շրջանակներում: Հետևաբար, որպես առաջին փորձ, գործողությունն անկասկած ունենալու է լուրջ թերություններ:

Գ. ՂևՁ-ի փոքրաթիվությունն ու մանրատու որոշված կրավորականությունը

1995 թ. հուլիսի 14-ին ԵԱՀԿ ԲՄԾԽ-ն ԵԱՀԿ անդամ 54 պետություններին ներկայացրեց իր ծրագրած գործողության չորս տարբերակները.

Ա տարբերակով տարածաշրջան են գործուղվելու 240 զիտորդ և 3,560 հոգանոց խաղաղապահ զինուժ, բաղկացած երեք գումարտակից և երեք առանձին վաշտից (որոնցից մեկը պահվելու է ռեզերվում):

Բ տարբերակով՝ 200 զիտորդ և 4,200 հոգանոց խաղաղապահ զինուժ, բաղկացած հինգ գումարտակից.

Գ տարբերակով՝ 240 զիտորդ և 1,260 հոգանոց խաղաղապահ

զինուժ. և

Դ տարբերակով՝ ընդամենը 400 հոգանոց զինված դիտորդական խումբ և նրանց օժանդակող 375 հոգանոց անձնակազմ:

Այդ ժամանակ առավել հավանական էր Բ տարբերակի գործադրումը, այսինքն՝ ՂևՁ-ն լինելու էր մոտավորապես 4,200-անոց մի բազմազգ զինուժ¹²: Այդ զինվորների առնվազն 30-ից 50 տոկոսը տրամադրելու էր Ռուսաստանը, մնացածը՝ զանազան այլ երկրներ: ՂևՁ-ի անձնակազմի կազմավորմանը կամ տեխնիկայի ու ֆինանսների ապահովմանը ցանկություն էին հայտնել մասնակցել մոտ 18 պետություն¹³: Հավանական էր Բելառուսի, Չեխիայի, Ֆինլանդիայի, Ֆրանսիայի, Կանադայի, Ուկրաինայի գործառնների ներգրավումը: Ամերիկացիները տրամադրելու էին ֆինանսական, նյութական ու թրիկոնքային օժանդակություն: Նկատենք, որ այդ 4,200 զինվորներին նախատեսված էր ցրել Արցախի շուրջ 400 կիլոմետրանոց բարդ լեռնային ռելիեֆ ունեցող սահմանների երկայնքով: ՂևՁ-ի տարանջատվածությունը և ցանցառ տեղաբաշխումն իսկ նշանակում է, որ այն լինելու էր խորհրդանշական, այլ ո՛չ իրական ռազմական ուժ: Թեև, տեսականորեն, անհրաժեշտություն դեպքում ՂևՁ-ն կարող է ստանալ լրամիավորումներ, սակայն կարող է նաև այնպես պատահել, որ այդ լրամիավորումները «մի փոքր» ուշանան՝ տեխնիկական կամ քաղաքական պատճառներով (ինչպես Սոմալիթում 1988 թ. և Բաքվում 1990 թ.): Ավելին՝ վերը հիշատակված Հելսինկիի 1992 թ. «Փոփոխություն մարտահրավերներ» փաստաթղթի Գ գլխի 22-րդ կետը պարզ հայտարարում է, որ ԵԱՀԿ խաղաղապահությունը չի ներառելու հարկադրիչ գործողություններ» (“CSCE peacekeeping operations will not entail enforcement action.”)¹⁴: Այսինքն՝ Ազրբեջանի հնարավոր հարձակման դեպքում ՂևՁ-ի պարտականությունների մեջ չի մտնելու զինված դիմադրություն ցույց տալը, այլ այդ խաղաղապահները, ամենայն հավանականությամբ, հրաման կստանան թաքնվել իրենց խրամատների մեջ, այնպես, ինչպես դա արեցին 1982 թ. ՄԱԿ-ի զորքերը Լիբանանում՝ Իսրայելի ներխուժման ժամանակ:

Դ. ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան ուժերի հրամանատարությունն ոչ հստակ և ապակենտրոնացված կառուցյը

Սոմալիում միջազգային 30,000-անոց բազմազգ զինուժը կաթ-

վածահար էր եղել ՄԱԿ-ի կառույցների դանդաղաչարժուկության և անվճռականության պատճառով, թեև այդ կառույցներն ունեին խաղաղապահության և խաղաղարարության տասնամյակների փորձ: Այսպես՝ տարբեր պետությունների գործերը հաճախ գործում էին առանց պատշաճ համագործակցության: Երբ մի դեպքում ամերիկյան գործերի հրամանատար գեներալ Թ. Մոնթգոմերին խտրական գործերի հրամանատարից խնդրել էր տանկային աջակցություն ցույց տալ, վերջինս պարտավորված էր եղել նախ կապվելու Հռոմի հետ և այնտեղից թույլտվություն ստանալու¹⁵:

Սոմալիի սխալները մասամբ հաշվի առնվեցին Բոսնիայում, ապա և Կոսովոյում, որտեղ միջազգային խաղաղապահ ուժերը դրվեցին ոչ թե ՄԱԿ-ի, այլ աշխարհում ամենահզոր ռազմաքաղաքական կազմակերպության՝ ՆԱՏՕ-ի կենտրոնացված ընդհանուր հրամանատարության տակ¹⁶: Բոսնիական, ինչպես նաև դրան հետևած Կոսովոյի խաղաղարարները գործում են ՆԱՏՕ-ի միացյալ շտաբի հրամանի ներքո, անհրաժեշտության դեպքում վճռական գործողություններ իրականացնելու որոշումներն ընդունվում են ոչ թե քաղաքական, այլ զինվորական մակարդակի վրա, այսինքն՝ շատ արագ: Բացի այդ, ՆԱՏՕ-ի գլխավոր անդամ-պետությունների ռազմավարական նպատակները Բոսնիայում և Կոսովոյում հիմնականում համընկնում են: Այս ամենով հանդերձ, Կոսովոյում տեղաբաշխված 40-50-հազարանոց ընտիր զինուժը չկարողացավ (կամ չցանկացավ) կանխել տասնյակ հազարավոր սերբերի էթնիկական գտումը:

Լրիվ հակառակ բոսնիական և կոսովական խաղաղարար զինուժերի՝ ՂԽԶ-ի ընդհանուր հրամանատարը գործելու է ո՛չ թե ՆԱՏՕ-ի կամ Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի հրամանների ներքո (ռազմական տեսակետից՝ այդ երկու լուծումներից որևէ մեկը կլիներ ամենանպատակահարմարը), ո՛չ էլ նույնիսկ ՄԱԿ-ի բավական փորձառու զինվորական կառույցի շրջանակներում, այլ ենթարկվելու է ԵԱՀԿ բարձրագույն մարմինների որոշումներին: Շատ ազոտ է մնում այն չափազանց կարևոր հարցը, թե ինչպե՞ս են տարանջատվելու իրավասությունները ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան զինուժի գլխավոր հրամանատարի, դաշտային հրամանատարների և ԵԱՀԿ մարմինների միջև: 1992 թ. Հելսինկիի գազաթափողովի առաջիմ չբեկանված որոշման համաձայն՝ ԵԱՀԿ խաղաղարար ուժի ընդհանուր օպերատիվ հրամանատարությունը իրականացնելու է ԵԱՀԿ նախագահի պաշտոնակատարը (Chairman-in-Office), այսինքն՝ յուրաքանչյուր 6 ամիսը մեկ փոփոխվող ԵԱՀԿ անդամ պետություններից մեկի արտ-

գործնախարարը: Նրան օժանդակելու է հատուկ ստեղծված մի խումբ, որը բաղկացած է լինելու այն պետությունների ներկայացուցիչներից, որոնք օժանդակել են ՂևՁ-ի կազմավորմանը գինավորական անձնակազմով կամ այլ կերպ: Տարածաշրջանում գտնվող առաքելություն ղեկավարը ենթարկվելու է ԵԱՀԿ նախագահի պաշտոնակատարին¹⁷:

Ավելի անհաջող և վտանգավոր սցենար դժվար է պատկերացնել: Կոնսենսուսի սկզբունքով աշխատելու պատճառով՝ ԵԱՀԿ-ն ամենաշատախոս ու, հետևաբար, ամենադանդաղաշարժ միջպետական կազմակերպությունն է (սա դիվանագիտական շրջանակներում համընդհանուր և անժխտելի կարծիք է): ԵԱՀԿ-ում որոշումներ ընդունելու կարգը չափազանց բարդացված է՝ անդամ-պետություններից յուրաքանչյուրի վետոյի իրավունք ունենալու պատճառով: Եթե այս փաստը բաղդատենք այն իրողության հետ, որ ԵԱՀԿ մարմիններում շատ հաճախ առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ հատկապես Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Միացյալ Նահանգների միջև, որոնք այսրկովկասյան թատերաբեմի գլխավոր երրորդ դերակատարներից են՝ ապա պարզ կլինի, թե ինչպիսի դանդաղաշարժ և կաշկանդված գինուժ է լինելու ՂևՁ-ն: Անգամ ԵԱՀԿ ԲՄԾԽ-ի սպաներն են գինավորական ուղղամտությունը նշում, որ ՂևՁ-ի հրամանատարություն կառուցվածքի հարցը մնում է չլուծված (ցավոք՝ նրանք ո՛չ մանրամասնում են իրենց մտահոգությունները և ո՛չ էլ լուծումներ առաջարկում)¹⁸:

Պետք է նաև նշել, որ բազմազգ գինավորական որևէ դաշնության անդամները հաճախ ունենում են սեփական ուրույն «թաքնված» ծրագրեր, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում են դաշնության հայտարարված ընդհանուր նպատակների հետ: Չմոռանանք, որ քառասնամյա Սառը պատերազմի հակառակորդները նախկինում՝ 1941-1945 թվականներին, դաշնակիցներ էին: Եթե Սոմալիում տեղի ունեցած վերոհիշյալ միջադեպը հնարավոր էր ամերիկացիների և իտալացիների՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ այդ երկու դաշնակիցների միջև, ապա նմանատիպ միջադեպեր շատ ավելի հավանական են ՂևՁ անդամ խայտաբղետ և հակամետ քաղաքական ծրագրեր ունեցող պետությունների միջև: Իրաքում ծավալվող դեպքերը, մասնավորապես, Իսպանիայի, Հոնդուրասի, Սալվադորի և Դոմինիկյան Հանրապետության խաղաղարարների վաղաժամ դուրսբերումը գալիս են հաստատելու այս հավանականությունը լրջությունը¹⁹:

Ե. Բազմազգ զինուժի «բնածին թերությունները»

Որևէ միջազգային բազմազգ զինուժ ունի զուտ զինվորական բնույթի «բնածին թերություններ», ինչպիսիք են՝ զորամիավորումների միջև եղած լեզվական պատնեշը, ռազմական կարողությունների և ունակությունների, մեթոդաբանության և ոճի տարբերությունները, որոնք հաճախ անցանկալի հետևանքների են հանգեցնում: Սոմալիում ամբերիկյան զորքերը դրսևորում էին ագրեսիվություն, իսկ եգիպտացիները՝ կրավորականություն, վերջիններս նաև հաջողությամբ կաշառվում էին տեղացիների կողմից: Անգամ կանադացիները, որոնք լավագույն «կապույտ բերետներ» են համարվում, իրենց դրսևորեցին ոչ փայլուն կերպով. նրանց Դեսանտային գնդի (Canadian Airborn Regiment) զինվորներն ավելի հետաքրքրված էին կռվելու, քան խաղաղապահ առաքելություն իրականացնելու մեջ, իսկ նրանցից ոմանք նույնիսկ խոշտանգումներ և սպանություններ կատարեցին²⁰: Սոմալացիների խոշտանգումներ ու բռնաբարություններ կատարել էին նաև բելգիացի և իտալացի սպաներն ու զինվորները (իտալացիները մեղադրվում են նաև գենքի վաճառքով զբաղվելու մեջ)²¹: Այնպես որ՝ խաղաղապահ զորքը «մեղր ու կարագ» չէ, այն ունի իր ցցուն բացասական կողմերը, և առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության առհասարակ չարժե օտար զինվորներ հրավիրել հայրենի հողի վրա:

Հիմնականում կառուցվածքային խնդիրներն էին պատճառը, որ 1992-1993 թթ. ՄԱԿ-ի դրոշի տակ Սոմալիում անցկացված խաղաղապահ խոշոր գործողությունը (UNICOM I և II) անփառունակ վախճան ունեցավ: Եվ սա այն դեպքում, երբ այդ գործողության հաջողության հետ էր իր միջազգային հեղինակության աճը կապել՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո աշխարհիս միակ գերտերություն մնացած Միացյալ Նահանգները, շոալորեն տրամադրելով իր ամենաընտիր զորամասերը ու գրեթե անսպառ ռեսուրսները: Միջազգային խաղաղապահության բազմաթիվ ձախողումներն ու տապալումներն արդեն առանձին ուսումնասիրությունների նյութ են դարձել²²:

ՂևՁ-ի վերը նշված ծրագրային-կառուցվածքային թերություններն շատ ավելին են, քան UNICOM-ի ունեցածները: Մասնավորապես, դրանք բավարար են, որպեսզի ՂևՁ-ն գործնականում չկարողանա հակազդել ադրբեջանական բանակի շատ հավանական սադրիչ գործողություններին կամ անսպասելի հարձակմանը:

Այսպիսով, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի ծրագրային-կառուցվածքային թերութիւնները և վճռորոշ «մանրուքները» լուրջ քննադատութեան չեն դիմանում²³: Իսկ 2001 թ. նոյեմբերին Փրանսիացի և ամերիկացի համանախագահները հայտարարեցին, որ խաղաղարար ուժերի տեղակայումն անգամ որոշված չէ, և իրենք տեխնիկական բնույթի այդ հարցերի մեջ դեռևս շատ չեն խորացել, այլ աշխատում են քաղաքական մեծ պայմանագրի վրա: Այնինչ, Ղարաբաղյան հակամարտութեան կարգավորման համար «տեխնիկական» համարվող նմանատիպ հարցերն ունեն ճիշտ նույն նշանակութիւնը, ինչ, ասենք, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան կարգավիճակի հարցը²⁴: Միաժամանակ՝ չի կարելի վստահել Թուրքիայի և Ադրբեյջանի բարի խոստումներին, մանավանդ, որ այդ երկու դաշնակիցները որևէ լուրջ զիջում հայկական կողմին չեն էլ առաջարկում:

Ժամանակն է ճիշտ ու հստակ գնահատել իրականութիւնը. Հայաստանն ակամա ներքաշված է իր բուն գոյութեան սպառնացող երկարատև հակամարտութեան մեջ: Մենք, ուզենք թե չուզենք, դեռ երկար ենք մնալու արտաքին այն իրադրութեան մեջ, որում այժմ ենք: Կանխատեսելի ապագայում ո՛չ Թուրքիայի ու Ադրբեյջանի թշնամական քաղաքականութիւնն է փոխվելու, ո՛չ էլ հայկական զորքերն են նահանջելու իրենց այսօրվա դիրքերից:

Նե՛նց այսպիսի անբարենպաստ արտաքին պայմաններում է, որ Հայաստանը պետք է տարիներ, գուցե և տասնամյակներ շարունակ ապրի՛, զարգանա՛ և բարգավաճի՛: Այլ ելք մեզ չի տրված:

Սակայն 1991 թ. ի վեր Հայաստանի իշխանութիւնները բազմիցս են ժողովրդին հավաստիացրել, թե Ղարաբաղյան հակամարտութիւնն ուր որ է ստանալու է մի ընդունելի վերջնական փոխզիջումային լուծում: Եթե սա դիվանագիտական խաղ է, ապա այն չափազանց պարզունակ է, այն կարող է բթացնել ժողովրդի և բանակի զգոնութիւնը: Այս առումով տեղին է համեմատել, թե, օրինակ, ինչ էին ասում հակամարտութեան կարգավորման հեռանկարների մասին նույն օրերին (2002 թ. հուլիսին) Հայաստանի և Ադրբեյջանի պաշտպանութեան նախարարները: Պատասխանելով մի մտահոգված քաղաքացու այն հարցին, թե նախարարն ինչպե՞ս է պատկերացնում հայոց բանակի համալրման խնդիրը մի քանի տարի անց, երբ Հայաստանում արդեն ուժգնորեն զգացնել կտա ծնելիութեան ավելի քան կրկնապատիկ նվազումը (հիշեցնենք, որ 1990-ին ծնվել է 79885 երեխա, 1999-ին՝ 36502, 2000-ին՝ 34276, 2001-ին՝ 32065, 2002-ին՝

32380)²⁵, պրն. Ս. Սարգսյանն ասում է. «Հայոց բանակի ապագան ես պատկերացնում եմ շատ հստակ. այն կլինի բնականոն զարգացող, մարտունակ և ոչ մեծ թվաքանակ ունեցող: Այդ խնդիրներին մենք կսկսենք առնչվել 2012-15 թթ. ընթացքում, բայց ես հույս ունեմ, որ այն ժամանակ արդեն մեր խնդիրները լուծված կլինեն, և մեր պետությունն ու ժողովուրդը պարտադրված չեն լինի ունենալ մեծ բանակ ու ծախսել այդքան մեծ միջոցներ»²⁶: Փոքր-ինչ շեղվելով նկատենք, որ Հայաստանի համար «ոչ մեծաթիվ» բանակ ունենալու այս գաղափարն, ըստ ամենայնի, բոլորովին վերջերս է առաջացել. այդ են վկայում դրանից ընդամենը մեկ տարի առաջ՝ 2001 թ. սեպտեմբերին ՀՀ պաշտպանության նախարարի նշած հակառակ տրամաբանություն հուշող փաստերը. «Մենք հիմա պաշտպանում ենք մի այնպիսի ճակատ, որի համար, ըստ ռազմարվեստի օրենքների, անհրաժեշտ է 200-հազարանոց բանակ: Այնինչ խնդիրը լուծում ենք անհամեմատ քիչ անձնակազմով՝ չխոսելով արդեն այն մասին, որ բանակը միայն սահմանում չէ կենտրոնացված»²⁷:

Այժմ մեջբերենք Ադրբեյջանի պաշտպանության նախարարի՝ 2002 թ. հուլիսի 19-ին արած հայտարարությունը (ձապոնիայի նորանշանակ դեսպանի հետ հանդիպման ժամանակ), որը լայնորեն տարածեց ադրբեյջանական մամուլը. «Մենք նույնիսկ մեկ մետր չենք տա Հայաստանին մեր տարածքից: Մենք պետք է վերականգնենք մեր պետության տարածքային ամբողջականությունը: Մեր թշնամին, որ բռնի ուժով զավթել է մեր հողերը, չի ցանկանում կամավորապես լքել մեր տարածքը: Եթե այդպես շարունակվի, մենք ունենք հզոր զինված ուժեր, որոնք կազատագրեն մեր տարածքը»²⁸: Նմանատիպ հայտարարություններ Ադրբեյջանում հնչում են ամեն օր, ընդ որում՝ և՛ պաշտոնական, և՛ ընդդիմության շուրթերից: Ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ Ադրբեյջանի իշխանություններն անընդհատ իրենց ժողովրդին նախապատրաստում են նոր ու դաժան պատերազմի: Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները պետք է իրատեսորեն գնահատեն մեզ պարտադրված և երկարելու միտումներ ունեցող այս դիմակայությունը, դադարեցնեն խոսակցությունները գիշումների մասին և ժողովրդին արթուն պահեն՝ պարզ ներկայացնելով Ադրբեյջանի սանձազերծելիք նոր պատերազմի հավանականության լրջությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ **Michael Lelyveld**, “Azerbaijan: Turkey Pursues Ambiguous Ties,” *RFE/RL* August 28, 2001. Տե՛ս նաև ռազմական բնագավառում թուրք-ադրբեջանական լայնածավալ հարաբերությունները լուսաբանող հետևյալ հաղորդագրություններն ու վերլուծությունները՝ “Turkey Considering Military Alliance with Azerbaijan: Azeri Official,” *Agence France Presse*, February 11, 1999; “Interview-Azeris Want US, Turkish Bases-Aliyev Aide,” *Reuters*, January 25, 1999; **Elmira Akhundova**, “Defense Minister Abiyev: “We Are Keen on Privileged Partnership with NATO,” *Azernews/Azerkhabar* 2/17/99-2/23/99; “Defense Chief Wants Azerbaijan, Turkey to Stand up to Armenia,” *Agence France Presse*, March 16, 2001; **Nair Aliiev and Mamed Bagirov**, “Azerbaijan Flexes Muscles Over Karabakh” *IWPR’s Caucasus Reporting Service*, ⁹ 97, September 7, 2001; **Gulnara Ismailova**, “Behind The “Turkish Stars”: The Depth of Turkish-Azerbaijani Military Cooperation,” *The Analyst*, 29 August, 2001 (posted on www.groong.com on Oct 1, 2001); “Sarkissian Responds to Turkey’s Promise of Military Aid To Baku,” *Armenpress*, October 2, 2001.

² Թեև միջազգային իրադարձություններն սկսել են զարգանալ հաճախ անսպասելի ուղղություններով և աննախընթաց արագությամբ, բազմաթիվ մեկնաբաններ արդեն նկատել են, որ Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի՝ վարագույրների հետևում ընթացող աշխարհաքաղաքական մենամարտերը տակավին չեն դադարել նույնիսկ Աֆղանստանում թալիբների դեմ համատեղ հանդես գալուց հետո (**James Ridgeway**, “The New Cold War,” *Yahoo! News Story*, December 14, 2001, 04:48 PM EST. Вячеслав Никонов. “Мы — с силами цивилизации”, *Гражданинъ* (ежемесячная политическая газета), № 1, декабрь 2001, с. 4): Նույն եզրակացությանը հանգող Իրանի ռադիոյի տեսությունը տե՛ս «Մոսկվա-Վաշինգտոն ջերմ հարաբերությունները խոսքից այն կողմ չեն անցնի», *Ազգ*, 21 դեկտեմբերի 2001 թ.): Աֆղանստանում պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո ԱՄՆ վերսկսեց ինչպես Չեչնիայի հարցում Մոսկվայի քննադատությունը, այնպես էլ չեչենների հետ կապերը՝ դրդելով Ռուսաստանի արտգործնախարարությանը հանդես գալ հայտարարությամբ, որում, մասնավորապես, ասվում է՝ «Չարցն այն է, թե արդյո՞ք ամերիկյան կողմը դեռևս շղթայված է հին մտապատճեններով և շարունակում է ահաբեկիչներին բաժանել «լավերի» և «վատերի»» - **Ron Popeski**, “Russia Chides U.S. Over Chechen Contacts,” *Reuters World-News*, January 24, 2002, 4:48 PM ET: ԱՄՆ-ում շատ ազդեցիկ ուժեր շարունակում են կասկածանքով վերաբերվել Ռուսաստանի հետ պելի սերտ ռազմավարական համագործակցությանը, մասնավորա-

պես Ռուսաստան-ՆԱՏՕ որոշումներ ընդունող նոր՝ 1+19 առաջարկված ֆորմատին՝ պնդելով, որ այդ դեպքում ՆԱՏՕ-ն կնմանվի ԵԱՀԿ-ի պես դանդաղաշարժ ու բյուրոկրատական կազմակերպության (տե՛ս, օրինակ՝ **Helle Dale**, “Yesterday’s Alliance?” *The Washington Times*, January 30, 2002): Տե՛ս նաև **Uri Avnery**, “Oil, Sharon and the Axis of Evil: The Great Game,” *Counter Punch* (www.counterpunch.com), Feb. 11, 2002 (posted in *Turkistan Newsletter*, 12 Feb. 2002 (լույս է տեսել նաև խրայելական *Ma’ariv* օրաթերթում, Feb. 08, 2002): Գ. Տեր-Յարությունյանցը կարծում է, որ Ռուսաստանն սկսել է նորից հանդես գալ իր աշխարհաքաղաքական շահերի ու դիրքերի պաշտպանությամբ հատկապես 2002 թ. օգոստոսից՝ մի շարք կարևոր ռազմավարական հարցեր լուծելուց հետո (Գ. **Тер-Арутюнянц**, “Регион без границ”, *Голос Армении*, 5 сентября 2002г.):

³ Այս հարցերին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել էինք Ղարաբաղյան հակամարտության մեր մշակած փոխզիջումային լուծման մի նոր ծրագիր, որն, ի թիվս այլ առաջարկությունների, նախատեսում էր ներգրավել ԱՄՆ-ին հայ-ռուսական պաշտպանական դաշինքի մեջ (տե՛ս **Ա. Այվազյան**, *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը*, էջ 60-78: Ռուսաստան-ՆԱՏՕ ռազմաքաղաքական դաշինքի հնարավորությունների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 69-72): Սակայն այս փոխզիջումային ծրագրի կիրառման հավանականությունն առայժմ շատ փոքր է, գուցե՛ն՝ աննպատակահարմար, քանի որ, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է Ադրբեջանի և Թուրքիայի անհաշտ դիրքորոշման փոփոխություն, մի բան, որ դեռևս լրիվ բացակայում է: Այդ ծրագիրը կարող է տարբեր բարելավումներից հետո կիրառվել, թերևս, միայն այն ժամանակ, երբ ամերիկա-ռուսական ռազմավարական համագործակցությունն իրականություն դառնա: Սակայն այդ օրվա հույսին մնալն անթույլատրելի է. այն կարող է շատ ուշանալ: Այս ամենով հանդերձ, կարծում ենք, վերոհիշյալ առաջարկությունները պետք է պահել «ջրի երեսին»: Այդ ծրագիրը կարող է տարբեր բարելավումներով կիրառվել այն ժամանակ, երբ (և եթե) ամերիկա-ռուսական ռազմավարական համագործակցությունն իրականություն դառնա: Սակայն այդ օրվա հույսին մնալը ևս անթույլատրելի է, այն կարող է շատ ուշանալ: Մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ է նաև Ադրբեջանի և Թուրքիայի անհաշտ դիրքորոշման փոփոխություն, մի բան, որ դեռևս բացակայում է: Ընդհանուր առմամբ, առայժմ անհավանական է փոխզիջումային այնպիսի մի ծրագրի կիրառում, որը նախատեսում է հայկական զորքերի դուրսբերում Արցախի և Սյունիքի շուրջն ազատագրված տարածքներից (այս մասին տե՛ս **Armen Aivazian**, “Possible Solutions for the Nagorno-Karabagh Problem: A Strategic Perspective,” in **Levon Chorbajian**, ed., *Making a State: From Secession to Republic in Nagorno-Karabagh*. New York: St. Martin’s Press,

2001, pp. 233-234): 1998 թ. մայիսին ԱՄՆ նախագահ Բիլ Բլինթոնը, Ելոյթ ունենալով Բեռլինում, բառացիորեն ասաց, թե «մեր պատկերացրած անվտանգ, ազատ և բարգավաճող Ատլանտյան համայնքը պետք է ներառի իր մեջ ժողովրդավարական Ռուսաստանը» (The secure, free and prosperous Atlantic community we envision must include a democratic Russia.). - տե՛ս Ambassador-at-Large Stephen Sestanovich (Special Adviser to the Secretary of State), "U.S. Policy Toward Russia for the New Independent States," *Testimony in the Congress*, May 20, 1998.

⁴ Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցներն են Հայաստանը, Ղարաբաղը, Ադրբեջանը և Թուրքիան: Չորսն էլ ներկայացված են Մինսկի խմբում, սակայն Մինսկի խմբի ռազմավարական մտածողություն ասելով, նկատի ունենք ամերիկացի, ֆրանսիացի և ռուսաստանցի համանախագահների կարծիքը, որը վերջիններս արտահայտում են հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ ներկայացվող իրենց առաջարկություններում:

⁵ Սովորաբար, ԵԱՀԿ Խորհուրդը գումարվում է տարին մեկ անգամ, այն բաղկացած է ԵԱՀԿ անդամ-պետությունների արտգործնախարարներից:

⁶ **Bloed, Arie**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe: Analysis and Basic Documents, 1972-1993* (Dordrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers), 1993, pp. 841-843.

⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ ԻՏԱՌ-ՏԱՍՍ-ի 1998 թ. հունվարի 9-ի հաղորդագրությունը նախորդ օրը Բաքվում Հեյդար Ալիևի՝ ԱՄՆ մի խումբ կոնգրեսմենների հետ հանդիպման մասին: Շուշիի և Լաչինի հարցերը երկրորդ փուլի օրակարգում ընդգրկված լինելը հաստատում են նաև ոչ-ադրբեջանական հավաստի աղբյուրները:

⁸ "Peacekeeping operations cannot be considered a substitute for a negotiated settlement and therefore must be understood to be limited in time," **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe*, *op. cit.*, p. 726.

⁹ Այն է՝ High Level Planning Group (այսպես է կոչվում 1994 թ. դեկտեմբերի 20-ից): Ղեկավարող զործողությունը ծրագրավորող՝ հիմնականում զինվորականներից բաղկացած այդ հատուկ խումբը ստեղծվել էր դեռևս 1992 թ. սեպտեմբերին և կոչվում էր Առաջնորդող դիտորդական խումբ (Advance Monitoring Group), այնուհետև 1993 թ. մայիսից կոչվում էր Նախնական գործողությունները ծրագրավորող խումբ (Initial Operations Planning Group): 1995 թ. ամառվա ընթացքում ԲԾԽ-ում աշխատում էին 17 պետություններից գործուղված 33 սպա և 9 օժանդակ մարդ, 1996 թ. մայիսի դրությամբ՝ 13 սպա և 2 քարտուղար(ուհի):

¹⁰ **Vilon, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, "Preparations of a Peace-keeping Mission for the Nagorno-Karabakh Conflict by the OSCE's High Level Planning Group (HLPG)," May 1996: Ժամանակին այս զեկույ-

ըն գետեղված էր Ինտերնետ-ում՝ www.osce.org/inst/organix/conflict5.htm հասցեով:

¹¹ **Vilø, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, *op. cit.*. Ըստ մեկ այլ գնահատականի՝ Ղևզ-ի գործունեությունն առաջին վեց ամիսների ընթացքում կարծե՞նա 40 միլիոն դոլար. – տե՛ս **William J. Durch**, ed., *UN Peacekeeping, American Politics and the Uncivil Wars of the 1990s* (New York: St. Martin's Press, 1996), p. 446.

¹² Այդ պահին արդեն հնացած այլ տեղեկությունների համաձայն, Ղևզ-ն ունենալու էր 3,000 զինվոր. – տե՛ս **William J. Durch**, ed., *UN Peacekeeping, American Politics and the Uncivil Wars of the 1990*, p. 446.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe*, *op. cit.*, p. 725.

¹⁵ **Jonathan Stevenson**, *Losing Mogadishu: Testing US Policy in Somalia* (Annapolis, Maryland: Naval Institute Press, 1995), p. 119.

¹⁶ *Dayton Peace Agreement, Annex IA: Agreement on the Military Aspects of the Peace Settlement*, Article I, 1 (b), November 21, 1995.

¹⁷ **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe*, *op. cit.*, pp. 727-728.

¹⁸ **Vilø, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, *op. cit.*.

¹⁹ **Mar Roman**, “Final Spanish Soldiers Return From Iraq,” *Associated Press News* April 28, 2004; **Peter Prengaman**, “Dominican Republic to Pull Out of Iraq,” *Associated Press News*, April 20, 2004; **Beata Pasek**, “Honduras Follows Spain, Pulls Out of Iraq,” *Associated Press News* April 19, 2004

²⁰ **Jonathan Stevenson**, *Losing Mogadishu*, *op. cit.*, p. 138.

²¹ Այդ հանցագործությունների բացահայտումն ու հետաքննությունը Իտալիայում հայտնի է Սոմալիզեյթ անունով: Տե՛ս **Reese Elrich and Andrea Cangioli**, “Italy Accused of Coverup in Somalia,” *San Francisco Chronicle* January 26, 1998, pp. A8, A10.

²² «Ինչու՞ է խաղաղապահությունը ծախողվում» խոսուն վերնագրով մի այդպիսի մենագրություն է գրել նաև ամերիկացի նախկին փորձառու դիվանագետ, դեսպան Դեննիս Ջեթթը՝ **Dennis C. Jett**, *Why Peacekeeping Fails* (New York, NY: St. Martin's Press, 1999).

²³ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի ռազմավարական ու զուտ ռազմական լուծումների թերությունների մանրամասն քննադատությունը տե՛ս **Ա. Այվազյան**, *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը*, էջ 37-59: Նույն քննադատությունը ներկայացրել ենք 1998 թ. մարտին Միացյալ Նահանգների Խաղաղության ինստիտուտում (որ ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի գիտահետազոտական մի մաս է)՝ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցերին նվիրված հատուկ կլոր սեղանին, որի ժամանակ

ամերիկացի դիվանագետներն ստիպված էին դժկամությամբ խոստովանել Մինսկի խմբի ծրագրի նախատեսած անվտանգության երաշխիքների խիստ անբավարար լինելը: Նրանց այս խոստովանությունը իր տեղն է գտել նաև այդ քննարկման արդյունքներով հրապարակված գրքի «Եզրակացություններ» բաժնի առաջին իսկ նախադասության մեջ՝ *Nagorno-Karabakh: Searching For A Solution*, A United States Institute of Peace Roundtable Report. Peaceworks ²⁵ 25. First published December 1998: Գիրքը հրապարակված է նաև ինտերնետում հետևյալ հասցեով՝ <http://www.usip.org/pubs/pworks/pwks25>:

²⁴ Տե՛ս «Կարգավորումը մոտ ապագայի խնդիր չէ (*հարցազրույց պատմաբան-քաղաքագետ Արմեն Այվազյանի հետ*)»։ – *Հայոց աշխարհ*, 20 նոյեմբերի 2001):

²⁵ **Լիլիթ Գրիգորյան**, «Բնակչության թիվն աննկատ նվազում է»։ – *Իրավունք*, ²⁶ 20 (747), մարտ 21-24, 2003թ.:

²⁶ Սերժ Սարգսյանի հետ այս հարցազրույցը տպագրված է *Իրավունք՝ Հայրց ու պատասխան*-ում, հուլիս 30-օգոստոս 5, 2002 թ., ²⁷ 58 (654):

²⁷ «ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի հարցազրույցը ԱՊՀ հայկական համայնքների «Նոյյան տապան» թերթին»։ – *Հայ զինվոր*, 8-15 սեպտեմբերի 2001, ²⁸ 35 (392):

²⁸ “Azerbaijan will not give even one square meter of its territory to Armenia,” - **General S. Abiyev**, Baku, July 22, 2002, *Sahil* (www.azerigenocide.org).

15.

НИЗИННЫЙ КАРАБАХ НУЖЕН ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ НКР*

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

**ПРЕВОСХОДСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА В ВООРУЖЕНИЯХ
КОМПЕНСИРУЕТСЯ ОПТИМАЛЬНОСТЬЮ
ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ ПОЗИЦИЙ НЕПРИЗНАННОЙ РЕС-
ПУБЛИКИ**

Военно-политическая составляющая карабахского конфликта несет в себе ярко выраженную необходимость создания и поддержания безопасности и стабильности, а также состояния защищенности интересов сторон в регионе. В этом плане территории Низинного Карабаха (они лежат вне искусственно созданных властями СССР и Советского Азербайджана административных границ бывшей НКАО), на которые в настоящее время распространяется юрисдикция Нагорно-Карабахской Республики, стали важнейшим фактором ее безопасности.

Понятно, территорию Низинного Карабаха (районы Азербайджана, расположенные между границей бывшей НКАО и границей Ирана и захваченные карабахскими отрядами во время конфликта. - Прим. ред.) нельзя рассматривать исключительно с точки зрения сохранения стабильности на Южном Кавказе. Однако всем известно, что гуманитарные и политико-правовые измерения карабахского конфликта не являются для Азербайджана определяющими. Более того, на фоне активно декларируемых реваншистских и милитаристских идей политические и правовые инициативы карабахской стороны адекватно в Баку не воспринимаются. Поэтому нельзя не учитывать значения Низинного Кара-

* *Военно-промышленный курьер*, № 38 (105) 12 - 18 октября 2005 г.

баха как важнейшего элемента безопасности и развития не только НКР, но и как важного условия невозобновления военных действий. Ведь, кроме всего прочего, они будут условиями безопасности не только для нынешнего населения НКР, но и для беженцев и временно перемещенных лиц из числа бывших граждан Азербайджанской ССР, которые в ближайшей перспективе могут стать гражданами НКР и расселиться на этих территориях.

ПОЧЕМУ НКР ЗАКРЕПИЛАСЬ НА ЭТИХ ЗЕМЛЯХ

Как известно, руководство Азербайджана попыталось военным путем не только лишить вторую государствообразующую нацию бывшей Азербайджанской ССР ее права на собственный путь политического развития, но и физически полностью изгнать или уничтожить ее. Тем самым, именно на руководстве Азербайджана лежит полная ответственность как за развязывание военных действий, так и за их результаты. Ведь именно власти новообразованной Азербайджанской Республики (при поддержке частей бывшей Советской Армии) развязали активные военные действия против полностью блокированного, находящегося в анклавном состоянии населения НКР, которое в этих условиях никак не могло быть инициатором начала войны. Именно официальному Баку принадлежит инициатива применения в ходе военного конфликта все новых и новых видов вооружения и военной техники - от тяжелой бронетехники и артиллерии до боевых вертолетов и самолетов. Это привело к значительным жертвам, в том числе среди мирного населения. Именно Азербайджан при попустительстве руководства Министерства обороны РФ фактически присвоил и захватил почти все вооружение и военную технику дислоцированных на его территории частей бывшей Советской Армии. При этом были

нарушены взятые Баку обязательства по Договору об обычных вооруженных силах в Европе от 1990 г. (ДОВСЕ), участником которых Азербайджанская Республика стала после подписания 15 мая 1992 г. известных Ташкентских соглашений.

Однако, как известно, несмотря на подавляющее численное и техническое превосходство Вооруженных Сил Азербайджана, в результате успешных действий в ходе военной фазы конфликта армия обороны НКР в 1992-1994 гг. заняла территории бывшей Азербайджанской ССР, которые с международно-правовой точки зрения не могут считаться территориями нынешней Азербайджанской Республики (там находились военные базы азербайджанских войск и оттуда осуществлялся постоянный обстрел мирных населенных пунктов НКР). На этих землях власть НКР закрепилась, осуществляя эффективный контроль над ними по сей день.

АЗЕРБАЙДЖАН НЕ ВЫПОЛНЯЕТ ДОВСЕ

В настоящее время территории Низинного Карабаха, на которые распространяется юрисдикция НКР, приобретают все возрастающую значимость для стабильности во всем регионе. Это вызвано в первую очередь усиленной милитаризацией Азербайджана и готовностью его руководства к силовому решению конфликта. При этом военные приготовления происходят при грубом нарушении всех его международных обязательств по процедурам и механизмам контроля над вооружениями и военной деятельностью, предусмотренных Договором об обычных вооруженных силах в Европе и другими аналогичными документами. К примеру, в течение нескольких последних лет наблюдается странная картина с количеством основных видов вооружений, которые декларируются Азербайджаном в его ежегодных официальных докладах, предусмотренных процедурами ДОВСЕ. Если в первые годы после завершения военных действий в Нагорном Карабахе ко-

личество заявленных Азербайджаном танков, боевых бронированных машин (ББМ) и артиллерийских систем намного превышали его квоты, то в последние годы Баку декларирует ровно столько, сколько ему разрешено иметь согласно Протоколу о национальных предельных уровнях (НПУ) обычного вооружения и техники, ограничиваемых ДОВСЕ. При этом Баку не производит никаких сокращений военной техники и одновременно бесконтрольно закупает все новые виды вооружений. Таким образом, есть все основания утверждать, что Азербайджан в реальности значительно превышает (и скрывает это от мировой общественности) количество ограничиваемых ДОВСЕ вооружений и техники (см. таблицу). Это признают даже сами азербайджанские исследователи. К примеру, А. Юнусов утверждает: “Так как это соглашение (ДОВСЕ) устанавливает строгие ограничения на максимальное количество военнослужащих, вооружений и военной техники Азербайджана, ему приходится скрывать реальные цифры”.

Официально Азербайджан увязывает свою позицию с якобы невозможностью предоставлять информацию о вооружении подразделений своей армии, дислоцированных в прилегающих к НКР районах. Кроме того, Баку прибегает и к другим уловкам. Скажем, согласно национальным предельным уровням по ДОВСЕ количество ББМ в регулярных войсках Азербайджана ограничивается 220 единицами. Но при этом почти 200 единиц ББМ были переданы из Министерства обороны внутренним и пограничным войскам страны, чтобы “на бумаге” снизить количество данной техники, находящейся в армейских частях. Так что формальное соответствие обязательствам этой страны по НПУ вроде бы соблюдено. А в реальности милитаризация нынешнего Азербайджана достигла такого уровня, что, по словам начальника Главного штаба Вооруженных Сил Армении генерал-полковника Микаэла Арутюняна, у Азербайджана в настоящее время в 1,5-2 раза больше танков и ББМ, в 2-2,5 раза больше артиллерийских систем и т.д., чем разрешено этой стране по ДОВСЕ. По оценкам одного отставного высокопоставленного офицера армянской

армии, в реальности только количество танков, находящихся на вооружении азербайджанской армии, превышает 500 единиц. Аналогичная ситуация и по наличию у Азербайджана других основных категорий вооружений, ограничиваемых ДОВСЕ и Адаптированным ДОВСЕ (за исключением разве что боевых самолетов и вертолетов, численность которых вряд ли превосходит установленные Договором цифры).

Естественно, в такой ситуации, когда международное сообщество не может выдвинуть реальных механизмов противодействия усиленной милитаризации Азербайджана в нарушение всех норм и процедур по контролю над вооружениями, НКР вынуждена сама каким-то образом компенсировать складывающуюся неравномерность в военных потенциалах сторон, учитывая несоизмеримость их социально-экономических, демографических и иных показателей.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ФАКТОР

В сложившихся условиях военно-политический баланс можно охарактеризовать как качественно-количественное равенство противоположных сил, где наряду с чисто техническими показателями важную роль играет географический фактор и нынешняя удобная для оборонительных действий конфигурация границ НКР (они одновременно являются линией военного соприкосновения сторон). Естественно, количественное превосходство Азербайджана в боевой технике и в численности личного состава во многом компенсируется качественным превосходством Вооруженных Сил Армении (как основного гаранта безопасности народа НКР) и армии обороны Нагорного Карабаха. Но при этом надо также учитывать комплексное соотношение как различных типов и систем вооружений, так и возможность их эффективного применения в случае возможного возобновления военного конфликта: также превосходство Азербайджана в наступательных вооружениях компенсируется и оптимальностью (с воен-

ной точки зрения) нынешних оборонительных позиций НКР. Иными словами, нынешняя конфигурация оборонительных позиций карабахской армии, в том числе за счет территорий Низинного Карабаха, позволяет ликвидировать или компенсировать угрозу для региональной безопасности, которую создают бесконтрольные и массовые закупки Азербайджаном вооружения и военной техники. В этом случае для инициатора вероятного возобновления конфликта, каким может стать исключительно Азербайджан, повышается уровень возможных боевых потерь в случае начала военных действий, что является наиболее реальным и действенным элементом его сдерживания. Тем самым повышается значимость территорий Низинного Карабаха с точки зрения фактора безопасности и стабильности на линии противостояния Азербайджана и НКР.

Надо также отметить, что с точки зрения жизнеспособности и безопасности НКР территории Низинного Карабаха являются важнейшим фактором и из-за наличия общей границы с Исламской Республикой Иран. Нет необходимости подчеркивать, насколько важно для безопасности и дальнейшего нормального развития населения НКР наличие альтернативных вариантов преодоления его анклавности и экономической изолированности.

Все эти вышеуказанные аргументы однозначно указывают на исключительную важность для НКР территорий Низинного Карабаха.

16.**Проблема водной безопасности Республики Армения и Арцаха в контексте урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта****ДАВИД БАБАЯН**

Нагорно-карабахский конфликт и его различные аспекты, казалось бы, уже достаточно хорошо изучены. Тем не менее, есть сфера, которая осталась практически незатронутой исследователями данного конфликта. Этой сферой являются экологические аспекты нагорного-карабахского конфликта, в частности ее «водная» составляющая. Между тем, данное направление является одним из важнейших и ключевых аспектов как возникновения, так и урегулирования нагорно-карабахского конфликта. Для получения более полной картины данного аспекта рассмотрим основные направления водной политики или «гидрополитику» бакинских властей в бывшей Нагорно-Карабахской Автономной Области (НКАО), а также влияние этих факторов на урегулирование нагорно-карабахского конфликта.

Цели и направления «гидрополитики» бакинских властей по отношению к Нагорному Карабаху

Основными императивами азербайджанской политики в водном вопросе было всяческое препятствие экономическому и социальному развитию бывшей Нагорно-Карабахской Автономной Области для создания благоприятных условий оттока армянского населения, а также максимальное использование водных ресурсов Карабаха для удовлетворения потребностей сопредельных с Нагорным Карабахом районов Азербайджана.

Бакинские власти проводили на данном направлении весьма эффективную и дальновидную политику, чему сопутствовала и климатическая специфика края. Дело в том, что если количество выпадаемых осадков меньше 600 мм в год, то необходимо искусственное орошение. В Нагорном Карабахе количество выпадаемых осадков составляет 581 мм в год. При этом большая часть осадков приходится зимой и ранней весной, т.е. не во время вегетации.

Основным «водным» механизмом, препятствовавшим экономическому и социальному развитию Нагорного Карабаха, было всяческое ограничение расширению орошаемых сельхозугодий на территории бывшей автономной области. На конец 1980-х гг. из 218 тыс. га сельхозугодий Карабаха только 26,2 тыс. га (12%) были орошаемыми и условно орошаемые. Между тем, существовавшие фонды позволяли довести площадь орошаемых сельхозугодий до 100 тыс. га. Для сравнения: на тот же период орошаемые земли в Азербайджанской ССР составляли 28,2% от общей площади сельхозугодий¹. И это при том, что водные ресурсы в пределах бывшей автономной области составляли 1,2 млрд. м³, и на одного жителя в Нагорном Карабахе приходится в 6 раз больше водных ресурсов, чем в Азербайджане². По сравнению с 1913 г. (тогда площадь орошаемых земель достигала 12,4 тыс. га)³ к началу 90-х гг. XX в. площадь орошаемых земель в Нагорном Карабахе увеличилась в 2,1 раза, тогда как в целом по Азербайджану более чем в 4,6 раза. Причем с середины 1960-х гг. до начала конфликта площадь орошаемых сельхозугодий увеличилась в Нагорном Карабахе лишь на 15%, тогда как в Азербайджане – более чем на 40%.

В данном контексте было бы целесообразно рассмотреть площадь орошаемых площадей в основных сельскохозяйственных районах бывшей НКАО. На долю орошаемых сельхозугодий в Аскеранском районе приходилось 7,9%, Мартакертском районе – 25%, Мартунинского – 6,6%, Гадрутского – 2,4%.⁴ Имея богатые водные источники, эти районы испытывали хронический недостаток в оросительной воде. На фоне всего этого приграничные с Нагорным Карабахом районы Азербайджанской ССР с каждым годом увеличивали площади орошаемых сельхозугодий. Например, в Агдамском районе площадь орошаемых

земель уже к началу 1960-х гг. достигала до 51-70% от общей площади сельхозугодий района⁵. В приграничном с Гадрутским и Мартунинским районами Карабаха Физулинском районе в середине 1980-х годов площадь орошаемых земель составляла 28,2% от площади пригодных для использования в сельском хозяйстве земель⁶. В Джебраильском районе орошаемых земель составляла 20,3% от площади пригодных для сельского хозяйства земель⁷, а в Мир-Баширском районе площадь орошаемых угодий составляла 75,8% от площади всех пригодных для сельского хозяйства земель⁸.

Между тем, орошение сельхозугодий на территории сопредельных с НКАО районов бывшей Азербайджанской ССР осуществлялось за счет использования водных ресурсов Нагорного Карабаха. Крупнейшее в Нагорном Карабахе Сарсангское водохранилище орошало 128 тыс. га сельхозугодий, из коих 110 тыс. га за пределами границ бывшей НКАО, в Мирбаширском, Агдамском, Бардинском, Касумисмаиловском и других районах Азербайджанской ССР. Всякие попытки НКАО добиться орошения собственных сельхозугодий водами Сарсанга наталкивались на яростное сопротивление бакинских властей. В частности, предлагалось построить канал и довести воду Сарсанга в низменные области Мартунинского района в окрестностях села Куропаткино. Но это так не было сделано, хотя водами Сарсанга орошались сельхозугодия Агдамского района вплоть до границ Мартунинского района.

Аналогичным образом дело обстояло и с Хаченским водохранилищем, построенным на реке Хачен в пределах Агдамского района, которое в советское время орошало почти четверть всех пахотных земель в данном районе. Кстати, еще до строительства Хаченского водохранилища в министерстве мелиорации и водного хозяйства Азербайджанской ССР было два проекта строительства водохранилищ на карабахских реках. Вместе с проектом Хаченского водохранилища был представлен и проект строительства водохранилища на реке Каркар в районе поселка Аскеран в пределах бывшей НКАО. По своим технико-экономическим показателям Каркарский проект был намного предпочтительнее Хаченского. В частности, фильтрация в районе места строительства Каркарского водохранилища была на-

много меньше, чем в Хаченском, где фильтрация на порядок превышала допустимые нормы⁹. Но выбор бакинских властей был остановлен на Хаченском варианте. Подобное решение полностью вписывалось в политику «гидродавления», так как построив водохранилище на реке Хачен за пределами бывшей НКАО, бакинские власти не только удовлетворяли потребности Агдамского района, но и автоматически лишали возможности интенсивной эксплуатации реки Хачен в пределах Нагорного Карабаха со всеми вытекающими из этого последствиями.

То же самое произошло и в граничащем на юге с бывшей НКАО Физулинском районе, на реках Варанда и Ишханагет. Там были построены три водохранилища, на долю которых приходилось более 41% от площади орошаемых земель в Физулинском районе. Когда же Нагорный Карабах предложил построить водохранилище на реке Варанда для орошения нескольких тысяч гектаров плодородных земель в окрестностях пгт. Красный Базар Мартунинского района бывшей НКАО, то последовал отказ из Баку, который мотивировал тем, что в нижнем течении реки Варанда в Физулинском районе уже построены водохранилища и постройка нового резервуара в верховьях приведет к обмелению этих водохранилищ и экономическим убыткам.

Политика «гидродавления» была сильным тормозом социально-экономического развития Нагорно-Карабахской автономной области. Область не могла обеспечить себя хлебом, картофелем, фруктами и овощами. В результате НКАО, особенно ее столица – Степанакерт, полностью зависели от поставок овощей, фруктов и других продуктов растениеводства из соседних азербайджанских районов.

Гидротерроризм

По отношению к армянскому населению НКАО Бакинские власти также проводили политику «гидротерроризма», в результате чего в Нагорном Карабахе в 1970-80-е гг. произошел всплеск раковых заболеваний. В 1975 г. число больных с впервые в жизни установленным диагнозом злокачественного новообразования, учтенных онкологическими учреждениями в На-

горном Карабахе составляло 90,7 человек, в Армении – 116,3, в Азербайджане – 107,8, Грузии – 108,8, на Украине – 213,5, в Беларуси – 178¹⁰. По данным же республиканского онкологического диспансера НКР, накануне начала Карабахского движения, в 1987 году вышеуказанный показатель составил 142 человека¹¹. В 1988 году число больных с впервые в жизни установленным диагнозом злокачественного новообразования, учтенных онкологическими учреждениями на 100 тыс. населения в Грузии составило 109,1 человек, в Азербайджане – 105,7, в Армении – 122,2.

Как видно из приведенных данных, Нагорный Карабах был среди лидеров по заболеваемости раком на Южном Кавказе. Между тем, в Нагорном Карабахе никогда не было крупных промышленных загрязнителей окружающей среды, которые также влияют на возникновение злокачественных новообразований, и здесь действительно курортная природа. К тому же карабахцы всегда славились своим крепким здоровьем и долголетием. На территории бывшего СССР больше всего лиц в возрасте 100 лет и выше проживало именно в бывшей НКАО – 144 человека на 100 тыс. жителей. В целом по Азербайджанской ССР этот показатель составлял 84 человека, по Грузинской ССР – 51 человек, по Армянской ССР – 33. Для сравнения: в конце 50-х - начале 60-х гг. XX в. в СССР в возрасте 100 лет и старше на 100 тысяч населения приходится 10 человек, из коих в Украинской ССР – 6 человек, в Белоруссии – 13¹². Высокий показатель заболеваемости злокачественными образованиями в таких республиках, как Украина и Белоруссия, вполне соотносится с низким числом долгожителей в этих республиках.

Принимая во внимание большой процент долгожителей, хорошие природно-климатические условия Нагорного Карабаха, нервная составляющая в причинах возникновения рака у населения НКАО не была определяющей. На 100 тыс. населения количество больных психическими и нервными заболеваниями на территории бывшей НКАО более чем в два раза уступало аналогичному показателю Армянской ССР. Для сравнения: если в 1990 г. на 100 тыс. населения в Армянской ССР приходилось 6210 больных нервными и психическими заболеваниями, то в бывшей НКАО этот показатель составлял 2646 человек¹³. Степа-

накерт имел образцово низкие показатели по числу больных психическими и нервными заболеваниями на территории бывшей Азербайджанской ССР¹⁴. Диета карабахцев также не была причиной возникновения раковых заболеваний. Особенности национальной кухни карабахцев признавалась одним из важнейших предпосылок долголетия жителей этого края¹⁵. Кстати, по сравнению с переписью населения 1926 г. в 60-е гг. XX в. число жителей в возрасте 100 лет и более увеличилось в крае более чем в три раза. К началу 1968 г. их стало 239 человек при населении в 152600 человек.¹⁶

Поэтому среди факторов окружающей среды, способствующих развитию рака, остается лишь вероятность «вмешательства извне». И в данном контексте наиболее подходящим представлялась именно питьевая вода. В одном из опубликованных учеными института Общей генетики Российской академии наук материалов, указано, что сверхмалые дозы отравляющих веществ, попадающие в воду, оказывают разрушительное воздействие на наследственность человека¹⁷. По данным Международной организации здоровья (World Health Organization) и Национального института рака США (National Cancer Institute), до 90% случаев заболевания раком являются следствием воздействия различных канцерогенных веществ¹⁸.

Между тем, в Нагорном Карабахе широко использовали хлор в качестве дезинфектанта питьевой воды. Жители села Балуджа до сих пор помнят, что долго стоять у одноименной реки было попросту невозможно из-за сильнейшего запаха хлора, который чувствовался за несколько сотен метров от реки. Но все же дело, по всей видимости, хлором не заканчивалось. И вполне вероятно, что в питьевую воду подбрасывали и другие химические вещества. Особо уязвимой в этом вопросе была столица Нагорного Карабаха – г.Степанакерт, где было наибольший удельный вес больных раком. Но здесь возникает естественный вопрос? А были ли у бакинских властей реальные возможности регулярно применять гидротерроризм, ведь для того, чтобы подрывать здоровье населения Нагорного Карабаха одноразовым подбрасыванием каких-то химикатов не обойтись? Здесь необходимо длительное воздействие на воду особенно, если отравляющие вещества используются в сверхмалых дозах.

Ответ на вышеуказанный вопрос утвердительный. Отравляющие вещества могли попадать в снабжавшие город водные источники или непосредственно на протяжении их течения или же на фильтрационных станциях. В обоих случаях у бакинских властей были все возможности проводить данную политику. Из реки Гайбалу, берущей начало в пределах административных границ Шушинского района Карабаха, поступает до 50% воды города Степанакерта. В советское время охраной водных артерий на территории бывшей НКАО занимался отдел охраны при областном управлении внутренних дел. Охрану водных ресурсов реки Гайбалу осуществляли исключительно милиционеры-азербайджанцы, не проживающие в Степанакерте. Охраной ресурсов другого источника поступающей в город воды – реки Тракет также занимались исключительно милиционеры-азербайджанцы, которые были жителями Агдамского района и азербайджанских сел Шушинского района НКАО¹⁹.

В советское время отдел охраны на 70-80% был укомплектован милиционерами-азербайджанцами, большинство из которых были из соседнего Агдамского района, которые ежедневно приезжали на работу в Степанакерт. А с конца 1960-х до 1990 г. должность начальника областного отдела охраны непрерывно занимали азербайджанцы. В системе горводоканала Степанакерта также работали много азербайджанцев²⁰. Большинство работников (около 80%) фильтрной станции N1 г.Степанакерта вплоть до 1989/90 гг. были азербайджанцы,²¹ подавляющая часть которых не были жителями Степанакерта. Начальниками 2-й фильтрной станции карабахской столицы с конца 1960-х до 1989 г. также были азербайджанцами. На станции в Гайбалу работали исключительно азербайджанцы. В советское время за качеством воды в бывшей Азербайджанской ССР следил Комитет охраны природы при Минэкологии республики, который располагался в Баку. К тому же в СССР решение экологических проблем никогда не было приоритетным и имела место явная недооценка опасности экологических последствий хозяйственной деятельности²². По мнению ряда ученых, можно констатировать, что концепция экологической безопасности и теория экологического риска в Советском Союзе фактически отсутствовала²³. Именно по этому от подобная политика Бакинских

властей и стала незамеченной центральными властями советского государства. Естественно, что от политики «гидротеррора» Бакинских властей страдали и проживавшие на территории бывшей НКАО азербайджанцы, но они, если так можно выразится, были «издержками производства», судьба которых не волновала азербайджанское руководство.

Гидродемография

За все время нахождения Нагорного Карабаха в составе Азербайджанской ССР бакинские власти проводили в бывшей Нагорно-Карабахской автономной области политику «гидродемографии», основной целью которой было установление демографического контроля над основными водными артериями Карабаха. Вообще, азербайджанские власти уделяли очень большое внимание изменению демографической ситуации в Нагорном Карабахе. Так, если в 1921 г. азербайджанцы составляли лишь 3% населения НК, то в 1988 г. – уже 24%²⁴. И это несмотря на то, что естественный прирост населения в НКАО был одним из высоких в СССР. Так, в 1955 г. он составлял 25,1 на 1000 жителей, в 1956 – 28,8, в 1961 – 32²⁵. Более того, в конце 1930-х гг. НК по плотности населения занимал второе (после района Баку) место в Азербайджане²⁶. Но вот уже в 1960-х гг. он не входил даже в десятку²⁷. В НКАО за период 1926-1976 гг. стало на 85 армянских населенных пунктов меньше²⁸. За период 1921-1988 гг. на территории бывшей Нагорно-Карабахской Автономной Области появилось 36 новых азербайджанских сел²⁹.

Но в некоторых случаях азербайджанская политика вообще принимала открытые формы и бакинские власти просто обманным путем выселяли армян из своих домов и заселяли их азербайджанцами. Так произошло, например, с селом Джамилли Аскеранского района, расположенного на одном из основных притоков Каркара – реке Тракет. По данным переписи населения 1926 г., население этого села было полностью армянским и составляло 106 человек³⁰. В начале 1960-х гг. население села составляло около 150 человек и оно было полностью армянским³¹. В 1963-1964 гг. под предлогом строительства водопровода из реки Тракет в Степанакерт прямо у села Джамилли

и нецелесообразности нахождения в непосредственной близости от водопровода населенного пункта, населению села были срочно предоставлены паспорта (хотя в то время жителям деревень не предоставлялись паспорта) и земельные участки в размере 600 м² в городе Степанакерт, после чего появилась улица Зорге, где до сих пор живут выходцы из Джамиллу³². Однако нецелесообразность существования населенного пункта в непосредственной близости от представляющего стратегическую важность водопровода относилась лишь к представителям армянской национальности. Поэтому сразу после ухода отсюда армян в Джамиллу переселили азербайджанцев. По данным переписи населения 1989 г. население села составило 549 человек³³.

В результате политики гидродемографии азербайджанцы установили полный демографический контроль на истоками рек Тертер, Хачен, Каркар, а также их притоков. В данном процессе первоочередное значение имело основание новых сел в Кельбаджарском районе, так как истоки рек Тертер и Хачен располагаются именно в данном районе. Между тем, среднегодовой сток этих трех водных артерий составляет 828 млн. м кубометров, что составляет 88% среднегодового стока всех рек в пределах бывшей НКАО, который составляет 942 млн. м³. Гидродемографическая политика Азербайджана привела к тому, что в бывшей НКАО на 1989 г. из 19300 человек сельского азербайджанского населения 14317 (74,1%) проживало в селах, имеющих гидрополитическое значение. Из основанных между 1923-1989 гг. новых азербайджанских сел, 30 имели гидрополитическое значение. Это составляет 83,3% от всего количества образованных за данный промежуток времени азербайджанских сел и 61,2% от общего количества всех азербайджанских сел, существовавших в пределах бывшей НКАО.

Активную гидродемографическую политику азербайджанские власти проводили и в Лачинском районе. До Октябрьской революции там оставалось лишь несколько армянонаселенных сел, причем все они располагались у истоков крупных рек. Особо хотелось бы здесь отметить три села - Хак, Алгули и Харар, которые, кстати, с 1905 г. систематически опусташались набегами тюрков. В 1918 г. в селе Хак (Минкенд) армянское на-

селение составляло 811 человек³⁴. В 1918 г. армяне были изгнаны из этого села и даже с установлением Советской власти армяне обратно практически не возвратились. По переписи населения 1926 г. население Минкенда составляло 751 человек, из коих армян было всего 5 человек, а остальное население было курдским³⁵. Но и курды вскоре «исчезли» и по данным на начало 1980-х гг. население Минкенда составляло 2306 человек азербайджанской национальности³⁶. Практически та же судьба постигла и армянское село Алгули. Село расположено на одном из правых притоков реки Акера и в 1918 г. население села также оставалось армянским и составляло 1012 человек³⁷. Но в том же году село снова было разорено и алгулинцы вынуждены были покинуть свои дома и обосноваться в различных местах Нагорного Карабаха и Зангезура, главным образом в пределах территории нынешнего Мартунинского, Мартакертского, Аскеранского районов Нагорного Карабаха и бывшего Горисского района Армении. В столице НКР имеется целый район, который основали алгулинцы. Примечательно, но по переписи населения 1926 г. село Алгули не упоминается, оно все еще оставалось незаселенным. Но вот уже в 1961 г. оно упоминается как одно из сел Пирджыханского сельсовета Лачинского района³⁸. Кстати алгулинцы никогда не забывали о своем селе и даже в 1960-е гг. не раз организовывали поездки в свое село, но поселиться там им никто так и не разрешил³⁹. Важное гидрополитическое значение имело и село Харар (Ашагы Фараджан), которое расположено на одном из левых притоков реки Акера. По данным на 1918 г. армянское село Харар имело население в 1078 человек⁴⁰, а в 1921 г. – 55 человек⁴¹. По переписи населения 1926 г. данное село вообще не упоминается. Причиной тому может быть только то, что там не осталось населения. Во второй половине 1979-х гг. население уже азербайджанского села Ашаги Фараджан составляло 268 человек⁴². Суммируя уже приведенные данные на 1918 г. население этих трех сел (Хак, Алгули, Харар) составляло 2901 человек. Население же Лачинского района, где располагались эти села, по переписи населения 1926 г. составляло 25474 человек⁴³. Таким образом, армянское население там уже не составляло подавляющего большинства и недопущение их возвращения туда имело число гидрополитическое значение,

так как все эти три села, как уже отмечалось выше, располагались у истоков крупных водных артерий. Кстати, еще в 1919 г. глава Азербайджанской Демократической Республики Мамед Эмин Расулзаде, говоря о важности контроля над Карабахом, указал именно на то, что там находятся истоки рек⁴⁴.

Проблема водных ресурсов в контексте урегулирования нагорно-карабахского конфликта

Из всего вышеприведенного становится ясно, что при урегулировании нагорно-карабахского конфликта для карабахской стороны одним из ключевых компонентов становится обеспечение экологической и водной безопасности своей страны. В данном контексте жизненно важное значение для обеспечения водной безопасности Нагорно-Карабахской Республики (НКР) приобретают Карвачарский (Кельбаджарский) и Кашатагские (Лачинский) районы. Среднегодовой сток основных рек бывшей НКАО составляет 942,3 млн. м³. Аналогичный показатель основных рек Карвачарского и Кашатагского районов составляет 2588,5 млн. м³. По среднегодовому стоку основных рек Кашатагский и Карвачарский районы превышают аналогичный показатель рек бывшей НКАО в 2,7 раза. Но дело не заканчивается лишь физическим объемом поверхностных гидроресурсов этих двух районов. В данном контексте необходимо учитывать и роль водных ресурсов в обеспечении продовольственной безопасности НКР. Учитывая нормы потребления воды, для обеспечения собственной продовольственной безопасности и питьевых нужд населения НКР в 200 тыс. человек нужно максимум 355 млн. м³ воды в год (330 млн. м³ для обеспечения продовольственной безопасности и 21,9 млн. м³ - для удовлетворения питьевых нужд населения). Это составляет всего лишь немногим больше 59% от объема крупнейшего в Нагорном Карабахе Сарсангского водохранилища, расположенного на реке Тертер, и 37,6% от среднегодового стока основных рек бывшей НКАО.

Однако и водные ресурсы в пределах бывшей НКАО весьма уязвимы. Дело в том, что львиная доля гидроресурсов в бывшей НКАО берет свое начало за ее административными пределами. Так, из 942,3 млн. м³ среднегодового стока основных рек

бывшей НКАО, 785,9 млн. м³ (83,4%) приходится на Тертер и Хачен, которые берут начало в пределах Карвачарского района. При этом в Карвачарском районе образуется 81% среднегодового стока Тертера. Это очень серьезный рычаг воздействия на НКР, который делает республику очень уязвимой перед внешним давлением. Поэтому в случае потери этого района водная безопасность НКР будет под реальной угрозой. Оставшиеся 16,6% (156,4 млн. м³) не в состоянии даже обеспечить половину необходимого объема воды для удовлетворения нужд населения страны и обеспечения ее продовольственной безопасности. К тому же, нельзя не учитывать и то, что практически все реки, берущие начало непосредственно в пределах территории бывшей НКАО, высыхают в летнее время.

В данном контексте вопрос о статусе территории Карвачарского и Кашатагского районов становится вопросом самого существования Нагорно-Карабахской Республики. Если Азербайджан снова получит возможность применять гидротеррор по отношению к Нагорному Карабаху, то было бы просто наивным полагать, что это не будет сделано. Последствия будут катастрофическими не только потому, что могут быть отравлены основные реки Карабаха - Тертер и Хачен, но под угрозой окажется и водная безопасность Армении, так как в Карвачарском районе берут начало реки Арпа и Воротан, которые среди прочего играют ключевую роль в спасении основного источника воды Армении – озера Севан.

История знает целый ряд случаев отравления водных ресурсов какой-либо страны соседним государством и это не является нечто новым. На данном этапе уязвимость водных ресурсов на порядок увеличилась перед возможными террористическими актами. Даже такие страны, как Соединенные Штаты Америки не только очень серьезно относятся к возможному отравлению водных ресурсов со стороны террористов, но и относят атаки на водные ресурсы к основным вызовам своей безопасности. Это находит свое отражение даже в официальных речах и документах американских президентов. Например, президент Клинтон, представляя документ «Стратегия национальной безопасности в новом веке» в октябре 1998 года, указал, что хотя на ближайшую перспективу никто не в состоянии

бросить вызов США обычными военными средствами, в будущем резко возрастет вероятность асимметричных атак на представляющих критическое значение инфраструктуру, способных нанести существенный урон экономике и военному потенциалу страны. К таким критическим инфраструктурам президент Клинтон отнес и водные ресурсы⁴⁵. Аналогичного подхода придерживается и администрация Джорджа Буша-младшего. Так, в одной из президентских директив также указано, что возможные асимметричные атаки на США будут нацелены на критически важнейшие инфраструктуры, к которым причисляется и водные ресурсы и система⁴⁶. Как видно, проблема безопасности водных ресурсов весьма актуальна даже для самой сильной державы мира. И это при том, что США не имеют каких либо крупных водных артерий, берущих начало на территории враждебного им государства.

Произошедшая в Китае авария на химзаводе в провинции Цзылинь и попадание ядовитых веществ в правый приток Амура - реку Сунгари, лишний раз актуализировал проблему обеспечения водной безопасности Нагорного Карабаха и Армении при урегулировании нагорно-карабахского конфликта. Ситуация на Дальнем Востоке настолько серьезная, что ряд специалистов даже считают, что вода в Амуре будет непригодна для питья вплоть до весны 2006 года. Между тем и Сунгари и Амур являются достаточно крупными реками. Среднегодовой сток Сунгари превышает 77 млрд. м³, а Амур занимает 4-е место среди рек России и 10-е место среди рек мира. Среднегодовой сток данной реки превышает 343 млрд. м³. При этом попадание всего 100 тонн бензольных веществ в эти гигантские реки уже чревато серьезными последствиями. Для создания такой же ситуации, что и в районе Амура и Сунгари, в реки Тертер, Арпа и Воротан достаточно будет подбросить всего 200 литров бензольных веществ. Это в случае, если туда попадут бензольные соединения. А что будет, если в эти реки будут сброшены радиоактивные вещества? Тем более, что вот уже много лет бакинские власти усиленно дезинформируют международное сообщество относительно того, что армяне, якобы, проводят захоронение ядерных отходов на территории Кельбаджарского района. Завтра в наши реки могут быть сброшены разного

рода химикаты, вина будет возложена на армян, а азербайджанцы будут прикрываться тем, что это те отходы, которые мы сами там захоронили и о которых азербайджанцы твердили в течение многих лет.

Кстати, у Азербайджана имеется достаточно большое количество биологического и химического оружия. Например, в сентябре 2005 г. Азербайджан передал США более 60 образцов смертельно опасного бактериологического оружия на проверку. Эти вещества американский военно-транспортный самолет доставил на военную базу Довер в штате Делавэр⁴⁷. При этом азербайджанские власти точно даже не знают, где находятся радиоактивные вещества на территории их собственного государства. Так, директор Института радиационных проблем Национальной академии наук Азербайджанской Республики Адиль Гарибов заявил следующее: «Сейчас, по прошествии 15 лет, можно говорить, что многие источники радиации утеряны, и это вызывает большое беспокойство в разных странах. Например, в соседней Грузии в прошлом году был найден целый радиоизотопный генератор, который вызвал большое беспокойство в международных организациях. Потому что это мощный источник. Есть большая вероятность, что такие же генераторы, опасные для здоровья населения, можно обнаружить и на территории Азербайджана... У нас в стране находились воинские части, которые располагали разного рода радиоизотопными источниками, может быть, и они сегодня лежат где-нибудь... Попади они в руки террористов, и на их основе могут быть изготовлены «грязные» бомбы и другие предметы для совершения терактов»⁴⁸. Думается, комментарии здесь излишни. Все это делает невозможным даже саму идею возвращения указанных территорий под юрисдикцию Азербайджана. Сказанное в равной мере относится и к водным ресурсам бывших Кубатлинского, Зангеланского, Джабраильского и Физулинского районов, которые, кроме гидрографической и экологической значимости, представляют значительный интерес и с точки зрения проблем энергетической безопасности НКР. В частности, по мнению специалистов, весьма экономически перспективным является строительство каскада гидроэлектростанций на реках, протекающих по территориям бывших Кубатлинского и Зангеланского райо-

НОВ.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ См. Атлас Азербайджанской ССР, Главное управление геодезии и картографии при Совете министров СССР, Москва, 1979, 28.

² Мкртчян Ш., «Проблема водоснабжения Степанакерта и предпосылки ее разрешения», республиканская газета Азат Арцах (на армянском языке), 31 октября 2002.

³ Барсе С., Нагорный Карабах, краткое пособие по краеведению (на армянском языке), Азербайджанское государственное учебно-педагогическое издательство, Баку, 1963, с. 39.

⁴ См. Нагорно-Карабахская Автономная Область Азербайджанской ССР за 60 лет, юбилейный статистический сборник, Статуправление Нагорно-Карабахской Автономной Области ЦСУ Азербайджанской ССР, Азербайджанское государственное издательство, Баку, 1983, с. 76, 91, 108, 124.

⁵ См. Атлас Азербайджанской ССР, Главное управление геодезии и картографии Государственного геологического комитета ССР, Баку-Москва, 1963, с. 133.

⁶ Азербайджанская советская энциклопедия, (на азербайджанском языке), Главная редакция Азербайджанской советской энциклопедии, Баку, 1987, том X, с. 17.

⁷ Там же, с. 407.

⁸ Там же, с. 63.

⁹ Из частной беседы с директором государственного предприятия «Арцахводхоз» А.Авакяном, май 1999 года.

¹⁰ Более подробно см. Напалков Н., Церковный Г., Мерабишвили В., Преображенская М., «Заболеваемость населения СССР злокачественными новообразованиями в 1976 году», Вопросы онкологии, №4, 1980, с. 18, 30; Напалков Н., Церковный Г., Мерабишвили В., Преображенская М., «Злокачественные новообразования в СССР в 1978 году», Вопросы онкологии, №9, 1981, с. 10.

¹¹ Данные предоставлены главврачем республиканского онкологического диспансера НКР Ф.М.Адамяном 8 октября 2003 года.

¹² Более подробно о количестве долгожителей на 100 тыс. населения по бывшему СССР см., в частности, Атлас Азербайджанской ССР, с. 5; Известия, 1 апреля 1961, с. 2; Статистический сборник «Здравоохранение СССР», Москва 1960, с. 25.

¹³ Более подробно см. Общий свод формы N14 по НКАО за 1990 год, Таблица 6, Число заболеваний, зарегистрированных у больных, прожи-

вающих в районе обслуживания, Областное управление здравоохранения НКАО, Степанакерт, 1990; Здравоохранение в Республике Армения - 2001, Официальный статистический сборник, Министерство здравоохранения РА, Ереван, Мединформстатцентр, 2002, с.31, 35.

¹⁴ Архив Из частной беседы с бывшим главврачом городской поликлиники г.Степанакерта Осиповой Д.М., Степанакерт, 27 января 2004.

¹⁵ Более подробно о диете карабахцев см., в частности, Бозиян Х., Человеку – долго жить, Азербайджанское государственное издательство, Баку, 1971, с. 17-21, 56-59.

¹⁶ Там же, с. 7.

¹⁷ Документальный фильм «Раковый корпус», режиссер Вадим Артеменко, руководитель проекта и автор Игорь Прокопенко, производство телекомпания REN TV, 2002.

¹⁸ Water Contamination and it's Effect On Our Health, Healthy New Age, September 1, 2003, <http://www.healthynewage.com/water-contamination.htm>

¹⁹ Данные о национальном составе отдела охраны областного УВД получены из архива республиканского отдела охраны МВД НКР, Степанакерт, 19 декабря 2003.

²⁰ Данные относительно работы Степанакертского горводоканала и его этническом составе были получены во время частной беседы с исполнительным директором ГЗАО «Водхоз» В.Арзумамяном, Степанакерт, 18 декабря 2003.

²¹ Из частной беседы с начальником фильтрной станции N1 г.Степанакерта Ю.Григоряном, Степанакерт, 2 февраля 2004.

²² См. подробнее: Гичев Ю, Экологическая обусловленность основных заболеваний и сокращения продолжительности жизни, Новосибирск, 2000, с.55.

²³ См., например, Яблоков А., Экономика, предпринимательство, окружающая среда, N1, 1994, с. 19–23.

²⁴ Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, с. 11.

²⁵ Достижение Советского НК за 40 лет в цифрах, Статистический сборник, Степанакерт, 1963, с. 39.

²⁶ Большая Советская Энциклопедия, раздел “Нагорно-Карабахская область,” Государственный институт Советская Энциклопедия, Москва, ОГИЗ РСФСР, 1929, том 41, с. 19.

²⁷ Атлас Азербайджанской ССР, 1963, с. 14-15.

²⁸ Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке, с. 11.

²⁹ Данные обобщены на основе сопоставления данных из следующих источников: Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года. А.О. Нагорного Карабаха, Азербайджанское Центральное

Статистическое Управление, Баку, 1927, Архив Национальной службы статистики НКР; Всесоюзная перепись населения СССР 1989 года, Нагорно-Карабахская Автономная Область, Госкомстат СССР, Москва 1990, Архив Национальной службы статистики НКР; Азербайджанская ССР, Административно-территориальное деление на 1 января 1961 г, Баку, 1961, с. 102-173; Азербайджанская ССР, Административно-территориальное деление на 1 января 1977 г, Баку, 1979, с. 111-117.

³⁰ Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года. А.О. Нагорного Карабаха.

³¹ Из частной беседы с джамиллуинцами, проживающими ныне на улице Зорге и близлежащих кварталах карабахской столицы, Степанакерт, 14 февраля 2005 года.

³² Там же.

³³ Всесоюзная перепись населения СССР 1989 года, Нагорно-Карабахская Автономная Область.

³⁴ А-До, Армяно-турецкие столкновения на Кавказе 1905-1906 гг., Ереван, 1907, с. 255, в Карапетян С., Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, с. 128.

³⁵ Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года, Курдистанский уезд.

³⁶ Азербайджанская Советская Энциклопедия, том VI, с. 578.

³⁷ ЦГИАРА, ф. 150, сп.1, д. 59, л. 5, в Карапетян С., Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, с. 170.

³⁸ Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1961 г., с. 94.

³⁹ Из частной беседы с советником Президента НКР Галстян Ж., родители которой были алгулинцами, Степанакерт, 16 февраля 2005 года.

⁴⁰ ЦГИРА, ф.150, сп. 1, д. 59, л.5, в Карапетян С., Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, с. 177.

⁴¹ Карапетян М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 году, Ереван, 1991, с. 17.

⁴² Азербайджанская Советская Энциклопедия, том I, с. 509.

⁴³ Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года, Курдистанский уезд.

⁴⁴ См. газета «Азербайджан» (на тюркском языке) 28 августа 1919г.; Врацян С., Республика Армения, Ереван, 1993, с.342.

⁴⁵ См. President William J. Clinton, A National Security Strategy for a New Century, The White House: October 1998, p. 19; National Research Council, Committee on Toxicology, Guidelines for Chemical Warfare Agents in Military Field Drinking Water, Washington DC: National Academy Press, 1995, p. 1-2.

⁴⁶ US Presidential Decision Directive /NSC-63, The White House, Wash-

ington, May 22, 1998.

⁴⁷ Շմ., Zeleny J., “U.S. Gets Pathogens From ex-Soviet Republic,” *Chicago Tribune*, September 3, 2005.

⁴⁸ Օրսւձյեւ Ք., «ՄԱԳԱՏԷ և ամերիկաճս յիճստ ռաճիաճիոննե չախորոնե-նիա», *Էխո*, 11 օկտյաբրյա 2005.

17.

МИРОТВОРЧЕСКИЕ ИГРЫ ВОКРУГ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

АНДРЕЙ АРЕШЕВ - (Москва)

КАРЕН ВРТАНЕСЯН - (Ереван)

Конец 2005 - начало 2006 гг. были отмечены настоящим информационным ажиотажем вокруг темы урегулирования карабахского конфликта. Так, новый председатель ОБСЕ, министр иностранных дел Бельгии Карл де Гухт в ходе своей первой пресс-конференции заявил, что впервые за долгие годы наметились признаки того, что Армения и Азербайджан могут урегулировать карабахский конфликт. «Считаю, что у нас есть «окно возможности», так как в Азербайджане состоялись выборы, в Армении - конституционный референдум. «Окна возможностей» в политике очень важны, и мы из нескольких столиц получили сигналы о возможном решении карабахской проблемы», - отметил он. «Соглашение может быть достигнуто именно в ходе февральской встречи Р.Кочаряна и И.Алиева, а само соглашение может быть осуществлено позднее - в 2006 году», - сказал действующий председатель ОБСЕ.

О деталях возможного соглашения приходится судить лишь по отдельным намекам как представителей официальных властей Армении, Азербайджана и Нагорно-Карабахской Республики (НКР), так и по заявлениям многочисленных посредников, многолетняя деятельность которых на ниве карабахского урегулирования пока не приносила ощутимых результатов. Однако главное, представляется, все же в другом: формула «территории в обмен на статус», в том или ином варианте обсуждавшаяся в предшествующие годы, плавно пере-

текает в формулу «территории в обмен на обещания». Иными словами, от армянской стороны требуют отказа от «пояса безопасности» вокруг НКР (сначала – его восточной части, а в перспективе – и всех остальных, включая Кельбаджар и Лачин, соединяющих Карабах с Арменией) и согласия на возвращение азербайджанских беженцев не только в эти районы, но и на собственно территорию НКР (включая Шушу), в обмен на... обещания Баку согласиться на определение статуса Нагорного Карабаха путем референдума по прошествии 15 или более лет (сроки называются разные). Причем весь этот период времени Нагорный Карабах должен будет находиться в составе Азербайджана. Известная своей деятельностью в Косово т.н. Международная Кризисная Группа (МКГ) в недавно опубликованном докладе по карабахскому конфликту прямо заявляет, что «окончательный статус Нагорного Карабаха должен быть определен посредством международно признанного референдума с участием всех карабахских армян и азербайджанцев, а до тех пор Карабах останется частью Азербайджана, хотя на практике будет самоуправляемым и пользоваться международно признанным переходным статусом»¹.

Кто же должен решать, когда стороны будут готовы к проведению плебисцита? Директор Кавказского проекта МКГ Сабина Фрейзер убеждена в том, что в этом вопросе посредники должны взять инициативу в свои руки. По ее словам, «сроки референдума должны установить не Армения или Азербайджан, а международное сообщество, которое при обсуждении итогов, должно определить насколько самостоятелен Нагорный Карабах как суверенная единица, и насколько карабахские власти готовы обеспечить защиту национальных меньшинств».

А эксперты известного аналитического центра Jane's Information Group взялись говорить чуть ли не от имени властей Армении, сообщив о готовности этих самых властей принять поэтапный вариант нагорно-карабахского конфликта, согласно которому предполагается возвращение Азербай-

джану «буферных» территорий и возвращение азербайджанских беженцев до определения статуса Нагорного Карабаха. В то же время, согласно радио «Свобода», Азербайджан окончательно признает идею определения статуса Нагорного Карабаха путем референдума. Агентство «Арминфо» сообщает о наличии надежд у экспертов JaneXs Information Group на то, что экономическое сотрудничество и задействование транспортных коммуникаций позволят улучшить отношения между Баку и Ереваном. По данным центра, после этого в зоне конфликта будут размещены международные миротворческие силы для «обеспечения безопасности гражданского населения».

Надежды заезжих экспертов на экономическое сотрудничество – вещь, конечно, хорошая, однако, мягко говоря, недостаточная для достижения реально работающих соглашений. Видимо, эти эксперты на замечают (или не хотят замечать) реакцию официального Баку, который, очевидно, воспринимает откровенный нажим посредников на армянскую сторону исключительно как свою дипломатическую победу. Как заявил в одном из последних интервью министр иностранных дел Азербайджана Эльмар Мамедьяров: «...после возвращения в Карабах неармянского населения и обеспечения их безопасности, станет возможным открытое, демократическое и правовое определение статуса Нагорного Карабаха в рамках международного права и норм и на основе действующей в Азербайджане Конституции». Однако в конституции Азербайджана нет положений о каких-либо автономиях, и не видно механизмов, которые побудили бы данную Конституцию изменить (аналогии с прошедшим конституционным референдумом в Армении представляются неуместными). Это подтверждает, например, политолог М.Ахмедову, часто выступающий в унисон с официальной точкой зрения. Он, в частности, полагает, что согласие на проведение референдума на территории НК (в обмен на сдачу армянами пояса безопасности) является самой оптимальной тактикой со стороны

Азербайджана. По его версии, для проведения подобного референдума сперва необходимо внесение изменений в Конституцию Азербайджана. А для этого также необходимо провести референдум, результат которого несложно предугадать.

Одновременно Баку продолжает пропагандистское наступление. В частности, факт создания в Азербайджане министерства оборонной промышленности с огромным по масштабам южнокавказского региона бюджетом, тем более в условиях того, что страна закупает, а не производит оружие, прямо свидетельствует о той политике, которую намеревается вести это государство. Сами азербайджанские аналитики не скрывают, что накал антиармянской истерии не снижается, более того, переносится даже на исторические памятники, хоть как-то связанные с армянами. Намекая на недавнее разрушение средневекового армянского кладбища в Азербайджане, один из армянских экспертов заметил: «Если азербайджанцы не могут ужиться даже с армянскими камнями, то о каком совместном проживании азербайджанцев и армян может вообще идти речь?»

Упомянутая выше Сабина Фрейзер и вовсе выражается со всей, как говорится, большевистской прямоотой. По ее мнению, Армения должна быть готова к «возвращению территорий и неопределенности статуса Карабаха». В свою очередь, самым большим компромиссом Азербайджана должно стать определение статуса Нагорного Карабаха: «официальный Баку должен быть готов к любым вариантам». Представляется, однако, что в случае реализации навязываемого карабахцам «проекта» МКГ выбор этих вариантов будет невелик.

Характерно, что ни в одной из утечек в СМИ о сути предполагаемых договоренностей не упоминалось, что посредники дают какие-либо гарантии относительно сухопутной связи Армении с Нагорным Карабахом. Много говорится о международных миротворцах, однако и тут, если вчитаться повнимательнее, мы ни увидим никакой конкретики. Кроме того, сам термин «миротворчество» в контексте печального опыта

ОБСЕ и ООН в Югославии получил негативный оттенок, ассоциирующийся с принуждением, давлением на стороны конфликта. Одно из противоборствующих государств заранее рассматривает миротворцев не более как инструмент решения своих проблем. Так, отвечая на вопрос о будущей роли миротворцев, заведующий отделом внешних связей администрации президента Азербайджана Новруз Мамедов отметил, что их размещение в зоне армяно-азербайджанского конфликта возможно лишь после заключения соглашения по основным принципам урегулирования нагорно-карабахской проблемы. По мнению чиновника, миротворческие силы должны быть размещены в основном на границе Азербайджана и Армении, но не исключено, что в целях предотвращения возможных конфликтов миротворческие силы будут размещены и между армянскими и снова появившимися азербайджанскими населенными пунктами.

«Горечь» дипломатического поражения армянской стороны предполагается подсластить грантом в размере 236 млн. долларов, который США обещали Армении в рамках программы Millennium Challenge Corporation. Однако условия предоставления гранта таковы, что американцы могут в любой момент прекратить выплаты, под предлогом недемократичности правящего режима.

Таким образом, анализ имеющейся информации о планах карабахского урегулирования позволяет прийти к следующим основным выводам:

1. Достижение любой ценой соглашения между президентами Армении и Азербайджана стало своего рода идей-фикс для тех, кто говорит и действует от лица «международного сообщества». В этом заключается суть т.н. «пражского процесса».
2. Посредники предлагают Азербайджану максимум того, что он мог бы принять.
3. Одной из целей посредников, явной или неявной, является раздувание разногласий между позициями Степана-

кerta и Еревана, а также разногласий в армянском обществе, и усложнение наземной связи между Арменией и Карабахом.

4. Территории вокруг НКР, представляющие собой «буфер безопасности», рассматриваются посредниками вне контекста статуса, что неприемлемо для Карабаха с точки зрения безопасности

Для российских интересов худшим вариантом развития событий может быть следующий. Предположим, Ереван и вслед за ним Степанакерт согласятся на добровольную ликвидацию «пояса безопасности» в обмен на «международные гарантии», подкрепленные миротворческим контингентом под эгидой ОБСЕ или государств – участников Минской группы. Кельбаджар, Джебраил, Зангелан, Кубатлу, Физули, Агдам переходят формально под контроль миротворцев, под охраной которых районы вокруг НКР, а затем – Шуша и села вокруг Степанакерта заселяются азербайджанцами. Постепенно, под разными предлогами там восстанавливается и азербайджанское военное присутствие (возможно, в виде полулегальных вооруженных группировок, по образцу ставшего в начале 1990-х гг. печально известным т.н. «азербайджанского ОМО-На»), помешать которому с формально-юридической точки зрения будет весьма затруднительно. Линия соприкосновения сторон только на южном участке растягивается с нынешних 20 до 130 км, таким образом, ситуация возвращается к началу конфликта еще советских времен, а карабахские армяне оказываются в условия фактической блокады.

Далее, в условиях резкого ослабления позиций армянской стороны, вполне может сложиться ситуация, когда заинтересованные стороны вновь вспомнят о «плане Гобла», как это уже неоднократно случалось ранее, например, в 1992 и 2000 гг. Выдвигается идея о передаче Арменией в состав Азербайджана Мегринского района в обмен на Лачинский коридор и, возможно, некие компромиссные предложения по статусу Нагорного Карабаха. Армянские власти в таком случае ока-

жуются перед серьезной дилеммой: в случае непринятия данного предложения посредники закрывают глаза на попытки Баку решить проблему военным путем, что чревато, в том числе, и резким ослаблением позиций властей РА. Согласие же с ухудшением геополитического положения вследствие передачи Мегри в то же время позволит армянам в краткосрочной перспективе сохранить Карабах, а властям — сохранить хоть какое-то лицо. Однако в долгосрочной перспективе надо будет поставить крест на строительстве газопровода из Ирана, окончательно лишиться хотя бы относительных перспектив превращения в транзитную страну и поставить страну в практически полную экономическую зависимость от Турции и Азербайджана. Интересы последнего будут соблюдены в любом случае. Чтобы понять это, достаточно вспомнить, с каким упорством Гейдар Алиев добивался (еще в бытность Первым секретарем ЦК КП Азербайджанской ССР) строительства магистральной линии Зангелан – Ордубад², а также сказанное им в 2002 г. бакинским журналистам в порыве откровенности: «Вам не известно о том, какое значение имеет Мегри для Азербайджана... Однажды такой разговор уже имел место. После этого из самых высших кругов, отдельных стран заявили: “Вы хотите создать тюркский пояс?”. Я спросил: “А что такое тюркский пояс?”. Мне ответили: “Турция, Нахчыван на прямую соединятся с Азербайджаном, а оттуда со Средней Азией”. Я спросил: “А против кого направлен тюркский пояс?”. Мне сказали: “А разве вы не видите, против кого?”. Но и я не ребенок. Знаю, что это правда. Понимаете?!..»³

Автора могут упрекнуть в сгущении красок и запугивании российского обывателя угрозой пантюркизма. Хочется заметить, что это совершенно не так. Подобного сценария Армения и Карабах едва избежали в 1992 г., а в 1995 г. он во всей своей красе осуществился в Сербской Краине (и в более жестком варианте – в Боснии и Герцеговине, где формирования НАТО всей своей боевой мощью поддерживали одну из противоборствующих сторон). Реализация подобных сценариев напря-

мую угрожает не только Армении, которая может превратиться в некий «Южнокавказский Свазиленд», но и интересам России и Ирана, как геополитическим, так и экономическим. В российских средствах массовой информации проскальзывала информация о конкретных шагах американцев по закреплению своего присутствия близ северных границ с Ираном,⁴ что необходимо рассматривать в контексте возрастающего военно-политического давления на это государство, его стратегического окружения. Также очевидно желание Европы и США изолировать Россию по возможности по всем направлениям. Поэтому именно своим стратегическим положением, прежде всего, и интересен «сильным мира сего» регион Южного Кавказа.

В данном контексте «международное миротворчество», являющееся послушным инструментом в руках европейских и американских структур, с армянской точки зрения бесперспективно изначально, да и опыт Сербской Краины в Хорватии и Косово (вспомним хотя бы трагические события марта 2004 г.) уже должен чему-нибудь научить. Результаты проведенного в Карабахе опроса свидетельствуют о негативном отношении жителей республики к предложениям посредников. Остановимся только на двух вопросах, представляющихся ключевыми на первом этапе предлагаемого «замирения» - о сдаче Азербайджану пояса безопасности и возвращении азербайджанских беженцев (симптоматично, что вопрос о Шаумяне, Геташене и других местностях, из которых армяне были изгнаны в 1998-1992 гг., даже не поднимается) Так вот, на вопрос: «как Вы относитесь к предложениям о возвращении Азербайджану подконтрольных Карабаху территорий», положительно не ответил никто. Ответ, «согласен, но в обмен на признание НКР», дали 39 из 309 человек. Категорически «против» высказались 217 респондентов. «Нельзя отдавать все районы», - сказали 53 человека. Причем, наиболее категоричными в этом вопросе оказались молодые люди в возрасте до 35 лет - из 149 опрошенных 110 высказались категорически

«против» возврата территорий. А на вопрос, «как Вы считаете, к чему может привести возвращение азербайджанских беженцев на территорию Карабаха?» – «к возобновлению военных действий», - ответили 153 человека из 309. Опять же молодые люди в возрасте до 35 лет наиболее категоричны. В том, что это приведет к примирению, уверены всего 12 человек. 105 человек отметили, что возвращение беженцев приведет к изменению демографического баланса и в конечном итоге к исходу армян из Карабаха. И эти опасения, как показывают предыстория и ход карабахского конфликта, имеют под собой самые серьезные опасения.

Посредники и сами осознают, что на пути реализации их планов имеются досадные препятствия (не только в виде армян Карабаха, но и в виде самих бакинских властей, не желающих даже ради приличия придержать антиармянскую риторику). Видимо, поэтому сопредседатели и авторы многочисленных докладов время от времени прибегают к шантажу, выступая то с провокационными заявлениями о возможности возобновления войны, то с прогнозами, что если в 2006 г. не будет подписано соглашение, то конфликт будет заморожен на долгие годы. А может быть, в настоящий момент, коль скоро оказалась фактически отринутая идея прямых переговоров между Степанакертом и Баку, - это и есть наиболее приемлемый вариант?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ См. напр.: Международная кризисная группа считает вероятным возобновление войны в Нагорном Карабахе // <http://www.kavkaz-uzel.ru/printnews/news/id/870242.html>, 12.10.2005.

² См. напр.: К. Рагимов. Дорога Гейдара Алиева. Вышка (Баку). 2000 г. ⁹ 44 – 46.

³ Зеркало (Баку). 23 июля 2002 г.

⁴ Журнал «Евразия сегодня» (2004 ⁹ 10), указывая место намеченной дислокации американцев, писал: «Местом для реализации своих обучающих программ они избрали именно зону карабахского конфликта

(Физулинский район)... Если США удастся разорвать «русскую цепь» на Кавказе и вслед за Абхазией и Южной Осетией дестабилизировать и зону карабахского конфликта, регион ждет управляемый хаос по американскому сценарию. Неизбежным следствием такого развития событий станет ввод американских миротворческих сил». А по информации азербайджанского политолога Арифа Юнусова, американцы модернизировали взлетно-посадочные полосы 7 аэродромов Азербайджана, сделав их способными принимать в т.ч. тяжелые бомбардировщики. - <http://www.novopol.ru/article4661.html>

18.

Карабахский конфликт в “глобальном омлете”*

РАЧЬЯ АРЗУМАНЯН

В развернувшейся в последнее время активной дискуссии вокруг нагорно-карабахской проблемы явственно видны тревожные тенденции, свидетельствующие о размывании достаточно четкой и ясной картины конфликта.

Все чаще оппоненты в качестве аргумента используют ссылки на существующую мировую политическую систему, переживающую не лучшие времена. Привычная система международных отношений, появившаяся на свет как следствие подписанного в 1648 году вестфальского мира и выстраиваемая на основе понятия государственного суверенитета активно размывается в настоящее время. Это объективная реальность, связанная во многом с третьей волной и инициированной ею процессами глобализации. Как образно высказался один из экспертов “метафорой для международной системы является яйцо в скорлупе суверенитета, но в глобальном обществе сейчас готовится омлет...”. Военные кампании в Югославии и Ираке служат внешними симптомами глубинных, тектонических сдвигов, происходящих в мировой политической системе, последствия которых в настоящее время осознаются не в полной мере. В любом случае, очевидно, что система международных отношений переживает период глубоких перемен и вынуждена решать задачу собственной стабильности.

В условиях отсутствия стабильной и непротиворечивой системы международных отношений представляется целесообразным использовать в качестве базиса урегулирования

проблем Южного Кавказа понятийный аппарат более устойчивых систем

* www.regnum.ru/news/550828.html; 22:15 27.11.2005, Закавказская шеф-редакция ИА REGNUM.

национальной и региональной безопасности. Это означает, что все региональные процессы, - гуманитарные, правовые, политические, должны рассматриваться в контексте проблем безопасности. Сказанное тем более справедливо по отношению к нагорно-карабахской проблеме, где наблюдаются явные признаки неправомерного смещения фокуса на рассмотрение гуманитарных, правовых, политических и прочих составляющих конфликта. У сторон, участвующих в процессе урегулирования, может сложиться искаженное представление о позиции карабахского общества, для которого основным и определяющим была и остается проблема обеспечения безопасности народа Арцаха (историческое название Нагорного Карабаха - ред.). Это чревато выработкой неадекватных рекомендаций, попытками их внедрения с неизбежной дестабилизацией ситуации в регионе.

Таким образом, до попыток разработки концепции политического урегулирования нагорно-карабахской проблемы заинтересованными сторонами должны быть определены хотя бы контуры и важнейшие элементы будущей системы региональной безопасности. Ясное и четкое понимание всеми участниками процесса основных составляющих данной системы позволит избежать неизбежной, в противном случае, дестабилизации, а предлагаемые меры действительно будут способствовать понижению общего уровня напряженности в регионе. Сказанное тем более справедливо для нагорно-карабахского конфликта, где единственным источником стабильности был и остается паритет в сфере безопасности, базирующийся на военном балансе. Сложившаяся картина является следствием политики Азербайджана, который остается сторонником силовых форм взаимодействия и отрицает саму возможность каких-либо других отношений с НКР, кроме отношений вой-

ны. Азербайджанское общество, в котором наблюдаются явные симптомы военной истерии, активно сопротивляется налаживанию диалога с Арцахом в каких-либо других сферах общественной жизни, отказываясь тем самым признавать существующие реалии.

Это довольно опасное поведение, когда искаженное восприятие реальности ставится в основу реализуемой политики с попытками “подтесать” социальную и де-факто сложившуюся политическую реальность в регионе под свои представления. Ситуация усугубляется поведением международных посредников, которые в силу объективных и субъективных причин предлагают сторонам конфликта решения, опирающиеся на благие пожелания, декларации и надежду, что при их реализации будет разворачиваться оптимистический сценарий развития ситуации. При этом забывается одно из основных положений любой стратегии, тем более стратегии урегулирования сложных конфликтов, согласно которой - “мы не должны позволять надежде управлять нашими планами”.

Таким образом, рассмотрение нагорно-карабахской проблемы в контексте региональной безопасности позволяет высветить явное противоречие, когда с одной стороны единственный реально существующий баланс достигнут в сфере безопасности, а с другой - отсутствует не то что ясное понимание, но хотя бы контуры существующей и предлагаемой новой системы региональной безопасности. Это не может не дезориентировать акторов, так как в условиях отсутствия каких-либо ориентиров становится невозможным дать оценку предлагаемым планам урегулирования, которые зачастую оказываются теоретическими конструкциями, находящимися вне существующих систем безопасности. В сложившейся ситуации представляется целесообразным двигаться по пути различения хотя бы основных элементов сложившихся систем национальной и региональной безопасности. Для Арцаха в качестве таковых выступают территория республики, вооруженные силы и очевидные успехи, достигнутые на пути построения гражданского демократического общества.

Должно быть четкое понимание, что для НКР любые изменения линии боевого соприкосновения приведут к необходимости коренного пересмотра всей системы обороны, что в условиях агрессивной политики и реваншистских заявлений политического и военного руководства Азербайджана лишено какого-либо смысла и является самоубийственным шагом. Учитывая тот факт, что режим перемирия в зоне конфликта зиждется только на военном балансе, любые шаги по отношению к вооруженным силам противоборствующих сторон, должны предприниматься только после разворачивания всех остальных элементов выстраиваемой системы безопасности региона. Реструктурирование вооруженных сил и военной составляющей конфликта, - фактически, единственного гаранта стабильности, - должны проводиться в последнюю очередь, когда наберут силу и вес другие элементы системы региональной безопасности, позволяющие им взять на себя основную нагрузку по поддержанию мира. Тем самым одной из основных задач международных посредников становится приложение необходимых усилий по предотвращению изменения сложившегося в регионе баланса сил и разворачивания нового витка гонки вооружений, с применением самых жестких санкций против стран нарушителей. Также выглядит достаточно сомнительным внесение в сложившуюся систему безопасности новых военных составляющих в виде миротворческих сил. Опыт последних лет показывает, что данный шаг не всегда приводит к снижению уровня напряженности. Кроме того, одной из основных функций миротворческих сил является разъединение конфликтующих сторон, что в случае нагорно-карабахского конфликта является пройденным этапом.

Рассмотрение задачи построения гражданского общества в качестве важнейшего элемента системы безопасности НКР является, в том числе, следствием ярко выраженной асимметрии, присутствующей в отношениях между Азербайджаном и НКР. В сложившихся условиях поддержание паритета в сфере безопасности требует от карабахского общества сплочения и способности к быстрой мобилизации, когда защита арцах-

ской государственности воспринимается как общенациональная задача, объединяющая все социальные слои общества. Учитывая тот факт, что наблюдаемая асимметрия имеет долгосрочный характер и потребует длительного напряжения сил, такое единение возможно только на основе ценностей гражданского общества и понимания того факта, что никакой другой способ организации общества не в состоянии справиться с данным вызовом.

Таким образом, предлагаемые концепции по урегулированию нагорно-карабахской проблемы должны выстраиваться в рамках существующей системы региональной безопасности. Проекты, предполагающие разворачивание новой системы должны реализовываться на эволюционных началах, когда будущая система становится результатом трансформации уже существующей. Революционные принципы большого скачка в данном случае являются неуместными и в качестве критического параметра, синхронизирующего и нормирующего процесса, выступает не время, но сохранение стабильности системы на всех фазах перехода. Слом существующей системы приведет к появлению вакуума в сфере региональной безопасности и неизбежной дестабилизации Южного Кавказа, балансирующего на кромке хаоса. Такое развитие процессов по определению означает непредсказуемость и риск разворачивания широкомасштабных боевых действий. Это позволяет однозначно квалифицировать рекомендации по акселерации процессов урегулирования нагорно-карабахской проблемы и резкому изменению конфигурации системы безопасности Южного Кавказа как неприемлемые. Отношение к Южному Кавказу как к полигону, на котором отрабатываются новые методы политического проектирования, следует признать более чем опасным. Оно содержит угрозу потери контроля над процессами и неизбежной глобализацией всех региональных проблем.

19.

Пацифистские иллюзии в Армении и “баланс угроз” в карабахском конфликте*

СЕРГЕЙ МИНАСЯН

Эксперты, в той или иной степени серьезно занимающиеся карабахским конфликтом, давно уже уяснили себе, что любые решения этой проблемы, и тем более перспективы будущей постконфликтной архитектуры региональной безопасности Южного Кавказа, результативно могут быть найдены исключительно в политико-правовой сфере. Наряду с этим, правовая составляющая разрешения любого конфликта, и карабахский не является исключением, всегда страдает определенной стереотипностью и консервативностью, и эффективна только тогда, когда используется не для обоснования или оправдания ранее существующей до конфликта ситуации, а для легитимизации и фиксирования уже достигнутых политических реальностей.

При этом если принять то положение (разделяемое большинством экспертов-правоведов), что субъектами международного права являются в первую очередь государства, надо вместе с тем признать, что наиболее важные исторические и политические события, способствующие возникновению “новых” или гибели “старых” государств, происходят вне правового поля и являются внешними по отношению к нему. Если подойти к вопросу с иной точки зрения, то можно предположить, что эти исторические и политические события и реальности порождают новый правовой порядок. Более того, учитывая мнение ряда правоведов, утверждающих, что появление и исчезновение государств не представляет собой события метаправового (переходно-правового) характера, а также допуская правомерность теории, согласно которой

* www.regnum.ru/news/556167.html; 07.12.2005; Закавказская шеф-редакция ИА REGNUM.

признание того или иного государства со стороны других есть акт скорее политический, нежели юридический, или, во всяком случае, не образующий элементов права, то “юридическое существование нового государства зависит не от признания его другими государствами, а от объективного выполнения некоторых условий, предписываемых международным правом государству, могущему быть признанным”. Таким образом, исходя из вышеуказанной международно-правовой логики и проецируя ее на реалии Южного Кавказа, очевидно, что важнейшим фактором, квалифицирующим юридическую (и тем более политическую) состоятельность Нагорно-Карабахской Республики является ее соответствие целому ряду показателей, являющихся неотъемлемыми атрибутами любого государства.

Вместе с тем, надо отметить, что наряду с полным соответствием НКР всем этим атрибутам государственности, республика играет также роль важнейшего, даже системообразующего политического фактора безопасности и стабильности Южного Кавказа. Тот факт, что в традиционном международно-правовом поле НКР пока еще не признана, вовсе не означает, что это может каким-то образом отразиться на ее физическом “выживании” и приуменьшить роль, которую она играет в современной архитектуре региональной безопасности. Согласно мнению одного из известных западных экспертов, НКР “играет долгую игру, в которой не проиграть - означает выиграть”, и, несмотря на отсутствие международного признания, становится важным политическим игроком в регионе. Этот процесс необратим, и реакция международного сообщества, в первую очередь ряда ведущих региональных и внерегиональных держав, показывает, что они не только не будут препятствовать или оказывать давление на Ереван и Степанакерт для торпедирования этого поступательного процесса становления НКР как фактора безопасности, но и сами отчасти в нем заинтересованы. Причем этот процесс отнюдь

не увязывается с необходимостью чрезмерного форсирования окончательного урегулирования всей карабахской проблемы, так как есть вполне четкое представление о возможных негативных последствиях такого ускоренного урегулирования.

Однако в последнее время отдельными представителями экспертно-аналитического сообщества Армении, в том числе находящимися в лапидарных отношениях с силами, влияющими на процесс принятия решений в сфере внешней и оборонной политики, чересчур поспешно выдвигаются идеи и проекты, которые не только не учитывают общей логики развития процессов вокруг карабахской проблемы, но и способны поставить под угрозу сам процесс становления НКР как самостоятельного государства и фактора региональной безопасности. Эти идеи, которые, следует надеяться, естественно выдвигаются лишь с благими целями, в то же время не только не являются реалистичными, но и четко подпадают под определение идей фактически пацифистских, т.е. заведомо иллюзорных и одновременно в случае реализации очень опасных для достижения долговременного мира в нашем регионе.

Сомнение вызывают даже не самый первый пункт, где делается расчет на действенность публичного декларирования Азербайджаном отказа от силового решения карабахского конфликта. Для представления всей опасности таких “гарантий” достаточно лишь вспомнить несколько примеров из мировой истории, например “Пакт Бриана-Келлога” 1928 г. или англо-германскую декларацию “о намерении никогда не воевать друг с другом”, подписанную Гитлером и Чемберленом 1 октября 1938 г., на второй день после Мюнхенского сговора, приведшие в итоге ко Второй мировой войне. К чему могут привести надежды лишь на публичное декларирование непризнания силы со стороны государства, ответственного за геноцид и массовые этнические чистки армянского населения, нет нужды говорить.

В правовом аспекте предлагаемый проект также страдает большой ушербностью во всем блоке, связанном с “воз-

возможностью применения территориальной целостности в отношении Азербайджанской Республики” и ее претензий на территории Низинного Карабаха, которые находятся под юрисдикцией НКР. Азербайджанская Республика не является правопреемницей Азербайджанской ССР и поэтому она не может претендовать в абсолютном, не терпящем никакого контраргумента смысле на всю территорию бывшей Аз.ССР. Таким контраргументом в правовом смысле выступает “эффективный контроль” НКР (с учетом правовой безукоризненности самого факта создания республики на основе референдума от 10 декабря 1991 г.) над теми своими историческими территориями, над которыми ни Азербайджанская Демократическая Республика “образца 1918-1920 гг.”, ни Азербайджанская Республика “образца 1990-х - 2000-х гг.” никогда такого контроля не осуществляли, равно как и не имели тех легитимно установленных или признанных международным сообществом границ, на которые в настоящее время предъявляет претензии руководство Азербайджана. В частности, напомним, что образованная в 1918 г. в результате турецкой агрессии в Закавказье и впервые появившаяся на политической карте АДР предъявила необоснованные территориальные претензии ко всем соседним государствам на территории от Баку до Батуми, представив в 1919 г. в Лигу наций соответствующий документ. Однако Лига наций не посчитала эти претензии АДР законными (что явилось главной причиной отказа Лиги де-юре признать АДР) и данное государство покинуло политическую карту мира без международно признанных и легитимных границ. Азербайджанская Республика, провозглашенная в 1991 г., фактически вернулась к правовым реалиям 1918-1920 гг., тем самым став правопреемницей государства, не имевшего международно признанных границ, и соответственно, каких либо прав на территории, ныне находящиеся под юрисдикцией НКР. Более того, даже принятие Азербайджана в ООН, ОБСЕ и ряд других международных организаций (равно как и остальных постсоветских государств) явилось следствием инерции международной правосубъектности

СССР и не предполагало какого-то признания этими организациями тех границ и территорий, на которые сейчас предъявляет права официальный Баку.

Исходя из вышеуказанного, упоминание самой “возможности” проведения дополнительного референдума в НКР со стороны государственного служащего, находящегося на содержании Республики Армения, не только дискредитирует идею, во имя которой в ходе национально-освободительной войны отдали жизнь тысячи людей, но и является попыткой поставить под сомнение факт проведения безукоризненного с политико-правовой точки зрения референдума 10 декабря 1991 г., т.е. события, о котором каждый день десятки тысяч армянских детей в Карабахе, в Армении и во всем мире с гордостью узнают из школьных учебников. Это тем более никак не увязывается с самим текстом предлагаемого проекта, в первой части которого самим автором четко обосновывается правовая безукоризненность референдума 10 декабря 1991 г. о независимости НКР.

Вышеупомянутые и многие другие пункты проекта хотя и сомнительны с точки зрения адекватного восприятия (причем сам автор видимо сознательно подчеркивает их декларативность), но еще большее удивление и озабоченность вызывают те блоки, которые относятся к важнейшей составляющей решения проблемы - политического и военно-политического механизма разрешения карабахского конфликта и его гарантий. Ведь именно от того, насколько этот механизм реалистичен и реализуем, причем не только в контексте краткосрочного урегулирования карабахского конфликта, но и с точки зрения “реструктурирования всей архитектуры безопасности на Южном Кавказе”, зависит ценность предлагаемого проекта для перспектив долгосрочного мира в регионе. В частности, в проекте предусматривается “снижение уровня милитаризованности Азербайджана и Армении посредством согласованного трансформирования их систем обороны под контролем международных организаций ЕС, ОБСЕ, НАТО и ОДКБ”. Оставим в стороне саму возможность действенного функци-

онирования и “сопряжения” интересов вышеуказанных организаций в нашем регионе, тем более в сфере обороны и безопасности. Это вообще тема отдельного анализа, причем с заведомо отрицательными результатами. Рассмотрим более подробнее ключевой, с нашей точки зрения, аспект нахождения “механизма снижения милитаризованности Азербайджана и Армении” в контексте предлагаемого проекта. Несмотря на все декларативные заявления о вовлеченности НАТО, ЕС, ОДКБ, ОБСЕ и других организаций в мирный процесс, все они до сих пор имеют лишь один действующий механизм по контролю над вооружениями и военной деятельностью, который можно использовать для снижения милитаризованности государств Южного Кавказа. Этим механизмом является Договор об обычных вооруженных силах в Европе и сопряженные с ДОВСЕ Меры укрепления доверия и безопасности (CSBM), периодические инспекции и другие мероприятия, предусмотренные или осуществляемые в рамках ОБСЕ. Несовершенно предпологать, что возможно эксклюзивное создание иного механизма по контролю над вооружениями и снижению милитаризованности для обеспечения мирного процесса в Нагорном Карабахе. Но в этих условиях приходится к сожалению констатировать, что ныне действующий в Европе (и созданный с таким трудом в течение предшествующих трех десятилетий) режим контроля над обычными вооружениями переживает серьезнейший кризис. Даже адаптация ДОВСЕ на Стамбульском саммите ОБСЕ в 1999 г. не добавила эффективности этому механизму. В реальности Адаптированный ДОВСЕ не только не работает, но и не ратифицирован ведущими западными странами, туда не входят даже некоторые нынешние члены НАТО, а военно-политическое руководство России в последние годы уже не раз на самом высоком уровне заявляло о возможном выходе из него. Более того, если называть вещи своими именами, ни европейское, ни мировое сообщество так и не смогли создать реального механизма по контролю и ограничению вооружений, причем не только обычных. Кризис переживает не только ДОВСЕ, но даже ре-

жимы контроля над оружием массового поражения, что подтверждается фактами дальнейшего распространением ОМП в Восточной и Юго-Восточной Азии. В результате, возникает ситуация, когда Азербайджан уже 15 лет нарушает ДОВСЕ, по крайней мере по трем категориям в 2-2,5 раза превышая свои национальные предельные уровни наличия вооружений и военной техники, мировое сообщество молчит (несмотря на прекрасную осведомленность по реальному положению дел), а европейское экспертное сообщество не решается даже указывать цифры имеющейся в арсенале Баку ВВТ, чтобы окончательно не дискредитировать и еще немного “продлить жизнь” пока еще долго безальтернативному ДОВСЕ. И после этого предлагать, чтобы такой механизм был использован для контроля над снижением милитаризованности Азербайджана?

Другим важным военно-политическим элементом предлагаемого проекта является введение в зону конфликта миротворческих контингентов, как гарантов не возобновления военных действий. Но надо отметить, что мировая практика последних 50 лет показывает, что миротворцы, как политический инструментарий для урегулирования вооруженных конфликтов эффективны исключительно в лишь двух ситуациях. Если стороны конфликта уже достигли реального баланса сил и считают конфликт окончательно исчерпанным, или же если одна из сторон по итогам конфликта достигла настолько ощутимого перевеса (как например албанцы в Косово в 1999 г.), что миротворцы нужны были лишь для придания легитимности создавшейся ситуации в зоне конфликта. Иначе наличие в зоне конфликта любых контингентов миротворцев не даст гарантий повторения трагедий, как это случилось например в Сребренице, когда батальон голландских миротворцев не смог предотвратить гибель тысяч людей. Или последний случай в косовской Митровице в марте 2004 г., когда наличие многочисленного контингента KFOR не смогло предотвратить массовые столкновения сербов и албанцев, приведшие к новым этническим чисткам. И это произошло в самом центре Европы! Нужно отметить и такой немаловажный фактор,

как негарантированность самого долговременного присутствия миротворцев в зоне конфликта или политические форс-мажорные обстоятельства, которые объективно сделают их присутствие невозможным или нежелательным. Скажем, в 1990 г. СССР позиционировал себя (вместе с США) в качестве важнейшего гаранта по израильско-арабскому мирному процессу. Все помнят, а что случилось с самим СССР ровно через год? Или Россия, которая выступила в качестве гаранта мира в Абхазии и Южной Осетии. Если исходить из императива сохранения стабильности и не возобновления боевых действий, то Москва относительно хорошо справлялась со своей ролью гаранта почти 10 лет, пока ослабление ее позиций на Южном Кавказе в итоге не привело к выдвиганию требований о выводу ее подразделений из этих конфликтных зон, что в скорой перспективе может привести к весьма серьезным последствиям для Абхазии и Южной Осетии. Могут НАТО или ОДКБ дать самим себе гарантии, что через 5-10 лет они сохранятся как действенные военно-политические организации, тем более способные не только “сопрягать” свои интересы в зоне конфликта, но и содержать там действенные миротворческие контингенты? Внезапный “уход” или нивелирование потенциала любого из гарантов карабахского мирного процесса, да и всей региональной безопасности Южного Кавказа, неминуемо приведет к разрушению всей системы.

Такая пессимистическая оценка предлагаемого проекта неминуемо вынуждает искать собственного ответа на вопрос, а есть ли какие-то иные способы достижения долговременного мира в зоне карабахского конфликта и во всем регионе Южного Кавказа в целом?

Любое возможное решение карабахского конфликта должно обязательно предусматривать его долгосрочность и стабильность на перспективу. На первый взгляд представляется, что для этого политическая наука и практика не нашли до сих пор иных механизмов, кроме как достижения сторонами ситуации “баланса сил”. Причем этот “баланс сил” должен содержать и взаимный элемент сдерживания для всех сторон,

вовлеченных в конфликт. Полвека “холодной войны” двадцатого века, несмотря на ее идеологическую остроту, дали прекрасный пример стабильности и безопасности. Если мир не скатился к третьей мировой войне, то исключительно из-за политики сдерживания, с разным успехом, но с одинаковой решимостью используемой двумя противостоящими блоками. Вместе с тем, надо отметить, что классический “баланс сил” периода “холодной войны” уже не является панацеей для урегулирования сложных вооруженных конфликтов современности. И дело не только в различных исторических и идеологических контекстах. Совершенно ясно, что достичь зеркального и симметричного “баланса сил” в зонах конфликта никогда не удастся, и это тем более справедливо применительно к треугольнику противостояния “НКР-Армения-Азербайджан”. Кстати, многие сторонники форсированного урегулирования конфликта аргументируют это именно надуманными фактами о возможном достижении Азербайджаном в скором будущем \$600 млн. военного бюджета или постоянным экономическим и демографическим неравенством потенциалов сторон. Весьма сомневаясь в реальности указанных цифр и аргументов, следует уточнить, что как показывает научный и исторический опыт, мир и безопасность поддерживаются не только и не всегда исключительно арифметическим и количественным соотношением силовых потенциалов сторон. Например, нынешняя относительная стабильность в зоне арабо-израильского конфликта обеспечивается не только и не столько “балансом сил”, сколько четко осознаваемой сторонами неотвратимости наказания и возмездия для агрессора, что в неореалистической политологической терминологии называется термином сдерживания политикой “баланса угроз”.

Главный смысл сдерживания политикой “баланса угроз” заключается в том, чтобы у противостоящих сторон сложилась уверенность, что те потери, которые понесет государство-инициатор боевых действий, в любом случае и при любом исходе вооруженного конфликта превзойдут все выгоды начала войны. С этой точки зрения нельзя не учитывать значе-

ния территорий Низинного Карабаха, на которые ныне распространяется юрисдикция НКР, не только как важнейшего элемента ее безопасности и развития, но и как важного условия не возобновления военных действий. Ведь, кроме всего прочего, они будут условиями безопасности не только для нынешнего населения НКР, но и для беженцев и временно перемещенных лиц из числа бывших граждан Азербайджанской ССР, которые в ближайшей перспективе могут стать гражданами НКР и расселиться на этих территориях.

В сложившихся условиях военно-политический баланс в зоне карабахского конфликта можно охарактеризовать как качественно-количественное равенство противоположных сил, где наряду с чисто техническими показателями важную роль играет географический фактор и нынешняя удобная для оборонительных действий конфигурация границ НКР. Естественно, количественное превосходство Азербайджана в боевой технике и в численности личного состава во многом компенсируется качественным превосходством Вооруженных Сил Армении (как основного гаранта безопасности народа НКР) и Армии обороны Нагорного Карабаха. Но при этом надо также учитывать комплексное соотношение как различных типов и систем вооружений, так и возможность их эффективного применения в случае возможного возобновления военного конфликта: также превосходство Азербайджана в наступательных вооружениях компенсируется и оптимальностью (с военной точки зрения) нынешних оборонительных позиций НКР. Иными словами, нынешняя конфигурация оборонительных позиций карабахской армии, в том числе за счет территорий Низинного Карабаха, позволяет ликвидировать или компенсировать угрозу для региональной безопасности, которую создают бесконтрольные и массовые закупки Азербайджаном вооружения и военной техники. В этом случае для инициатора вероятного возобновления конфликта, каким может стать исключительно Азербайджан, повышается уровень возможных боевых потерь в случае начала военных действий, что является наиболее реальным и действенным элементом

его сдерживания.

Вместе с тем, надо понимать, что сторона может оперировать категориями сдерживания или баланса угроз, как элемента региональной безопасности, надеяться на адекватное и действенное восприятие противостоящей стороны только в том случае, если у противоположной стороны будет уверенность в готовности данной страны решиться на такие действия. В этом аспекте очень важно повышение эффективности как оборонной, так и внешней политики Армении, а также оперативности процесса принятия решений в данной сфере. Кроме этого, лица, ответственные за принятие решений и формирование позиции по карабахской проблеме, не должны далее игнорировать место и роль государственных структур и гражданского общества НКР по переговорному процессу. Представляется ущербным то, что в переговорном процессе НКР более серьезно воспринимается внешними игроками, чем определенными силами во властных структурах Армении. В конце концов, наличие согласованной позиции с НКР в переговорном процессе в Ереване должно рассматриваться как важный фактор, который позволил бы самой Армении осуществлять необходимый маневр. Упорное нежелание определенных сил реализовать этот потенциал НКР невозможно объяснить какими-либо «высшими соображениями». Нет сомнений в том, что карабахское общество попытается принимать более активное участие в решение судьбы своей родины и поэтому все проекты и инициативы из Еревана вокруг мирного процесса должны учитывать мнение НКР. Только тогда они будут восприниматься как адекватные и реальные.

20.**КАРАБАХ - НЕ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ДЛЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ЗАПАДА*****ИГОРЬ МУРАДЯН**

Подвижки в геополитических процессах, происходящие в последнее время, заметно отражаются на карабахском урегулировании. Мы обратились к политологу Игорю Мурадян с просьбой прокомментировать перспективы политических развитий в нашем регионе.

- Г-н Мурадян, что можно ожидать в 2006 году в плане урегулирования карабахской проблемы? Насколько реалистичны заявления о том, что стороны близки к соглашению?

- Действительно, видные функционеры США и Европейского сообщества отмечают 2006 год как некий переломный период в урегулировании карабахской проблемы. На самом деле, официальные лица заинтересованных сторон прекрасно понимают, что нет никаких оснований ожидать некой гипотетической развязки проблемы. Нет ни необходимых договоренностей, ни определенных намерений, нет ясного понимания политической перспективы. Есть только сомнительные ожидания совершенно несведущей аудитории, которая блуждает в иллюзиях, что, возможно, соответствует сомнительным целям различных провластных и оппозиционных политических групп. В последние годы и, в особенности, в последние месяцы в мире произошли принципиальные изменения, которые не могут не затрагивать всей системы международных отношений. США и ведущие европейские государства вынуждены заметно скорректировать свои внешнеполитические и стратегические амбиции. На этом же пути находятся многие региональные макродержавы. Видимо, это связано с на-

* *karabakh-online.com, 2005-12-17 11:18:00*

растанием противоречий между национальными интересами и вызовами глобализации. Так или иначе, Западное сообщество приняло решение о необходимости пересмотреть принципы `территориальной целостности` государств, так как коррекция данного принципа больше соответствует требованиям безопасности и менее затратнее. Предстоят большие перемены, и 2006 год представляется США и Европейскому сообществу как `шанс` для противостоящих сторон договориться накануне принципиальных решений. В реальности, речь идет о попытках убедить Азербайджан смириться с достигнутой ситуацией, иначе ему придется принять участие в ином, более неприятном для него процессе, когда начнется процесс признания или суверенизации НКР. Американская администрация приняла решение о суверенизации НКР уже после событий в Ки-Уэсте, что было почти роковым образом непонято в Армении, даже при наличии столь `успешных` консалтингов, которыми являются армянские лоббистские организации в США. Разработкой данной политической перспективы во время первого президентского срока Дж.Буша занимался Совет безопасности США. После провала инициатив Европейского сообщества, где Великобритания попыталась пролоббировать интересы Азербайджана, Запад окончательно пришел к выводу о необходимости международного признания существования армянской государственности в карабахской провинции. Это вполне устраивает США и соответствует их стратегическим интересам после принципиального ухудшения турецко-американских отношений, когда Армения стала рассматриваться американцами через призму не российских, а турецких интересов, по крайней мере, преимущественно турецких. Конечно же, США больше устроит независимое государство в карабахской провинции, чем НК - как часть Армении, но принципиальной разницы нет. Турция, озабоченная своими долгосрочными планами, согласилась бы на официальное присоединение НК к Армении, но станет возражать против прецедента возникновения второго армянского государства.

Европейцы никак не рассчитывали на такое решение, но пришли к выводу, что затягивание с международным признанием НКР может привести к неприятным последствиям в зоне `относительной` ответственности Евросоюза.

- *Давит ли Запад на конфликтующие стороны для решения проблемы?*

- Политическое руководство Армении очень хорошо представляет себе эту проблему и прекрасно знает, что никакого политического давления со стороны Западного сообщества и России в части карабахской проблемы нет. Дело в том, что давление предполагает ответственность, прежде всего, со стороны державы, которой придется реагировать весьма затратным образом в случае неприятных последствий данного давления, имеются в виду США. Есть политическое давление в части иных проблем, связанных с армянско-российскими отношениями, ситуацией с гражданским обществом и соблюдением принципов демократии. Попытка же выдать данное давление за какие-то требования по карабахской проблеме - бессмысленная и неприятная игра. Поняв, что невозможно достаточно долго выдавать имитацию процесса урегулирования за давление Запада, сейчас принимают другую тактику. Сейчас пытаются внедрить в общественное сознание, что существует реальная угроза возобновления военных действий, используя при этом известные тезисы азербайджанской пропаганды. При этом, весьма характерно, что оппозиция, реагируя на любые действия официоза, ни разу, никоим образом и ни в каком контексте не отреагировала на заявления действующего министра обороны о допустимости `уступок некоторых территорий`. В самое последнее время проводится `разъяснительная работа` с представителями оппозиции относительно угроз войны и необходимости сдачи территорий, то есть сдачи части нашей Родины.

Имитация процесса урегулирования - основной операционный инструмент буквально всех заинтересованных внешних сторон - США, Европейского сообщества, России, Турции, Ирана и всех возможных иных доброжелателей. Следует

отметить лишь то, что сами сценарии имитации становятся все более трудоемкими и уязвимыми, как и любой политический ресурс, имитация подвержена исчерпанию. Поэтому посредники и заинтересованные внешние стороны стремятся предоставить Азербайджану возможность участвовать в данных сценариях имитации.

- В чем причина того, что некоторые армянские высокопоставленные лица, в частности, министр обороны, его советник, активно тиражируют задачу сдачи территорий, входящих в зону безопасности НКР?

- Действующему министру обороны Армении очень хочется стать президентом. Этого же хочется практически всем лидерам ереванской оппозиции, которые просто запрограммированы на сдачу территорий, а то и - сдачу Карабаха. Для С. Саркисяна стать президентом - довольно сложная задача, в нынешней ситуации - почти недостижимая, хотя технически эту задачу решить можно. Нужно при этом получить ОК от Западного сообщества, но для этого нужен политический торг. Поэтому еще три года назад возникла идея обмена Низинного Карабаха на пост президента. Идея, нужно сказать, смешная, так как этот самый Низинный Карабах на Западе в качестве ресурса в политическом торге никто не воспринимает. Западу нужны совсем другие жертвы, прежде всего, кардинальное изменение внешнеполитического курса Армении. Идея сдачи территорий не нова, но по мере приближения парламентских и президентских выборов выяснится, что наилучшим политическим ресурсом является не `сдача`, а `не-сдача` территорий. Если С.Саркисян встанет на эти позиции, то сразу обретет шансы на избрание. Но слов для этого мало. Нужны гарантии, иначе никто не поверит политику, который целых три года готовит политическую и социальную базу для сдачи.

- Вы как-то говорили, что решение конфликта не есть мир, а начало новой войны. Почему?

- Довольно продолжительное время обществу пытаются внушить, что урегулирование это - мир, причем, подразуме-

вається длительный мир. Во-первых, непонятно до сих пор, что подразумевается под урегулированием. Предполагает ли урегулирование то, что Республика Армения останется суверенным государством, будет способна вообще проводить внешнюю политику и главное - оставаться обороноспособной? Кому-то нужна совершенно неамбициозная, безмолвная Армения, ограниченная для жизнедеятельности не более полуторамиллионов человек. Во-вторых, история, в том числе и современная, подтверждает, что превращение одной из сторон конфликта в ущербное государственное образование неминуемо приведет к новой войне. Армения всего лишь утратит более-менее защитимые границы на востоке и станет еще более уязвимой. Только и всего. Никто не может предоставить гарантии безопасности, ни одна великая держава, ни международное сообщество в целом. Это просто блеф. Относительно продолжительный мир мы можем обеспечить двумя способами: либо сохранить защитимые границы, имея в виду и нынешнее положение Нахичевани, либо уступит ь Азербайджану весь Карабах и Мегринский коридор. Это не новая идея. Эта идея витает над политическим классом Армении, и дело дошло до того, что я вынужден говорить об этом публично, чего не делал никогда. Но пусть ценой того, что это ощутят наши противники, обо этом узнают `все наши`. Это сейчас более важно.

-Сколько может длиться имитация переговорного процесса? Если переговорный процесс - имитация, то что может изменить вовлечение в этот процесс НКР как самостоятельной стороны?

-Рациональная аналитика оказалась в замешательстве, пытаясь выяснить причины отчуждения НКР от международной политики усилиями политического руководства Армении. После перебора совершенно немислимых версий выяснилось, что единственной причиной является комфортное положение данных руководителей. Великолепная `тройка` в келейных условиях принимает решения, и спасение было лишь в том, что не было решений как таковых. Неучастие НКР в по-

литическом процессе, пусть даже в процессе имитации, приводит к утрате политических ресурсов и маневра, лишает руководителей и парламент НКР политического опыта и способности формировать политический класс. Карабахское общество находится в ущербном состоянии, `делегирав` все свои права великолепной `тройке`. Вместе с тем, тезис о неспособности карабахского общества эффективно участвовать во внешнеполитическом процессе является ложью. Политические партии Армении, в том числе, партии оппозиции, по существу, солидаризировались с официозом в деле изоляции НКР. Их в НКР интересует исключительно возможная поддержка их политических позиций. Участие НКР во внешнеполитическом процессе нельзя примерять к тому, происходит ли имитация или нет. Западу и Востоку интересна Нагорно-Карабахская Республика в полном смысле этого обозначения - располагающая парламентом, свободами, боеспособной армией, гражданским обществом. Следует обратить внимание на то, что, если при предыдущих выборах Европейское сообщество неизменно `не признавало` их, в отношении последних парламентских выборов европейцы хранят сакраментальное молчание, а в коридорах Европейской комиссии и Евросовета слышатся мысли о необходимости признания выборов в `самопровозглашенных государствах`. Для Конгресса США карабахские выборы вообще не проблема, а нормальный процесс.

- По вашему мнению, насколько реальны те заявления, что территории вокруг НКР нужны США для возможного удара по Ирану?

- Это полная ерунда. Территория Азербайджана представляет интерес для США в связи с двумя задачами: обеспечение континентального транзита и логистики, с ориентацией на Центральную Азию; осуществление электронного слежения за территориями Ирана. Других целей нет. Можно ли эти задачи назвать стратегическими. Видимо, все же, нет. Это, скорее, тактические задачи. США располагают иными возможностями для нанесения воздушно-бомбовых ударов по Ирану -

это морское базирование прифронтовой авиации. В случае, если войска США покинут Ирак, сумеют хотя бы отчасти урегулировать отношения с иракскими властями, возникнет новая степень свободы для нанесения ударов по Ирану. Может быть, это выглядит парадоксально, но сейчас США не до Ирана. Идея разместить миротворцев по периметру соприкосновения противоборствующих сторон существует давно. Практика показывает, что в применении к НК это довольно сложная задача. Для нас это совершенно недопустимо. У нас есть печальный опыт деятельности генерала Сафонова. Для США и НАТО бессмысленно размещать миротворцев в зоне конфликта без вывода армянских войск с 5-10-километровой полосы вдоль иранской границы. Это еще более невыполнимое условие. При этом, нужно понимать, что мы защищает не интересы Ирана, а свои интересы. Миротворцы и не только миротворцы, а даже воинские контингенты НАТО могут быть размещены где угодно в НК и при различных регламентах только после международного признания НКР. Это должны хорошо понимать все заинтересованные стороны.

- *Как Вы думаете, насколько проблема Карабаха мешает участию Армении в региональных проектах?*

- Участию Армении в региональных коммуникационных проектах мешает само географическое положение Армении, наша предыдущая история. Сама постановка вопроса совершенно аморальна и политически бессмысленна. Там, где имеется экономическая целесообразность, осуществляются любые проекты, не обращая внимание ни на конфликты, ни на войны. Нефтепровод Баку-Супса приносит в госбюджет Грузии всего-навсего 7 млн. долларов. Довольно значительный межрегиональный нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан при максимальной загрузке (максимальную загрузку еще нужно обеспечить) — 55 млн. долларов. Всего от всех представимых в обозримой перспективе коммуникационных проектов Грузия получит не более 120 -125 млн. долларов. Уже сейчас Валовый внутренний продукт НКР составляет около 100 млн. долларов. В перспективе ВВП НКР может составить милли-

ард долларов. Нефтепровод функционирует 30 - 40 лет, земля существует вечно. Должно быть неловко вообще участвовать в такого рода дискуссиях, которые представляют собой политический декаданс. Но в рыночных отношениях новое поколение выбирает декаданс.

- Есть ли несогласие между странами-сопредседателями Минской группы ОБСЕ по поводу решения карабахской проблемы?

- Между странами сопредседателями Минской группы нет функционального несогласия по поводу подходов в рассмотрении карабахской проблемы. Для этого имеется серьезное основание. Дело в том, что НК не рассматривается как политический или геополитический инструментарий. Россия и США располагают в Южном Кавказе гораздо более эффективными инструментариями. Франция не имеет в регионе соответствующих задач. Великобритания, не являясь сопредседателем Минской группы, проводит вполне реализуемую политику в сфере геоэкономики, резервируя свои геополитические интересы. В последний раз Россия использовала НК в качестве инструментария в 1992 году во время летней карательной экспедиции. Сейчас Россия обладает более мощными рычагами влияния и на Азербайджан, и на Армению. Россия пока опасается, да и не знает способов инструментализации НК. США предприняли практически только одну попытку использовать НК - в Ки-Уэсте, когда стало необходимым, наряду с продвижением НАТО на Восток, как рычагом давления на Россию по поводу решения проблемы Противоракетной обороны, использовать некоторое давление на Южном стратегическом направлении. Идея провалилась, к большому удовольствию и американцев, и русских. США имеют на Южном Кавказе только одну стратегию - успешную добычу и транспортировку нефти. Нефть, нефть и только нефть. Все остальные `цели` США надуманы политологами с общеисторическим (в лучшем случае) образованием, получившими гранты. Вместе с тем, приоритетами США на Южном Кавказе является стабильность. Абсолютно те же интересы преследует Великобрита-

ния. Обе державы совсем недавно, в момент эскалации напряженности в Южной Осетии и в Абхазии, продемонстрировали совершенное игнорировали интересов `стратегического партнера` - Грузии, `посоветовав` Тбилиси не проявлять энтузиазма. Россия также заинтересована в консервации карабахской проблемы, так как в ином случае ей придется адекватно реагировать. А это будет означать радикальное вмешательство Запада и перспективу стратегического выбора. А этого очень не хочется.

- Что можно ожидать от очередного визита в регион сопредседателей Минской группы ОБСЕ?

- Представители стран-сопредседателей Минской группы, видимо, должны предложить в очередной раз сторонам договориться, но уже с учетом перспективы суверенизации НКР. Насколько известно, они не посетят Степанакерт. Такой `исторический` визит, а они не посетят Степанакерт. Довольно странно.

-Как согласуется позиция Запада по Карабаху с позицией по Абхазии, Южной Осетии и Приднестровью?

- США и европейцы охотно подарили Абхазию России. Запад не представляет иного решения по Абхазии. По Приднестровью совсем недавно Западное сообщество имело однозначную позицию - ликвидировать это государственное образование, без каких либо надежд на автономные права для славянского населения. Столь категорическая позиция связана с определенными военно-политическими интересами и США, и европейцев. В настоящее время данная позиция изменилась, и Приднестровье становится фактом, с которым Запад вынужден будет считаться. В отличие от `самопровозглашенных` республик Южного Кавказа, Приднестровью пришлось выдерживать мощнейший прессинг Запада, что успешно завершилось проведенными выборами. Однако, в отличие от южнокавказских самопровозглашенных республик, Приднестровье пользуется гораздо большей поддержкой России. Южная Осетия оказалась в тяжелом положении, так как США пытаются, все же, что-то вернуть Грузии, на этот раз, для сохранения свое-

го `лица`. Кроме того, Южная Осетия – единственная из самопровозглашенных республик представляет некоторую опасность для энергокоммуникаций (10 км от трассы нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан). Во время визита Кондолдзы Райс в Москву проблемы Абхазии и Южной Осетии довольно подробно обсуждались, проблема НК упоминалась в порядке приличия. Вместе с тем, данный визит К.Райс оказался провальным, а К.Райс убедилась, что рапорты предыдущего посла США в Москве А.Вершбоу о том, что Россия `не в состоянии подарить Абхазию и Юго-Осетию Грузии`, оказались, без сомнения, верными. США выступают категорически против возобновления военных действий, но ничем не могут помочь своему `стратегическому партнеру`. Грузия рассматривается США и Великобританией не как страна со всем спектром проблем, а как `панамский канал`, за зоной которого их мало что интересует.

Но помимо самопровозглашенных республик на постсоветском пространстве есть иные аналогичные государственные образования. США и европейцы, практически, приняли решения по Албанскому Косово и Турецкой республике Северного Кипра. На очереди – Иракский Курдистан. Северный Кипр, Иракский Курдистан и Косово – это британский проект. Хорошо бы вписаться в этот проект. И это возможно. А вот Палестина не получит независимую государственность в ближайшие десятилетия. (Это ребус на будущее).

- Какова роль СМИ в политических процессах, касающихся карабахской проблемы?

- Армянские СМИ распределены и перераспределены между официозом и различными политическими и коммерческими группами, совершенно не заинтересованы в правдивой информации, готовы игнорировать любые, даже сенсационные материалы ради защиты интересов своих хозяев. Армянские СМИ – это сборище духовно-коррупцированных, большей частью малооплачиваемых, злобствующих функционеров, которым совершенно безразлична главная задача СМИ – информирование населения, граждан. Армянское общество,

по существу, не информировано ни по одной из важнейших проблем – Карабах, экономика, оборона, внешняя политика. Продажность – это кредо армянских СМИ. Настало время преподнести урок тем, кто уверен, что является хозяином армянской земли.

21.**Эйфория от мыльного пузыря: в чем разница между урегулированием и решением арцахского конфликта?****АРГАМ АРАНЯН (Канада)**

В последнее время все чаще встречаются восторженные сводки о скором урегулировании арцахского конфликта. Сначала посредники Минской группы ОБСЕ, потом министры иностранных дел Армении и Азербайджана, затем лидеры других стран и председатель ОБСЕ Карл де Гухт заявляют, что соглашение очень близко и что даже может быть подписано уже в начале февраля 2006 г., во время запланированной встречи президентов Армении и Азербайджана в Париже. Налицо некая намечающаяся эйфория вокруг мирного соглашения.

Сообщения в прессе настолько скудны, что довольно сложно понять, что именно происходит за столом переговоров и какие именно договоренности достигнуты или обсуждаются в деталях. Но из той скудной информации, которую можно получить через СМИ, вырисовываются в общих чертах некоторые контуры будущей договоренности. Суть ее сводится к следующему компромиссу. Армянская сторона поэтапно уступает Азербайджану сначала пять районов – Агдамский, Физулинский, Джебраильский, Кубатлинский и Зангеланский. На эти территории вводится международный контингент – либо миротворческие войска, либо международные наблюдатели. Уступленные армянами территории демилитаризируются и туда возвращаются беженцы (весьма вероятно, что под контролем миротворцев беженцы возвращаются также в Лачин и даже в Шуши). Взамен Азербайджан открывает комму-

никации для Армении и обязуется не возобновлять боевые действия. Возможно, на этом же этапе между Баку и Ереваном устанавливаются дипломатические отношения. Затем, на втором этапе, армяне на тех же условиях уступают Азербайджану Карвачарский (бывший Кельбаджарский) район. Параллельно с этим, под наблюдением международных наблюдателей, в НКР проводится повторный референдум, в ходе которого решается будущий статус НКР. Наконец, на третьем этапе Азербайджан признает результаты референдума в НКР и получает демилитаризованный Бердзорский (Лачинский) район – пока непонятно, частично или целиком (Азербайджан настаивает на полном возврате). Таким образом, конфликт считается «урегулированным». Вроде все довольны и счастливы: азербайджанцы наконец-то получают свои «оккупированные территории» и решают вопрос «одного миллиона» беженцев, а армяне Арцаха получают свою долгожданную свободу. Однако попробуем разобраться, так ли это?

Начнем с того, что решить – значит устранить причины конфликта. Но разве вышеупомянутый сценарий мирного урегулирования устраняет причины конфликта? Совсем наоборот - благодаря методически выдаваемой Азербайджаном (и активно пропагандируемой Турцией) лжи первопричина конфликта – право народа Арцаха на создание собственной государственности и защита от перманентных геноцидов и этнических чисток со стороны Азербайджана – фактически была подменена возмещением и исправлением ошибок самого Азербайджана, то есть проблемой так называемых «оккупированных территорий» и «миллиона беженцев». Судя по вышеизложенным пунктам, именно эти проблемы призвано решать готовящееся соглашение. Но суть конфликта – право народа Арцаха на свободное определение своего политического статуса и создание государственности, отодвинута на второй план и никак не решается намечающейся договоренностью.

В этом смысле следует помнить, что понятия «урегулирование» и «решение» применительно к конфликту, подобно арцахскому, имеют разную смысловую нагрузку. Урегулировать

конфликт можно по-разному, скажем, переведа неурегулированный, хаотичный конфликт в регулируемый, контролируемый. Именно так регулировались конфликты в рамках СССР, – их просто контролировали, но никак не решали. И, разумеется, есть устойчивая тенденция, что эти урегулированные (контролируемые) конфликты при определенных условиях выйдут из-под контроля и в итоге мы будем иметь... войну. Конфликт может быть по-настоящему разрешен только лишь тогда, когда приводит к справедливому постконфликтному обустройству. Но насколько может быть справедливым вышеизложенное постконфликтное обустройство, если вся уступаемая армянской стороной территория является собственно армянской территорией? Скажем, армянам предлагается уступить Агдам, на восток от которого находятся развалины арцахского Тигранакерта, построенного армянским царем Тиграном II Великим. Армянам предлагается уступить Кельбаджар - древнеармянский Карвачар, территорию армянского княжества Допян (Цар), которая усыпана армянскими церквями (например, Дадиванк), могилами и хачкарами. Уступить Лачин – это значит не только уступить уникальный армянский храм Цицернаванк и множество других святынь, но означает перекрыть кислород для народа Арцаха – «дорогу жизни» Горис-Лачин-Шуши-Степанакерт. Всем известно, что все эти уступаемые территории являлись изначально армянскими и были захвачены у армян в результате нашествий и геноцида коренного армянского населения предками тех, кого нынче, пуская слезу, называют «одним миллионом беженцев». И если так называемое мировое сообщество узаконило результаты азербайджанской оккупации армянской земли, то по какому праву оно отказывает в признании законности усилий армян по освобождению армянской земли, захваченной когда-то азербайджанскими оккупантами? Может это и есть «справедливое урегулирование», о котором говорили все эти годы – легализация результатов геноцида армян и азербайджанизация армянской земли? И, к слову сказать, как в этой бредовой идее «возврата» армянской собственности Азербайджану решаются

вопросы оккупированных азербайджанцами Шаумяновского района и Геташена? По мнению председателя постоянной комиссии Национального Собрания НКР по внешним сношениям Ваграма Атанесяна, вопрос Шаумянского района «вообще не обсуждается на переговорах по карабахскому урегулированию».

Далее, давайте на мгновение забудем даже об армянской земле, даруемой Азербайджану в рамках наметившегося урегулирования. Также оставим в стороне вопросы военной, коммуникационной, экономической и водной безопасности Арцаха, которые напрямую связаны с этими территориями; о них уже писалось много. Допустим, армянская сторона целиком выполнит намеченные пункты поэтапного урегулирования. Какие гарантии получит армянская сторона, что Азербайджан в полном объеме выполнит свою часть соглашения? Пытаясь вспомнить сколько раз Азербайджан нарушал достигнутые вокруг перемирия и урегулирования договоренности, можно сбиться со счета. Вот лишь некоторые грубые нарушения договоренностей со стороны Азербайджана. Азербайджан по трем категориям нарушает Договор об ограничении обычных вооружений в Европе (ДОВСЕ). Соглашение о прекращении огня также периодически нарушается азербайджанской армией. Были договоренности о мерах по укреплению доверия между сторонами, которые Азербайджан грубейшим образом нарушает, культивируя у себя такую расистскую антиармянскую истерию, которой удивились бы даже идеологи Третьего рейха. Соглашение о конфиденциальности переговорного процесса, которое армянская сторона всегда соблюдает, также периодически нарушается Азербайджаном: азербайджанские переговорщики время от времени устраивали обильные «утечки информации» и устраивали показательные истерики в присутствии разных международных делегаций, не вовлеченных в переговорный процесс. Договоренности в Ки-Уэсте и в Париже практически были оформлены, тогдашний руководитель Азербайджана, отец нынешнего наследного президента, уже дал свое устное согласие на дого-

вор, но позже нарушил данное слово и переговорный процесс снова был отброшен к нулевой отметке. Соглашение о мониторинге освобожденных территорий, на предмет их заселения армянскими поселенцами, было достигнуто в ООН взамен на то, что Азербайджан больше не будет поднимать этот вопрос в ООН, а Азербайджан вновь пытается это сделать. И это еще не полный список! Подписывается и договаривается одно, армянская сторона выполняет соглашения, а азербайджанская сторона без зазрения совести идет на нарушение договоренностей. Даже бывший российский сопредседатель МГ ОБСЕ Казимиров в своей недавней статье предупреждает, что «Подписать – полдела. Выполнить!», причем речь в статье идет о нарушениях договоренностей именно со стороны Азербайджана. Так можно ли доверять подписи и слову азербайджанской стороны под намечающимся договором...?

Могут возразить, что на то и есть гарантирующие стороны, в лице международных посредников, которые будут пристально следить за соблюдением договоренности по арцахскому урегулированию. Скажем откровенно, что у армянского народа доверия к международным инстанциям явно недостаточно для того, чтобы вручить им ключи от безопасности армянского народа и всерьез рассчитывать на них в вопросе выполнения Азербайджаном соглашений. И это имеет под собой весьма веские основания. Во-первых, все вышеперечисленные договоренности бесцеремонно нарушались со стороны Азербайджана прямо на глазах у международных посредников, ОБСЕ, ООН и всего так называемого мирового сообщества. И что сделало это мировое сообщество, чтобы вразумить руководство Азербайджана? Сколько раз за десять с лишним лет нарушений режима прекращения огня ОБСЕ делало замечание Азербайджану? Другой пример – недавнее варварское разрушение армянских хачкаров в оккупированном Азербайджаном армянском Нахичеване; что сделал мир для предотвращения этого варварского акта? Ничего. Хачкары разрушены, обломки сброшены в Аракс и теперь ничто не бу-

дет мешать Азербайджану утверждать, будто это «древнеазербайджанская земля». Точно так же, посредники и гаранты намечающегося соглашения по арцахскому урегулированию будут вести себя в случае одностороннего нарушения Азербайджаном договора по Арцаху – с глупым видом разводиться руками! Армянский народ знает истинную цену международному сообществу еще со времен Геноцида 1915 г. в Турции.

Вернемся к сути намечающегося соглашения. Вывод арцахских воинских формирований с «возвращаемых» территорий – это такой процесс, в котором сложно играть двойную игру – войска либо будут выводиться, либо нет. То есть даже потенциально армянская сторона не сможет не выполнить чего-то, что можно было бы затушевать. Зато у Азербайджана большое поле для фальши и подвохов. Начнем с того, что точного количество беженцев никто не знает. Цифра азербайджанской пропаганды в «один миллион» является настолько же липовой, насколько и круглой. Ничто и никто не помещает Азербайджану после вывода вооруженных сил НКР с освобожденных территорий заполнить их ордами людей, которые там ранее не жили и беженцами вовсе не являются. Прописку у каждого не проверишь, да и система прописок – явление весьма относительное; в Баку могут за одну ночь «прописать» половину своих граждан под «беженцев». То есть потенциально мы можем иметь такую ситуацию, что после «возврата» этих территорий вокруг бывшей НКАО, Азербайджан целенаправленно разместит на них значительно больше азербайджанских жителей, чем проживало до начала конфликта. В итоге сложится опасный демографический дисбаланс, который и ранее, на первых стадиях конфликта, активно использовался Азербайджаном для оказания давления на арцахских армян. Причем азербайджанские «беженцы», скорее всего, будут возвращены и в Шуши, что даст возможность Азербайджану заполнить Шуши и окрестности большим числом азербайджанцев, тем самым вновь попытаться изменить демографический баланс населения Арцаха до намеченного референдума. Иначе зачем же Азербайджан требует аж 15 лет (!) преж-

де чем в Арцахе будет проведен повторный референдум? А затем, что за эти 15 лет Азербайджан попытается «подправить» демографическую картину Арцаха, открыто или тайно заселяя его своими «голосами».

Во-вторых, даже сомнений не вызывает то, что Азербайджан будет «разбавлять» возвращающихся «беженцев» агентами своих спецслужб и даже небольшими вооруженными отрядами, для различных диверсий и даже потенциальной новой агрессии против Арцаха. Для сравнения приведем один пример. Известно, что американские войска в Ираке и Афганистане регулярно проводят операции по изъятию оружия у населения этих стран. Меры эти проводятся довольно жестко, без каких-либо реверансов. Но несмотря на эту жесткую политику по обезоруживанию населения, практически в каждом доме имеется оружие! По аналогии, Азербайджану нетрудно будет вооружить своих «мирных беженцев» достаточным количеством оружия и боеприпасов. И никакие миротворцы и наблюдатели будут не в состоянии воспрепятствовать этому процессу, потому что нигде в мире они пока не справлялись с подобной задачей. В итоге, будем иметь вооруженные орды, которые в несколько раз могут превосходить все население самого Арцаха. Не следует забывать, что вообще-то первый выстрел в этой войне сделали именно такие вооруженные азербайджанцы, которые в ответ на мирные митинги в Степанакерте ринулись толпой из Агдама в Арцах, чтобы силой «доказать армянам свою правоту». История имеет устойчивую тенденцию повторяться. Иначе говоря, желание восстановить «этническую картину до начала конфликта», в чем уже не раз признавались азербайджанские руководители, преследует одну единственную цель – снова воссоздать те исходные условия, с которых Азербайджан вновь попытается удушить Арцах. И намечающееся соглашение предоставляет им как раз такую возможность.

В-третьих, Азербайджан с самого начала конфликта вводил в заблуждение мировое сообщество и своих же граждан идеями об «азербайджанской и армянской общинах Нагорно-

го Карабах» – причем именно в этой последовательности и встречается это выражение, будто азербайджанцы в Арцахе составляют или когда-либо составляли большинство населения. У Азербайджана перед глазами пример «старшего брата» – Турции, ловко жонглирующей «турецкими общинами», которые обнаруживаются в любой «дыре» почти во всех странах региона, и, ссылаясь на «защиту безопасности соотечественников», вмешивающейся в дела этих стран. Агрессия Турции и Азербайджана против Армении в 1918-1920-х гг. оправдывалась именно «защитой местного мусульманского населения», хотя данное местное мусульманское население преимущественно состояло из курдов и отношения к туркам или азербайджанцам (тогдашним кавказским татарам) не имело. Точно так же Турция напала на Кипр и оккупировала северную часть страны, якобы для защиты местного турецкого населения. Турция даже в Ираке «нашла» турков (которые на самом деле туркмены) и под тем же предлогом ввела свои войска на север этой страны. Так что же может помешать Азербайджану вновь предстать в образе «защитника азербайджанского населения Карабах» и затеять новую вооруженную интервенцию? «Гарантии» международных посредников и пара сот легковоруженных миротворцев...?

В-четвертых, политическое трюкачество давно стало нормой поведения в определенных кругах в Баку. Скажем, что мешает Азербайджану сейчас подписать это соглашение, а затем разыграть у себя клоунаду в виде «дворцового переворота», когда к власти вдруг придут новые лидеры, которые сразу же денонсируют договор по Арцаху? Такой сценарий тоже очень даже возможен.

Подобных сценариев может быть множество, и ни один договор не может учесть все возможные уловки, на которых давно уже специализируется азербайджанская государственная машина. Факт в том, что у армянской стороны нет ни малейшего доверия к руководству Азербайджана. В этих условиях сторонам навязываются принципы урегулирования, согласен которым армянская сторона почему-то должна усту-

пить Азербайджану собственно армянские территории, часть своей Родины и составную часть пояса безопасности для Арцаха, а взамен получить лишь неопределенный статус НКР, растянутый на многие годы, и какие-то туманные невнятные обязательства со стороны Азербайджана. Подвергать риску безопасность народа Арцаха, превращая освобожденные территории в новый плацдарм для азербайджанской агрессии против Арцаха, – это можно назвать как угодно, даже прелюдией для нового геноцида армян, но только не решением конфликта. А то, что Азербайджан даже не собирается ничего уступать и что повторный референдум в Арцахе на деле будет сорван, становится абсолютно ясно из речей и неадекватных шагов первых лиц этого государства. Буквально месяц назад (в декабре 2005 г. – прим. ред.) президент Алиев, отвечая на вопрос о том, на какие уступки готов идти Азербайджан в ответ на уступки со стороны армян, риторически, но очень недвусмысленно ответил: «а что вообще должен уступить Азербайджан»? Армянские политики в духе традиционного самообмана все списывают на внутривосточные перипетии Азербайджана. В действительности, пока что на односторонние уступки идет только Армения; а посредники заняты вымалыванием хоть какой-то уступки со стороны Азербайджана. Из всего этого понятно, что Азербайджан не только собирается получить утраченные в ходе своей же агрессии против Арцаха территории, но и готов сорвать повторный референдум (даже если даст согласие на него) в Арцахе всеми возможными способами.

Все это очевидные сигналы об истинных намерениях Баку, которые армянская сторона не только обязана учитывать, но и на которые обязана привлечь внимание международных посредников. Эти сигналы лишь подтверждают ту устойчивую тенденцию, которая наблюдается в новейшей истории региона. Конечной стратегической целью Азербайджана и Турции является уничтожение Арцаха и Армении, и именно в этом контексте Азербайджан будет использовать возможное соглашение. Наивнее всего будет предполагать, что скоропали-

тельно подписанное соглашение по Арцаху окончательно снимет острые вопросы и Азербайджан прекратит антиармянскую истерию внутри и за пределами своих границ. Как видно из текста готовящегося соглашения, Азербайджан пытается получить все, не уступив ничего. Попробуем представить невозможное – от односторонние уступки армян. Даже если будут сданы все семь районов армянской земли вокруг бывшего НКАО, Азербайджан будет продолжать трубить об «оккупации азербайджанской земли» и «беженцах» - на сей раз уже имея ввиду Арцах. Более того, даже если подарить Арцах Азербайджану, бакинские идеологи будут трубить на мир об «оккупации» «азербайджанских» территорий в Зангезуре и «несчастных азербайджанских беженцах с этих земель, которые поколениями живут в Азербайджане и ждут своего возврата на родину предков». Азербайджан одной рукой якобы собирается подписать соглашения, а другой - разрушает хачкары в старой Джульфе (в исторической армянской провинции Нахичевань). Азербайджанский Интернет пестрит сайтами, вроде «моя родина Ираван», «Зангязурь – боль азербайджанского сердца» и т.п.. Из недавнего бесцеремонного ответа азербайджанского посла в Вашингтоне Пашаева американским сенаторам становится ясно, что Азербайджан считает всю территорию нынешней Республики Армения «азербайджанской». А выступление Алиева в Академии Наук Азербайджана, во время которого были даны четкие инструкции усилить «научные изыскания» с целью доказательства пришлости армян в Карабахе... Все это слишком явные сигналы того, что политика Азербайджана не останавливается на «возврате оккупированных азербайджанских территорий», которая даже на захвате Арцаха не остановится. Азербайджан отрицает сам факт существования Армении и само право армян на жизнь.

Вывод напрашивается сам собой: нужно готовить армянские государства и армянский народ к очень долгой, продолжительной борьбе за право жить свободно на земле предков. Для этого надо мобилизовать всю страну, каждого гражданина, делать это не теми авторитарно-тираническими методами,

которые очень даже удачно применяются Азербайджаном по отношению к своим гражданам, а терпеливо и настойчиво работая над повышением сознания граждан Армении и Арцаха, воспитания в них чувства государственности и долга перед общей Родиной.

Следует методично работать над сложившимся в результате азербайджанской пропаганды ложным представлением мирового сообщества, будто освобожденные территории не представляют собой никакой ценности для армян, а являются лишь разменной монетой, которую армяне могут легко уступить. Это далеко не так. Ни один клочок армянской земли не подлежит возврату азербайджанским оккупантам, уж тем более за какие-то туманные неопределенные статусы для Арцаха. Любые территориальные уступки Азербайджан, как государство-деспотия, интерпретирует как проявление слабости и будет использовать подписанные договоренности для одной единственной цели – подготовки территориального, демографического, экономического и военного плацдарма для новой агрессии против Арцаха и Армении. Так было и так будет еще очень длительное время.

Хочется добавить, что несмотря на все вышесказанное, мы являемся убежденным сторонником мира и добрососедских отношений с Азербайджаном. Однако неполноценное мирное урегулирование, обманным путем навязанное какой-либо стороне конфликта, одинаково невыгодно всем, поскольку, как и ранее, лишь засеет семена новой войны и обречет последующие поколения наших народов на новый цикл массовых человеческих жертв в будущем. Сам мир любой ценой никогда не был абсолютной ценностью. Ценностью является справедливость. Готовящийся пакет договоренностей несправедлив, не решает сути конфликта, и даже будучи подписанным, в любом случае будет впоследствии нарушен азербайджанским руководством.

10.01.2006 г.

22.**ФАКТОР АРМИИ*****АРСЕН ЯЛАНУЗЯН**

“Любите, уважайте армию. Мы живем в сложном регионе. Бог знает, что нас ждет: быть или нет большой кавказской войне, трудно сказать. Ею пахнет. Станет ли министр обороны варчапетом, станут ли министрами обороны или промышленности журналисты, все равно ось страны - это армия. Не будет у нас армии, никто не станет уважать нас. Самая серьезная вещь, созданная нами за последние десять лет, - это армия. “ Из последнего интервью Вазгена САРКИСЯНА, “Айастани Анрапету- тюн”, 28. 10. 1999г. Бывший сопредседатель Минской группы ОБСЕ посол Владимир Казимиров в своем недавнем интервью Day. az в очередной раз сказал: “Серьезных переговоров не бывает без уступок. А президенты к ним и не начинали готовить общество, наоборот - много лет заверяли, что будут лишь получать, а не отдавать”. Уже несколько лет вошедшая в обиход формула “президенты должны готовить общество к уступкам” основана на негласном допущении, что общественное мнение является лишь “пассивным объектом” переговоров. Однако это не совсем так. Доказательством служат слова самого В. Казиминова, последовавшие за вышеприведенными: “Азербайджану пора отказаться от воинственных терминов, а Армении от бредовых идей “освобожденных”, то есть оккупированных территорий Азербайджана”. Получается, что отказ от “воинственных терминов”, которые являются продуктом чистой пропаганды, равносителен вполне реальному отказу от освобожденных территорий (на сей раз без кавычек). Тем самым становится очевидным, что общественное мнение является не “объектом”, а фактором

азербайджано-армянских переговоров,

* *Голос Армении* (28/06/2005)

причем самым серьезным и даже решающим.

По сути, решительность и неуступчивость общественного мнения в карабахском вопросе является не помехой переговорному процессу, а дополнительным козырем в нем. Во всяком случае, Азербайджан давно уже руководствуется этим принципом, а г-н Казимиров поневоле (хочется верить) поощряет его в этом, ставя знак равенства между “виртуальной” угрозой возобновления войны и вполне реальным результатом ее. Не секрет, что со стороны заинтересованных внешних сил тщательно зондируется общественное мнение в Армении и Азербайджане на предмет решительности и неуступчивости в вопросе урегулирования азербайджано-карабахского конфликта с целью обнаружить “слабое звено” и оказать на него давление. В Азербайджане прекрасно понимают это и не гнушаются даже государственной пропагандой антиармянского фашизма, лишь бы доказать “немыслимость пребывания НКР вне Азербайджана”. Примитивная тактика, но действует. Часто не без помощи в том числе и некоторых странных комментариев г-на Казимирова, которые иногда невозможно воспринимать иначе, как прямое давление на общественное мнение Армении. Например, следующее: “Победу в этой (будущей. - А. Я.) войне можно одержать при наличии неоднократного превосходства одной стороны конфликта, а для этого требуется не менее 5 лет”. И далее: “В ближайшие 5 лет не следует ожидать блицкрига”. Контекст этих высказываний, очевидно, содержит скорее угрозу, чем простую констатацию факта, а именно: “Примерно через 5 лет Азербайджан будет неоднократно превосходить Армению и НКР и сможет победить в блицкриге. Сделайте вывод, армяне. Советую согласиться на уступки, пока не истекли эти 5 лет”. Между тем это мнение В. Казимирова заставляет усомниться в действенности будущих международных гарантий безопасности НКР вообще. Ведь если заинтересованные в стабильности региона страны-посредники не в

состоянии контролировать процесс вооружения Азербайджана и помешать ему безнаказанно нарушить соглашение об ограничении обычных вооружений в Европе, то они не смогут сделать это также в том случае, если армянская сторона сейчас же и безоговорочно пойдет на всякие уступки. В таком случае не имеет никакого смысла продолжать переговоры и тем более что-то уступать.

Не менее странно другое не столь давнее высказывание г-на Казиминова о том, что для президента Азербайджана подписать документ о независимости НКР равносильно “харакири”. Смысл этого “аргумента” против признания независимости НКР сводится к следующему: “армяне, уступите, вы же сильные, а Ильхамчик слабый, он не может уступить”. Ничего себе логика! При этом почему-то замалчивается вопрос: а что равносильно “харакири” для президента Армении? Этому вопросу избегает сама власть Армении, по видимому, справедливо полагая, что для ответственной за будущее народа власти теоретическая возможность “харакири” не является оправданием малодушия в жизненно важных для страны вопросах. Между тем ни для кого не секрет, что в вопросе урегулирования азербайджано-карабахского конфликта давление общественного мнения на власть именно в Армении сильнее, чем в Азербайджане, ибо побежденному легче объяснить необходимость в уступках (по сути, ему и объяснять-то нечего!), чем победителю. Это аксиома. Любой дипломат, утверждающий обратное или говорящий о том, что в азербайджано-карабахском конфликте “нет победителей и побежденных”, либо шадит чувства побежденных, либо лукавит. В карабахском вопросе внутреннее давление на президента Армении в значительной степени обусловлено фактором, о котором обычно забывают, наверное потому, что он может проявить себя только в самый решающий момент. Это фактор армянской армии. Считают ли наши офицеры и солдаты, подобно г-ну Казиминову, “идеи освобожденных территорий” “брედовыми”? Как военный корреспондент, на протяжении последних 7 лет побывавший

во многих военных частях наших ВС, множество раз вступавший в доверительные беседы со многими офицерами (как средних, так и высших руководящих звеньев) и солдатами, могу констатировать:

1. Ни разу не встречал ни одного офицера и ни одного солдата, которые даже теоретически были бы согласны на возвращение освобожденных территорий.
2. Несмотря на то, что решены далеко не все социально-бытовые проблемы офицерского состава, президент и министр обороны РА в армии имеют высокий личный авторитет и огромный ресурс доверия в карабахском вопросе, обусловленные не только и даже не столько их стилем работы с личным составом, сколько тем, что они сами являются азатамартиками и талантливыми организаторами национально-освободительной войны против азербайджанских захватчиков.
3. Любая уступка со стороны властей, противоречащая исторической справедливости и логике войны в вопросе урегулирования азербайджано-карабахского конфликта, многими офицерами будет восприниматься как предательство делу Спарапета и погибших боевых товарищей и нанесет серьезный урон авторитету власти. Последнее обстоятельство обусловлено следующим.

Во-первых, костяком офицерского состава армянских ВС являются добровольцы-азатамартики, которые освобождали Арцах от азербайджанских захватчиков. Все они как один говорят: «Зачем же воевали, кровь проливали, товарищей теряли? Неужели для того, чтобы сейчас подарить наши исторические земли врагу?». Многие из этих офицеров молоды, до пенсии им служить еще 10-15 лет. С учетом их карьерного роста (повышения по службе) можно сказать, что влияние прошедших через горнило освободительной войны офицеров в армянской армии будет возрастать по крайней мере еще лет 10. Надо учитывать также то, что в течение

двух лет службы в Национальной армии армянские юноши воспитываются на героических примерах освободительной войны в Арцахе, защищают родную землю, стоя в окопе, лицом к лицу с врагом, находящемся иногда на расстоянии меньше 100м. Они готовы выполнить приказ, выражающий неизменную волю армянского народа “ни шагу назад”. Фактически, Национальная армия является мощной идеологической средой, после перемирия вот уже 11 лет воспроизводящей от призыва к призыву идею освобождения исконно армянских земель от турецких и азербайджанских захватчиков. Такое положение дел сложилось исторически, и сегодня, при наличии по-соседству вражеских государств Азербайджана и Турции, не имеет альтернативы.

Во-вторых, военнотружущие Армянской Армии - это та часть нашего общества, которая не понаслышке знает о коварстве и бесчеловечности врага. Защищающие границу от врага-азербайджанца армянский солдат и офицер, наверное, лучше всех в нашем обществе понимают значение для безопасности армянского народа таких понятий, как “удобная огневая позиция”, “буферная зона”, “зона безопасности”, “естественные (природные) границы государства”. Они же являются самой “государственно мыслящей” частью армянского общества, которая ежеминутно и ежечасно защищает национальные интересы, подвергая опасности свою жизнь. Армянских офицеров угрозами войны не испугать: войну они видели и видят в условиях постоянно нарушающегося со стороны врага перемирия.

Вывод однозначен: в карабахском вопросе мнением национальной армии-победителя пренебречь невозможно. “Скелет государства - это армия, а ее позвоночник - командиры. Государство стоит на них. Любите вы их или нет, оно стоит на них”, - накануне своей трагической гибели сказал Спарпет, портрет или гипсовый бюст которого давно уже стали негласными атрибутами рабочих кабинетов руководящих офицеров армянской армии. Бесспорно, армия должна быть вне политики. Так оно и есть, во многом благо-

даря именно авторитету ее руководства. Но Национальная армия - это не янычарское войско, и принцип “армия вне политики” вовсе не означает, что военным безразличен исход решения общенациональных проблем, тем более - карабахской.

23.**Стратегические параметры урегулирования
Нагорно-Карабахского конфликта****РАЧЬЯ АРЗУМАНЯН**

Заявления ряда официальных лиц о наличии благоприятных возможностей по разрешению в ближайшее время нагорно-карабахской проблемы привели к резкому увеличению работ, аналитических материалов, рассматривающих реальность и возможные последствия реализации тех или иных сценариев урегулирования. Как сами прогнозы, так и предлагаемые рекомендации исходят из логики и закономерностей пространства, в рамках которого осуществляется анализ. Как следствие, мы имеем политические, военные, правовые, экономические оценки и прогнозы возможных последствий перехода к активной фазе урегулирования нагорно-карабахской проблемы.

Очевидно, что по ряду параметров подобного рода оценки и прогнозы могут противоречить друг другу. Так, например, вопросы экономической целесообразности могут вступить в противоречие с политической или военной безопасностью общества, а последние могут противоречить рекомендациям о необходимости демократизации общественной жизни и оценкам гражданской состоятельности того или иного общества. Это делает необходимым определение некоторой иерархии приоритетов, позволяющей оценить возможные последствия реализации того или иного сценария развития ситуации. Наибольшим приоритетом в существующей системе международных отношений обладают проблемы обеспечения национальной безопасности и наиболее важные его составляющие, связанные с обеспечением стабильности и устойчивого развития политической и военной сфер. Ни в коем случае не

принижая роль той же правовой сферы, следует признать, что политический процесс последних лет дает большое число примеров того, как правовое поле, вся система международных отношений, выстраиваемая на протяжении веков, может быть принесена в жертву при возникновении угрозы национальной безопасности или политическим интересам общества.

Важность и определяющая роль проблем безопасности, политики, войны делает актуальным оценку ситуации исходя из закономерностей стратегии, незримо присутствующей в каждой из вышеупомянутых сфер и позволяющей навести мосты между ними. Редкость попыток стратегической оценки ситуации во многом объясняется ее сложностью, предполагающей гармоничное сочетание большого объема теоретических знаний, а также соответствующего практического опыта и навыков. Это делает стратегистов, умение стратегического видения ситуации довольно редким явлением. История полна свидетельств выигранных сражений на обреченной войне, а Наполеон, Ганнибал являются яркими примерами того, как, выигрывая сражения, можно проиграть войну, а затем и мир¹. Также отсутствием стратегической перспективы можно объяснить результаты военных кампаний последних лет – НАТО в Боснии или США в Ираке.

Очевидно, что отсутствие зрелых стратегистов не означает, что не должны предприниматься попытки соответствующего анализа. В рамках данной работы мы будем придерживаться упрощенного толкования стратегии. Стратегия – это гармоничное сочетание и связь целей (задач, намерений), способов их достижения (политики, планирования) и средств (инструментария) для выполнения общих задач безопасности². Таким образом, стратегия предполагает, как минимум, четкое понимание трех основных элементов – целей, способов их достижения и средств, при помощи которых предполагается их достигнуть. В случае нагорно-карабахского конфликта целью армянской стороны являлось выживание и обеспечение безопасности арцахского армянства – задача, успешно решенная в

ходе военной кампании 1991-1994гг. Политическое руководство Азербайджанской Республики стратегической целью считает ликвидацию НКР, для достижения которой предполагается использовать рычаги политического, военного, экономического и прочего давления на армянские государства.

Перед тем, как приступить к анализу возможностей пересмотра сложившейся системы безопасности в регионе, отметим, что важнейшей ее характеристикой является наличие большого количества асимметрий. Более того, большая часть их носит постоянный характер и не может быть ликвидирована в ближайшей исторической перспективе. Ярким примером подобной асимметрии является асимметрия преследуемых каждой из сторон целей. Для армянского мира речь идет о выживании арцахского армянства и армянских государств в целом, в то время как для Азербайджана это, в основном, только территориальная проблема. Наличие большого числа асимметрий приводит к тому, что баланс и устойчивое равновесие становится возможным только в рамках региональной системы безопасности. Усилия, направленные на выправление локальных, частных асимметрий и достижение локального равновесия и следует признать неэффективными и опасными.

Для НКР сложившаяся линия противостояния является хорошим примером следования рекомендациям Клаузевица по достижению кульминационной точки наступления с последующим переходом к обороне и переводу проблемы в плоскость политических переговоров³. Попытки дальнейшего расширения пояса безопасности потребовали бы от Армии Обороны НКР решения задачи по взятию под контроль всего равнинного Карабаха на юге и Кировабада, Мингечаурской ГЭС на севере. В последующем отсутствие развитой инфраструктуры, коммуникаций, неосвоенность больших территорий создавало бы для НКР серьезные, но вполне решаемые проблемы, которые компенсировались бы очевидными стратегическими преимуществами. Подобное развитие ситуации привело бы к гуманитарной катастрофе, развалу Азербайджанской Республики и изменению масштаба конфликта, что делало дан-

ный сценарий неприемлемым для глобальных акторов. Были предприняты необходимые шаги для остановки наступления армянских сил, возвращения под контроль Азербайджана важных коммуникационных узлов и заключения перемирия. Данный пример служит хорошей иллюстрацией подчиненности военной сферы политике, когда при принятии решений определяющими становятся не требования военной целесообразности, но прежде всего учет всего политического контекста. Следует отметить, что сложившаяся линия противостояния оказалась стратегически приемлемой не только для НКР, но и Азербайджана, так как она обеспечивает достаточное пространство для организации устойчивой системы обороны.

Таким образом, сложность проблемы, региона требует формулировки и обязательного учета политических целей, решению которых способствует проводимая военная кампания, и стратегист обязан связывать военную мощь, ожидаемый стратегический эффект с целями политики, то есть обеспечивать стратегическое видение ситуации. При этом предполагается, что политическая элита, ее лидеры в состоянии проводить адекватную политику. Еще Клаузевиц писал, что «...думать, что политика может ставить перед войной задачи, которые она не в состоянии решить, бросает вызов естественному и неизбежному предположению, что политика знает инструмент, который имеет намерение использовать»⁴.

Попытки дать оценку намерению Азербайджана ликвидировать НКР неизбежно приводят к выводу, что оно должна рассматриваться в качестве промежуточной, но никак не стратегической цели, так как закономерности политики и войны затем потребует от Азербайджана постановки и решения задачи создания сухопутного коридора с Нахичеванью. Объективно, конечной целью политики расширения жизненного пространства должна стать ликвидация в тех или иных формах Республики Армения в качестве независимого политического субъекта. Исторический опыт, заявления политических деятелей и высокопоставленных военных позволяют говорить о том, что элита Азербайджана довольно ясно пред-

ставляет свои стратегические цели при разворачивании данного сценария. Оценка возможностей армянских государств проводить наступательную стратегию показывает, что она в ближайшей перспективе может опираться на военный инструментарий, причем логика войны требует от армянских вооруженных сил постановки и решения задачи выхода на рубежи, не достигнутые в ходе военной кампании 1991-1994 гг.

Очевидно, что оба вышеописанных сценария разрушают сложившуюся систему региональной безопасности и качественно изменяют политический контекст не только региона Южного Кавказа, но и всего Большого Ближнего Востока. Тем самым оценка способности сторон придерживаться наступательной стратегии неизбежно приводят к выводу о ее нереализуемости в ближайшей и среднесрочной перспективе. С другой стороны, оценка ресурсов и потенциала противоборствующих сторон показывает, что ни одна из них не в состоянии выдержать длительную войну и должна придерживаться классической континентальной стратегии, сформулированной еще Мольтке, успешное применение которой позволило Пруссии одержать победу над Францией в 1870-1871 гг. Суть ее заключается в стремлении к решению задачи посредством единичной широкомасштабной стратегической наступательной операции, начинающейся с мобилизации войск, кульминацией которой становится охват и сковывающий удар⁵. Таким образом, мы сталкиваемся с противоречием между требованиями наступательной стратегии и ограничениями, накладываемыми политическим пространством. Это означает, что новые военные кампании имеют очень мало шансов быть успешными, и после непродолжительной активной фазы противостояние вновь сведется к позиционной войне приблизительно на существующих в настоящее время рубежах.

Это позволяет утверждать, что сложившаяся линия противостояния между НКР и Азербайджанской Республикой является хорошо продуманным проектом, выстроенным на стратегическом паритете и балансе сил и потенциалов проти-

воборствующих сторон, а не амбициях региональных политических элит. Более того, система армяно-азербайджанских отношений оказалась дополненной своего рода балансом уязвимости. Сторона, пытающаяся реализовать наступательную стратегию и инициирующая процессы, нарушающие сложившееся равновесие, неизбежно оказывается в более уязвимом положении, предоставляя противоположной стороне возможность посредством контрнаступательной стратегии, добиться более выгодной позиции. Очевидно, что сложившиеся системы национальной и региональной безопасности довольно сложно изменить через количественные изменения каких-либо параметров, так как каждая из сторон имеет возможность восстановить общий баланс за счет усиления других параметров. Сложившееся равновесие может быть нарушено при резких изменениях в мировой политической системе, системе региональной безопасности, а также качественных изменениях национальной мощи сторон.

В то же время надо отдавать отчет, что стратегический паритет не может служить абсолютной гарантией невозможности дестабилизации. В силу молодости государств Южного Кавказа важнейшим элементом сложившегося баланса становятся политические элиты, что не позволяет исключить элемент волюнтаризма. Незрелость и авантюризм политических лидеров и элит, отсутствие объективной информации как о своем потенциале, так и потенциале противоположной стороны могут привести к появлению соблазна быстрой и победоносной войны. Как отмечалось выше, история полна примеров неправильных, обреченных войн и во все времена компетентность генералов, мощь и боеспособность армии была не в состоянии компенсировать глупость и ограниченность политиков.

К сожалению, предлагаемые в последнее время проекты урегулирования нагорно-карабахской проблемы фокусируются на достижении согласия и компромиссов на уровне политических лидеров противоборствующих сторон. Оставляя в стороне предельную узость данного базиса, отметим, что при

этом непозволительно сужается само пространство решений, выстраиваемое в контексте ближайших политических горизонтов и без какой-либо стратегической перспективы. Такая узость и ограниченность проектировщиков по отношению к проблеме, находящейся на цивилизационном изломе, вызывает удивление. Предлагаемые противоборствующим сторонам решения разрушают имеющийся стратегический паритет и повышают уязвимость сторон, вынуждая их рассматривать новую систему безопасности в качестве некоторой промежуточной конструкции, не более.

У сторон появляется соблазн «довести» ее до более выгодной для себя конфигурации через новую эскалацию конфликта. Тем самым метафора статичной системы, с небольшими флуктуациями вокруг устойчивой точки равновесия заменяется метафорой раскачивающегося маятника, накачиваемого пульсирующей энергией насилия, остановка которого возможна через очередное полное истощение противоборствующих сторон или вмешательство глобальных акторов и сил.

23.01.2006

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ **Gray, Colin S.** "Why Strategy is Difficult," *JFQ*, Summer, 1999, USA, pp. 80-86.

² **Lykke Jr. Arhur F.** *Towards an Understanding of Military Strategy. Military Strategy: Theory and Application.* (Carlisle Barracks, Pennsylvania. 1989), pp. 3-5.

³ **Clausewitz, Carl von.** *On War*, edited and translated by Michael Howard and Peter Paret (Princeton: Princeton University Press, 1976), p. 528.

⁴ *On War*, p. 75.

⁵ **Rothenberg Gunther E.** *Moltke, Schlieffen, and the Doctrine of Strategic Envelopment*; in **Paret Peter ed.** *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age.* Priston, 1986. pp. 299-301.

24.**КАРАБАХ:****Любой непродуманный шаг приведет к новому кровопролитию****ЗОРИЙ БАЛАЯН**

Сегодня во всем мире на разных уровнях бурно обсуждают необходимость «окончательного» решения проблемы Нагорного Карабаха. При этом создается впечатление, будто все начинается с чистого листа. Миру внушают, что вот-вот Азербайджан на нефтедолларах создаст боеспособную армию и тогда беды не миновать! Так что, дорогие армяне, берите хотя бы то, что готовы предложить великие державы, а то можно потерять и все.

Мировому сообществу упорно показывают карту Азербайджанской советской республики с ее советскими условными не государственными границами и на этом основании такого передерживания, утверждают, что речь идет о «священном» принципе территориальной целостности, провозглашенном Заключительным актом Хельсинских соглашений в 1975 году, упорно обходя стороной право нации на самоопределение, которое тоже было провозглашено в Хельсинки. А в Заключительном акте четко говорится о недопустимости противопоставления одного принципа другому. Что же касается территориальной целостности и незыблемости границ, то надо отметить, что в Заключительном акте речь идет о внешних государственных границах Советского Союза. И для того, чтобы мировому сообществу рассматривать внутренние, фактически чисто административные границы

бывшего СССР, то по логике вещей, нужны, так сказать, новые Хельсинки и новые подходы в вопросах суверенитета. Ибо, среди подписавших Заключительный акт тридцати трех европейских и двух американских стран одним из решающих факторов было участие СССР – государства, увы, ныне не существующего! Политикам государств хорошо известно, что ни армянская автономная республика Нахичеван, и ни армянская автономная область Карабах не были в составе независимого Азербайджана и до образования СССР (30 декабря 1922 года), и после распада СССР (25 декабря 1991 года).

Находясь в плену по существу пересмотренного ходом истории у нелегитимного (в данном случае) принципа Заключительного акта Хельсинки, авторитетные международные организации и ответственные лица, от которых, по существу, зависят судьбы мира желают в спешном порядке решать проблему, суть и смысл которой сами до конца не уяснили. Они, к примеру, явно не знают, что происходило в Карабахе в начале борьбы за самоопределение армян. Беда в том, что после уже опровергнутого жизнью Хельсинки с его «неприкосновенностью границ» западные политики слушать не хотят ничего о принципиально новых исторических процессах и фактах. Игнорируя то, что старых межгосударственных границ уже просто нет! И отстаивать святость фикций – дело безнадежное и опасное. Кстати сказать, даже после Второй мировой войны Азербайджан не раз «перекраивал» территорию Нагорного Карабаха, изощренными методами выселяя аборигенное армянское население с исконных исторических земель. Местные власти Карабаха, Нахичевана и всех армянонаселенных регионов Азербайджанской ССР выполняли строгую установку Баку: не трудоустраивать мужчин-армян, вернувшихся на родину после демобилизации из армии и после окончания высших учебных заведений. К середине восьмидесятых годов, то есть к началу Перестройки, в автономной республике Нахичеван (она считалась ав-

тономной только потому, что государствообразующим народом был армянский, и, несмотря на это, под давлением Турции Нахичеван был передан после революции «под протекторат» Азербайджанской ССР) аборигенных армян просто не осталось. Именно тогда население Нагорного Карабаха трезво осознало, что если ничего действенного не предпринять, то в самые короткие сроки его постигнет трагическая участь Нахичевана. Даже не говоря о том, что, когда после смерти Л. Брежнева партийный руководитель Азербайджана Г. Алиев был переведен в Москву на должность первого заместителя председателя Совета Министров СССР (кроме всего прочего курирующего и транспорт), он, с места в карьер, взялся за строительство стратегической дороги, соединяющей Нахичеван с Азербайджанской ССР через Мегринский район Армянской ССР. То есть, используя высокую кремлевскую должность, он начал претворять в жизнь давнишний стратегический план Турции, согласно которому не только Нахичеван территориально соединится с Азербайджаном, но и будет взята под контроль сорокашестикилометровая граница между Арменией и Ираном. Годы спустя, будущий президент Азербайджана Г. Алиев признался с трибуны своего парламента: «Я в то время (семидесятые, восьмидесятые годы – З.Б.) большое внимание уделял Карабаху. Правда, некоторые дилетанты обвиняли меня в этом, не понимая, что я делал это так, потому, что во-первых, Нагорный Карабах нужно было заселить азербайджанским населением, во-вторых, не дать возможности армянам поднять этот вопрос». Думается, сейчас – перед тем, как браться за «окончательное решение» карабахского вопроса, необходимо вспомнить и оценить, если уж не всю его «довоенную» историю, то хотя бы то, что происходило совсем недавно и происходит сейчас, когда я пишу эти строки. Вспомнить, чтобы принять правильное решение, а, может быть вообще пока не принимать никакого решения. Ведь худой мир всегда лучше доб-

рой кровопролитной ссоры. Вступая в «перестройку», карабахцы не могли не поднять этот вопрос. На мирные митинги Карабаха руководство Азербайджана ответило армянскими погромами и резней в Сумгаите. Примечательно, что на заседании Политбюро ЦК КПСС, посвященном именно проблеме Карабаха и трагическим событиям в Сумгаите (29 февраля 1988 года), Генеральный секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев вступительное слово начал не с Сумгаитской резни, а, сказав два слова о Карабахе, перешел на тему Нахичевана. Вот что говорил глава партии и государства в день геноцида армян в Сумгаите: «Нагорный Карабах – это ведь армянская автономия. Однако, даже дороги, ведущие в Армению, забросили. Культурная связь была нарушена сознательно. Передачи турецкого телевидения принимаются в Нагорном Карабахе, а вот армянского – нет. Это ведь задевает чувства людей. Я у Виктора Михайловича (Чебриков – председатель КГБ СССР – З. Б.) спрашиваю, что ты там сделал с пограничной полосой. Он мне сказал, что в Нахичеване проходит граница, а у пограничников есть своя полоса, на которой расположены заставы ... Однако всю глубину пограничной зоны определяют местные (азербайджанские – З. Б.) органы»... На вопрос Горбачева: «Какое решение было ими (азербайджанцами – З.Б.) принято?», председатель КГБ, в ведение которого входили пограничные войска, ответил: «Вся Нахичевань (вся автономная республика – З.Б.) была отнесена к пограничной зоне. И свободный въезд туда был запрещен...». Генсек продолжил: «А ведь там жертвы геноцида (армян – З. Б.) похоронены, там находятся все их могилы. Там было девяносто памятников армянской культуры, из которых остался всего один. И все. Никого не пускают под тем предлогом, что это пограничная зона».

Слава Богу, жив Михаил Сергеевич, но хотелось бы напомнить ему, что сейчас, когда я пишу эти строки, вандалы в Нахичеване уничтожают этот «последний памятник» – уни-

кальное в своем роде средневековое кладбище в древнем армянском городе Джуге. В момент подписания постыдных для России и катастрофических для Армении Московского и Карсского договоров между Советской Россией и Турцией в 1921 году (когда армянские исторические области Нахичеван и Карабах были переданы Азербайджану) в древнеармянском городе Джуге сохранялось около семи тысяч хачкаров (камни-кресты), шедевров мировой малой архитектуры. За семьдесят лет советской власти, используя возможности, которые давал Азербайджану режим пограничной зоны, было уничтожено более четырех тысяч неповторимых шедевров мировой культуры, каковыми являются хачкары. После распада СССР, так сказать, под шумок, особенно при Алиеве старшем, уничтожались надгробные плиты не только в Джуге, но и во всем Нахичеване. Мы не раз поднимали шум из-за этого. Министерство иностранных дел с 1998 года неоднократно посылало ноты протеста Азербайджану, обращалось в ЮНЕСКО. Я опубликовал серию статей под названием «Нахичеван – жертва забвения». На какое-то время вандализм был приостановлен. Однако сейчас, именно в те дни, когда сопредседатели Минской группы по карабахскому урегулированию, ОБСЕ, ЕС и другие международные организации, казалось бы, активно ведут поиск путей разрешения проблемы, официальный Баку с использованием тяжелой техники осуществляет заключительный этап вандализма. По сути этим сводятся на нет все гуманистические усилия мирового сообщества.

Невольно приходится задаваться вопросом: согласились бы Россия, США и Франция (сопредседатели Минской группы) сесть за стол переговоров со страной, которая на государственном уровне с использованием регулярной армии и профессиональных вандалов, врываются на Пискаревское кладбище в Санкт-Петербурге, на Арлингтонское – в Вашингтоне, на кладбище Пер-лашез в Париже и бульдозерами

стирают с лица земли национальные святыни? Неужели наши великие державы способны мириться с подобным, спокойно наблюдая за преступной деятельностью в этом вопросе. ЮНЕСКО – составная часть ООН – была создана в 1946 году с конкретной целью: «Содействовать миру и международной безопасности в области просвещения, науки и культуры». А что получается на деле? И как может в этих условиях Армения садиться за стол переговоров со страной, которая одновременно цинично разрушает тысячи и тысячи ее памятников? Получается: под носом у мирового сообщества безнаказанно творятся акты беспрецедентного вандализма, и именно в то же время сообщество благодушно болтает о «паритетных» принципах в разрешении «спорных вопросов». В научных словарях «вандализм» определяется, как «бесмысленное уничтожение культурных и материальных ценностей». Правда, в нашем случае речь идет отнюдь не о «бесмысленном» уничтожении памятников истории. Тут все осмысленно. Эти памятники являются осязаемым и коллоцим глаза доказательством того, кто является исконным хозяином данной земли. В Эчмиадзине хранится убийственный документ – телеграмма, отправленная из Карабаха предводителем Карабахской паствы епископом Вртанесом: «Продолжается уничтожение христианских и других памятников в Карабахе. Осталось всего 112 церквей и 18 храмов». Заметим, что судьба епископа Вртанеса, как и многих священнослужителей, закончилась трагически. Призадумаемся над словом «всего» в его телеграмме. Она, кстати, была отправлена в Эчмиадзин в 1930 году. И за последующие 60 лет в Карабахе было уничтожено почти все, что еще оставалось в 1930 году. Сохранились в полуразрушенном состоянии лишь четыре храма. И дело даже не в том, что по всей советской стране царил тотальный вандализм. В Карабахе разрушали даже те памятники, которые официально находились под охраной государства. Под предлогом научных исследований мусульманские «ар-

хеологи» осуществляли взрывы в христианских храмах. Во всех административных районах, обрамляющих Нагорно-Карабахскую автономную область, были стерты с лица земли тысячи и тысячи памятников истории и культуры. В ходе войны после освобождения этих исторических армянских территорий во всех уголках их было обнаружено бесчисленное множество следов вандализма. В этом нетрудно убедиться, посетив не только музей в поселке Лачин, но и других местах, где производились раскопки.

О каком «содействии миру и международной безопасности в области просвещения, науки и культуры» и о каком межэтническом урегулировании может сегодня идти речь, если руководство Азербайджана кроме всего прочего создало в лице армянина образ кровного заклятого врага? Чего стоит тот факт, что азербайджанский офицер, выпускник военных курсов Турции, в Будапеште зверски отрубил топором голову спящему коллеге только потому, что тот был армянином. И тотчас же палач возводится в ранг национального героя в Азербайджане. Буквально через несколько дней после неслыханного злодеяния азербайджанский омбудсмен (женщина) заявила в местной печати, что этот убийца армянина «должен стать примером патриотизма для азербайджанской молодежи». Не правда ли, после такой идеологической «установки» издевательски звучат слова руководителя Азербайджана, щедро обещавшего в очередной раз мировому сообществу дать Карабаху «широкую административную и культурную автономию». Похоже, президент Азербайджана очень своеобразно трактует понятие «культурной автономии». Именно в рамках такого понимания он наказал коллектив азербайджанской энциклопедии только потому, что в словарях фигурировали армянские имена и термины. Президент не преминул официальным указом обязать ученых переписать историю Карабаха, чтобы объявить армян на этой земле пришельцами. Что же касается армянских памятников в це-

лом, (в том числе, и храма Амарас, возведенного в IV веке в Карабахе внуком первого католикоса всех армян Григора Просветителя), то и на этот счет у азербайджанских ученых есть заготовка: все христианские памятники архитектуры и культуры в Карабахе и Нахичеване велено считать греческими и албанскими. При этом уж совсем непонятно, почему и эти (греческие и албанские) памятники надо все-таки уничтожить.

Антиармянская истерия, патологическая армянофобия, царящие сегодня в Азербайджане, свидетельствуют о том, что речь идет вовсе не о «карабахском», а об «азербайджанском урегулировании». Официальный Баку давно уже объявил Армении новую непримиримую войну, замешанную на махровой ксенофобии, которую академик Сахаров называл, пещерным расизмом. И это при нынешнем почти полном отсутствии пропаганды толерантности – терпимости к чужим мнениям, верованиям, культуре. И такую войну надо остановить не мешкая!

Когда маньяк, или, как пишут в газетах, «фашиствующий элемент», убудюдок, страдающий ксенофобией, разрушит где-то памятник на чужой могиле и произнесет при этом оскорбительную фразу о чужом народе, чужой стране, чужом отдельном человеке, мы обязаны всем миром дать ему отпор. Я множество раз повторял, что люблю свою Армению, кроме всего, еще и потому, что на ее земле никогда не приживется оголтелый ксенофоб или антисемит. Наши страстные выступления против фашистской идеологии пантюркизма и пантуранизма, возведенной Турцией в ранг идеологии государственной, азербайджанские оппоненты трактуют как «вражду» к исламу. Но никто ведь фашизм в Германии или Италии не путал с христианством. И мы не устаем в ответ приводить слова благодарности армянских деятелей ко многим исламским народам и странам. Ведь после тридцатилетнего геноцида армян в Турции спасшиеся от него нашли при-

станции большей частью именно в исламских странах. И я всегда подчеркиваю, что вот уже четыреста лет бок о бок сосуществуют в мире и согласии мусульманская мечеть и армянская апостольская церковь в Иране.

Для сегодняшнего Азербайджана характерны не только зловещая армянофобия, но и открытые призывы к войне. Член делегации этой страны в Парламентской ассамблее Совета Европы озвучивает поистине дикую идею в бакинской газете: «Если на данном этапе общественности Азербайджана не удастся вызволить Рамиля Сафарова (убийцу, отрезавшего голову Гургену Маркарян в Будапеште – З.Б.), то мы не сможем выиграть войну». Депутат Милли Меджлиса перекликается со своим коллегой: «Если мы не сможем встать на защиту Рамиля Сафарова, завтра никто из азербайджанцев не поднимет оружия против армян». А вот глава пресс-службы оборонного ведомства официально верит, что «поднимет» открыто заявляя: «В ближайшие 25-30 лет на карте Южного Кавказа не будет существовать государство Армения. Этот народ сделал столько пакостей соседям, что не имеет права жить в регионе». Или еще: «Армяне говорят языком крыс и собак».

Вот на таком воинственном фоне, когда чувства поистине зоологической ненависти против целого народа накалены до предела, когда безнаказанно продолжается откровенный вандализм против памятников культуры, когда военными угрозами, зловещими заявлениями и бряцанием оружием занимается глава государства, когда воинственная и слепая армянофобия уже целиком охватила весь народ от мала до велика, вдруг именно в такую, неподходящую для мирных объятий пору, мировые лидеры, на страусиный манер закрыв глаза и уши, пытаются с хлестаковской легкостью решить вопрос, из-за которого рекой лилась кровь чуть ли не девяносто лет.

Прав был Андрей Сахаров, когда утверждал: если для ар-

мян Карабах – это вопрос жизни, то для Азербайджана – всего лишь фигура амбиции. Но для Турции – это «камень преткновения», лежащий на дороге к «Великому Турану». Возможно президенты России, США и Франции не знают, что вопрос о «камне преткновения» Турция впервые поднимала еще восемьдесят восемь лет назад сразу после Октябрьской революции и задолго до образования СССР (я не углубляюсь в историю, а всего лишь напоминаю детали истории). Уже тогда на переговорах между Турцией и Закавказским сеймом командующий турецкой армией Вехиб-паша сказал, обращаясь к армянам: «Вы должны нас понять. Вы видите, что судьба толкает нас с Запада на Восток. Мы вынуждены были уйти из Балкан, уходим из Африки, но должны устремиться на Восток: там наша кровь, наша религия, наш язык. И эта тяга имеет свою стихийную силу... Нам нужно, чтобы пути в ту сторону были открыты. А вы, армяне, стойте на нашем пути. Вы должны отойти в сторону и дать нам дорогу. Вот в чем основной спор!».

Девяносто лет продолжается этот самый «основной спор», который как тогда, так и сейчас, кроме завоевательского пути для Турции на Восток, имеет и другую свою сверхзадачу: это Россия, которую, кровь из носу, нужно географически отрезать от Ирана. И не случайно другой турецкий паша Джамаль развил идею Вехиба: «Вы армяне должны знать, что мы устраним с нашего пути все то, что мешает достижению нашей основной цели. Вы всегда были вместе с русскими, которые являются нашими вековыми и заклетыми врагами и этим все сказано».

Разве сегодня «основной спор» не о том же – не о многовековом ли сорабничестве с Россией, которое обусловлено не только геостратегическими интересами. А ведь армянский народ хорошо знал, что дружба эта ничуть не по душе многим державам и сильным мира сего. Будущий профессор Ереванского государственного университета Тигран Ахумян

писал в своем дневнике: «...17 октября 1914 года. Вчера Турция начала военные действия против России, выразившиеся в совершенно неожиданной бомбардировке некоторых черноморских прибрежных городов. Может быть, Россия, в ряды армии которой так героически радостно и бескорыстно становятся армяне, хоть теперь оценит эти прекрасные чувства, эти порывы, в которых нет ни тени фальши...». И пока десятки тысяч армян воевали на стороне России в нескольких Добровольческих армянских отрядах, в Западной Армении турки осуществили геноцид над армянским народом.

Мир знает, чем кончилась для армян первая мировая война, но сегодня мало, кто помнит, что сразу после Октябрьской революции в рамках осуществления ленинского плана экспорта революции на мусульманский восток (имея в виду прежде всего Турцию) из населявших регион кавказских татар, персов, курдов и других мусульманских народов собрали искусственную, социалистическую республику, которую провизорно назвали Азербайджаном. Большая часть территории этой, как тогда называли буферной республики, составляли регионы исторической Армении, входившие в состав Российской империи по Гюлистанскому договору 1913 года.

И вот дабы угодить «любезной» (ирония А. И. Солженицына) Турции и не очень обидеть армян, два исторических армянских региона были провозглашены автономиями – Нахичеван и Карабах. Сегодня, когда заинтересованные страны и международные организации впопыхах, оправдывая свою загадочную поспешность тем, что 2006 год свободен от выборов, хотят поставить все точки над «і», президент Азербайджана готовится по-своему решить его военным путем: «В 2006 году наши военные расходы должны быть равны бюджету Армении. И мы тогда решим все».

Кстати, под шумок «демократического» переходного периода распада СССР, в Азербайджане однажды уже пытались

«решить все». После Сумгаита, опьяненные безнаказанностью варвары, в Баку уже не только убивали и сжигали армян, но и снимали с них кожу и выбрасывали из окон высотных домов (из докладов на Политбюро). Тогда в течение недели более двухсот тысяч армян лишились крова.

С начала 1992 года началось крупномасштабное наступление на крохотный Карабах. Военные расходы Азербайджана в это время на много порядков превышали бюджет Армении, и самого вооружения было в десятки раз больше. Мы знаем, чем это кончилось.

Карабах в конечном итоге вынудил руководство Азербайджана сесть за стол переговоров в Бишкеке и подписать документ о прекращении огня, который действует по сей день. И вот в нашем регионе уже 12 лет царит пусть хрупкий, но все же мир. А, как гласит армянская народная мудрость: «Мир – это, когда матери не хоронят своих сыновей». Речь как об армянских, так и об азербайджанских матерях. 12 лет кряду, сохранившееся после Бишкека спасительное статус-кво, является работающим настоящим правовым положением, которое показало миру, что оба народа могут тоже жить, если пока и не в дружбе, то в мире.

Создается странное впечатление, что президенты США и Франции не имеют ни малейшего представления о том, что было в Карабахе до начала карабахского движения. Не знают они, похоже, ничего и о том, что в двенадцати судах СССР судили в свое время сотни организаторов и исполнителей резни армян. И все они оказались на свободе в результате распада Советского Союза. Уверен, сегодня и президент России не знает о том, что, Информационная система «Дипломат» (МИД России) обнародовала в соответствующем сайте интернета документ, в котором отмечается, что 31 марта объявлен днем геноцида... азербайджанцев. Оказываетесь, еще Петр Первый в свою бытность организовал преступный геноцид азербайджанцев, и его политика якобы была продол-

жена Екатериной Второй и Александром Первым.

Конечно, этот абсурд нужен, чтобы вынудить Россию начать оправдываться и тем утвердить якобы существующий факт наличия в петровские времена новоявленной страны, которая стала жертвой «имперских устремлений России». Можно по алиевскому (старшему) указу о геноциде азербайджанцев, развить мысль о том, что и сегодня продолжается геноцид азербайджанцев, которые стали беженцами, потеряли свою родину. Учитывая, что практически все участвующие в «умиротворении» Кавказа политики не очень хорошо знают истинное положение вещей, хотя многие эксперты и члены Международной кризисной группы должны давать непредвзятые рекомендации по карабахскому урегулированию, являются турецкими лоббистами, о чем в печати были обнародованы доказательные документы, необходимо действительно срочно призадуматься о сроках радикальности карабахского урегулирования. Ибо стоит только вернуть в одностороннем порядке азербайджанских беженцев на освобожденные территории, которые вот уже 12 лет представляют собой надежную зону безопасности для обеих сторон, сразу же восстановятся прежние огневые точки, нацеленные на Армению и Карабах. И никакие миротворческие силы, тем более находящиеся под влиянием пресловутой Международной кризисной группы, не спасут положение. В Карабахе уже проводили такие эксперименты. Там в свое время несколько лет были дислоцированы советские миротворческие войска. Известно, чем закончилась это миротворение. Новейшая история хорошо помнит и о трагической судьбе сербов в Косово, связанной в первую очередь с деятельностью именно миротворческих сил.

Сразу после обнародования итогов выборов в Палестине президент США, приветствуя принципы демократии, не преминул заявить, что, он не признает организацию Хамас, которая ставит своей целью уничтожение союзника США – Из-

раиль. Такой подход нельзя не приветствовать. Однако аргумент этот прозвучал бы куда мощнее и действеннее, и подход к вопросу воспринимался бы в мире куда универсальнее, если бы президент США принципиально и справедливо относился к руководству Азербайджана, которое в сегодняшних агрессивных проповедях повторяют мысли турецких наставников. На глазах у зарубежных посольств и представителей ООНовских организаций каждый день в Баку оголтелые расисты обращаются с призывами к собственному народу, применяя терминологию палача армян Талаата, который заявлял: «Право армян жить - полностью ликвидировано ... Высылайте всех женщин и детей (мужчин загодя призвали в армию и всех уничтожили, так что геноцид армян осуществлялся в своем большинстве против женщин, детей и стариков – З.Б.) ... Не оставлять в колыбели ни одного ребенка ... Нам стало известно, чиновники женятся на армянских женщинах, я это строго запрещаю и требую депортировать армянских женщин в пустыню ...». Это было в 1915. А вот какой документ обнаружен в наши дни. Постоянный представитель Азербайджана при Женевском отделении ООН обращается в азербайджанский парламент с наказом: «В рядах азербайджанских дипломатов немало тех, у кого в жилах течет чужая кровь. Дипломаты, у которых матери армянки, еврейки, русские, не говоря уже о малочисленных народах, не могут достойно и верно служить Азербайджану за рубежом».

Обо всей этой клинике, скорее всего, не докладывают ни президенту США, ни президенту России, ни президенту Франции, ни генеральному секретарю ООН, которые пытаются «регулировать» карабахский вопрос. В свое время кайзеру Вильгельму Второму докладывали о турецких зверствах и он пусть хоть фарисейски, но старался оправдываться перед историей за свое «спонсорство» Турции: «И все это я, христианин и европеец, должен спокойно наблюдать, да еще и в адрес султана доброе слово сказать! Тьфу!. Это превос-

ходит все, что было ранее! Как будто Варфоломеевская ночь! Следует поговорить с Портой в ином тоне. Все же мы христиане ...».

Сегодня на дворе XXI век. Казалось, кошмары прошлого должны были нас кое-чему научить. Очевидно, что на фоне воинственной и безнаказанной ксенофобии, возведенной в Баку в ранг государственной политики, просто опасно пытаться решить вопрос Карабаха, не разобравшись прежде с национальной политикой самого Азербайджана. Известно, что палача и жертву нельзя усаживать за один стол. На такой правовой и нравственной «базе» нельзя приступать к карабахскому урегулированию!

У многих народов на земле есть похоже звучащая мудрость: «Кто совершает несправедливость», становится несчастнее несправедливо страдающего.

28.01.2006г.

Դ.

Ազատագրված տարածք.
իրավական խնդիրներ

25.

Ազատագրված տարածքների հարցը մարդու իրավունքների տեսանկյունից

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՍՐՅԱՆ

Արցախի ազատագրված տարածքների հարցի բաղադրիչների համակցությունը չի կարող ամբողջական դիտվել, առանց մարդու իրավունքներին առնչվող գործոնների քննարկման: Այդ գործոններից ամենաէականը ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքն է: ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի գնահատմամբ, ժողովուրդների «ինքնորոշման իրավունքը առանձնահատուկ կարևորություն ունի, քանի որ նրա իրականացումը էական պայման է մարդու անհատական իրավունքների երաշխավորման ու պահպանման և այդ իրավունքների խրախուսման ու զարգացման համար»¹:

Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը, լինելով մարդու իրավունքների համակցության կարևորագույն բաղկացուցիչ մաս, ամրագրված է ոչ միայն ՄԱԿ-ի կանոնադրություններով, այլև Մարդու իրավունքների միջազգային բիլլով՝ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին դաշնագրով, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին դաշնագրով (երկուստեղ էլ՝ հոդված 1) և մի ամբողջ շարք այլ միջազգային պայմանագրերով ու փաստաթղթերով:

Լինելով մարդու իրավունքների շարքում կարևորագույններից մեկը և գործնական դերակատարում ունենալով աշխարհաքաղաքական գործընթացներում՝ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը միաժամանակ լայնորեն և մշտապես շահարկվում և խեղաթյուրվում է շահագրգիռ պետությունների և միջպետական կազմակերպությունների կողմից:

Առավել ջանադրաբար կիրառվող խեղաթյուրումն այդ իրավունքի հակադրումն է պետությունների տարածքային ամբողջականությունից սկզբունքին: Իրավական տեսանկյունից հարցի դե-

տարկուժը ակնհայտ է դարձնում նման հակադրման հիմնազուրկ և հակաիրավական լինելը: Այս հարցը բազմիցս պարզաբանվել է տարբեր մասնագետների կողմից²: Այդ պատճառով, սույն հրապարակման շրջանակներում կանդորադառնանք Արցախի ազատագրված տարածքների հետ կապված այլ հարցերի:

Ազատագրված տարածքների խնդիրն արծարծելիս անհրաժեշտություն է առաջանում սկսել սկզբից՝ 1921 թվականին Հայաստանի բռնի մասնատումից: Հիշենք, որ 1921 թվականի ընթացքում Մոսկվայի մարտի 16-ի, Կարսի հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրերով և ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշմամբ Արևելյան Հայաստանի տարածքների մեծ մասը բռնակցվեց Հարևան թյուրքական պետություններին՝ Թուրքիային և Ադրբեջանին³:

Արցախի բռնակցումն Ադրբեջանին իրականացվեց Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության կովկասյան բյուրոյի վերոհիշյալ պլենումի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ: Բռնակցումը կատարվել է ոչ միայն բնիկ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ակնհայտ խախտմամբ, այլև ուղեկցվել է մարդկության դեմ բազմաթիվ հանցագործություններիով՝ զանգվածային կոտորածներով, սպանություններով, բնաջնջումներով, ազգային պատկանելությունամբ պայամանավորված խտրականությունամբ ու հալածանքներով, տարագրումով: Այս հանցագործությունները տարբեր զուգորդումներով շարունակվել են ընդհուպ մինչև Արցախի ազատագրումը⁴:

Ուշագրավ հանգամանք է նաև այն, որ Արցախի մարզի (ԼՂԻՄ) սահմանների որոշումը վերը նշված տիրահաճակ պլենումի որոշմամբ հանձնարարվել է Ադրբեջանի կուսակցական կազմակերպության կենտկոմին: Այսպիսով, այն տարածքները, որոնց շուրջ ներկայումս բանավեճեր են ծավալվում միջազգային զանազան ատյաններում, իրականում գոյացել են Հայաստանի և բուն Արցախի բռնի մասնատման հետևանքով: Այս տեսանկյունից՝ ստալինյան սահմանների ֆետիշացումը նշված ատյանների կողմից գուցե և արդարացվում է իրենց հայտնի քաղաքական շահերով ու շարժառիթներով, սակայն չի կարող խելամիտ և հիմնավորված համարվել իրավական ու բարոյական առումներով:

Ակնհայտ է, որ Արցախի բռնակցումը Ադրբեջանին ինչպես իր ձևով, այնպես էլ բովանդակությամբ, եղել է հակաիրավական՝

տարածքի բռնի փոխանցումը կատարվել է հակառակ բնիկ ժողովրդի կամքի, նրա ինքնորոշման իրավունքի բացահայտ ոտնահարմամբ և, իրավական առումով, իրենից ներկայացնում է բռնագավթում (անեքսիա): Նախկին ԼՂԻՄ-ի կազմում և նրա «սահմաններից» դուրս գտնվող Արցախի մյուս տարածքներն ունեն միևնույն կարգավիճակը՝ բոլորն էլ հակաիրավական միջոցներով բռնագավթված և հետագայում մասամբ ազատագրված տարածքներ են ու ներկայումս կազմում են Արցախի Հանրապետության անբաժանելի տարածքը:

Ադրբեջանի կողմից նշված տարածքները մի քանի տասնամյակ շարունակ բռնագավթված պահելը չի կարող իրավական գործոն հանդիսանալ այդ տարածքների նկատմամբ Ադրբեջանի նկրտումների հիմնավորման համար: Դեռևս Հայաստանի մասնատման ժամանակ, միջազգային իրավունքում գործում էր «Իրավունքի խախտումը չի ծնում իրավունք» սկզբունքը (*“Ex injuria non oritur jus”*): Այլ կերպ ասած, վաղեմությունը որևէ իրավունք չի ծնում, եթե իրավիճակը ստեղծվել է հակաիրավական գործողություններով: Ուստի հիմնագուրկ են նաև խորհրդային ժամանակաշրջանի վարչատարածքային բաժանումները կարգավորող փաստաթղթերին հղումներ կատարելու ադրբեջանական փորձերը՝ նախ Արցախի բռնակցումը ի սկզբանե եղել է հակաիրավական, երկրորդ, հենց խորհրդային իշխանությունն է եղել իրավունքի խախտման իրականացնողը և երրորդ, Ադրբեջանը, «Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության մասին» 1991թ. հոկտեմբերի 18-ի սահմանադրական ակտով իրեն հռչակում է ոչ թե խորհրդային Ադրբեջանի, այլ Ադրբեջանի առաջին հանրապետության (1918-1920) իրավահաջորդը, որի կազմում, ինչպես հայտնի է, Արցախը երբեք չի եղել:

Արցախի բռնագավթմամբ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի 1921 թվականից ի վեր շարունակվող խախտմանը վերջ դրվեց միայն 1991 թվականին ԼՂՀ կայացմամբ և հետագայում Արցախի այլ տարածքների մի մասի ազատագրմամբ:

Ազատագրված տարածքների կրկին հանձնումը Ադրբեջանին կնշանակի ոչ այլ ինչ, քան մարդու իրավունքների խախտված նախկին իրավիճակի վերականգնում: Պետությունները պարտավորություն ունեն հարգելու մարդու իրավունքները և ձեռնպահ մնալու այդ իրավունքները խախտող գործողություններից: Ուս-

տի որևէ պետություն, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախի Հանրապետությունը, իրավասու չեն քննարկման առարկա դարձնել մարդու իրավունքների խախտում կատարելու հնարավորության կամ նպատակահարմարության որևէ հարց:

Ավելին, ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր պետությունները, ՄԱԿ-ի կանոնադրության 55-րդ և 56-րդ հոդվածների ուժով պարտավոր են հարգել ժողովուրդների իրավահավասարությունը, նրանց ինքնորոշման իրավունքը, մարդու իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները: Պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրի համաձայն պետությունները պարտավոր են ձեռնպահ մնալ այնպիսի բռնի գործողություններից, որոնք ժողովուրդներին զրկում են ինքնորոշման իրավունքից: Իսկ այս պարտավորությունը չկատարվելու դեպքում Հռչակագիրը ինքնորոշման ձգտող ժողովուրդներին վերապահում է այլ պետություններից օգնություն խնդրելու և ստանալու իրավունք: Բացի այդ, Հռչակագիրը մատնանշում է, որ «յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է աջակցել ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքի և նրանց ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը»: Համանման պարտավորություններ են սահմանվում նաև Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում և Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին դաշնագրում:

Ինչպես Արցախի պետության կայացման, այնպես էլ Արցախի ազատագրված տարածքների շուրջ քննարկումներում այլ պետությունների կողմից, ժամանակ առ ժամանակ, չըջանառության մեջ է դրվում «կարգավորում առանց հաղթողների և պարտվողների» բանաձև-կարգախոսը, որը որևէ կերպ չի համապատասխանում խնդրո առարկայի իրական բովանդակությանը:

Ադրբեջանի մինի-կայսրությունը, Արցախի հանրապետության կայացման և բռնագավթված տարածքների մի մասի ազատագրման արդյունքում ընդամենը զրկվել է նախկինում իր բռնագավթած ու փաստացի գաղութացրած տարածքների մի մասից: Այդպիսի իրավիճակում Ադրբեջանին իբրև պարտված կողմ ներկայացնելն այդ երկրում սոսկ ծնում ու սնում է ուժանչիստական տրամադրություններ և Ադրբեջանին ավելի է հեռացնում խնդրի

կարգավորումից: Գաղութները անկախացումից հետո գաղութատեր պետությունը չի կարող դիտվել իբրև պարտված կողմ, քանի որ բռնազավթումներն ու գաղութացումներն ինքնին հակաիրավական են: Արևմտաեվրոպական պետությունները նախորդ տասնամյակների ընթացքում կորցնելով իրենց գաղութները, ամենևին էլ պարտվող կողմի չվերածվեցին և ոչ էլ ջանում են վերանվաճել անկախացած երկրների տարածքները:

Միայն միջազգային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների հիման վրա խնդիրներն իրապես լուծելով կարելի է հասնել տարածաշրջանում տևական խաղաղության հաստատմանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ United Nations Human Rights Committee, Text of General Comment 12, par. 1. “General Comments or Recommendations Adopted by United Nations Human Rights Treaty Bodies”, Volume 1, Raoul Wallenberg Institute, Lund, 2000, էջ 27:

² Տես մասնավորապես՝ Զ. Ասրյան «Ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը և Արցախի հիմնահարցը», «Օրենք և իրականություն» հանդես, թիվ 23-24 (61-62), 2002թ., էջ 3-4:

³ Այս խնդրի շուրջ ավելի մանրամասն, տես մասնավորապես՝ Զ. Ասրյան «Արևելյան Հայաստանի բռնազավթված տարածքների հիմնախնդրի շուրջ», «Օրենք և իրականություն» հանդես, թիվ 1-2 (87-88), 2004թ., էջ 1-2:

⁴ Այն հանգամանքը, որ մարդկության դեմ հանցագործություններից մարդու իրավունքների պաշտպանունը սովորության միջազգային իրավունքի խնդիրներից է, արձանագրվել է դեռևս 1945 թվականին Նյուրնբերգի Միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությամբ և հետագայում հաստատվել ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի բանաձևով (UNGA, Res 95 (1), GAOR UN Doc. A/64/Add. 1, էջ 188 (1946): Ներկայումս կարելի է վստահաբար պնդել, որ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը կայացել է որպես միջազգային իրավունքի մոր համապարտադիր նորմ (jus cogens):

26.**Гуманитарное измерение карабахского конфликта***

**С. М. МИНАСЯН,
М. В. АГАДЖАНИЯН**

ВВЕДЕНИЕ

Возникнув как конфликт по поводу реализации коллективного права нации на самоопределение, на право распоряжаться своей судьбой, пройдя этап военного отстаивания данного права, карабахский вопрос может быть урегулирован, только продолжив свое человеческое (гуманитарное) измерение. Урегулирование карабахской проблемы в гуманитарном измерении должно являться основной целью, к которой надо стремиться, тогда как другие измерения проблемы – военно-политическое и социально-экономическое, являются производными факторами, находящимися в исключительной и прямой зависимости от гуманитарного измерения конфликта. При этом любое урегулирование карабахского конфликта, начавшегося с гуманитарной катастрофы в виде массовых убийств и геноцида армян в Баку и Сумгаите, а также последующих этнических чисток, депортации и изгнания в 1988-1990 гг. почти 500 тыс. граждан Азербайджанской ССР армянской национальности, должно в первую очередь подразумевать восстановление справедливости и возмещение нанесенного морального и материального ущерба этим людям. Это обстоятельство, т.е. полное восстановление справедливости для указанной категорий лиц, обязательно должно учитываться всеми сторонами, вовлеченными в процесс урегулирования конфликта. Тем самым, начавшись с гуманитарной катастрофы, ка-

* *Карабахский экспресс*, №2, апрель - июнь 2005, сс. 79-82.

рабахский конфликт должен именно в гуманитарном измерении и в полном соответствии с основополагающими принципами и целями международного права¹ быть справедливо разрешен.

Понятие гуманитарное измерение карабахского конфликта

Сложившаяся реальная ситуация, имеющая конкретные военно-политические и социально-экономические составляющие, требует разъяснения и освещения понятия гуманитарное измерение конфликта. Гуманитарное измерение карабахского конфликта – это, в первую очередь, вопрос беженцев и вынужденных переселенцев, вопрос гражданства этих лиц и, соответственно, вопрос политико-правовой связи конкретного человека с тем или иным субъектом международного права. Данный вопрос имеет исключительную важность не только в силу того, что речь идет о десятках и сотнях тысяч людей, который стали, по сути, основными жертвами конфликта, но и по той причине, что именно от того, как будет решена их судьба и обеспечено право на нормальную и безопасную жизнедеятельность, зависит и формат возможного в перспективе урегулирования конфликта.

Если в военно-политическом и экономическом аспекте конфликта сложилась достаточно стабильная ситуация, которая, однако, несет в себе определенный элемент «тупиковости» по отношению к дальнейшей динамике противостояния (другими словами, военно-политическое и тем более экономическое взаимодействие между противоборствующими сторонами в лице Нагорно-Карабахской Республики (НКР) и Азербайджанской Республики (АР) практически полностью отсутствуют), то выходом из данной ситуации следует предположить продвижение инициатив в гуманитарном измерении карабахского конфликта. При этом следует уточнить, что

эпизодические контакты между Республикой Армения (РА) и Азербайджанской Республикой на уровне глав государств и внешнеполитических ведомств не могут содержать в себе всеохватывающий потенциал по урегулированию, причем данный тезис особенно характерен и относим к гуманитарной стороне конфликта, так как:

1. РА и АР могут так или иначе договариваться по военно-политическим вопросам и это будет иметь определенный вес для НКР, хотя в чисто военном аспекте данная мысль страдает определенной ущербностью (т.к. в реальности линия фронта на карабахском направлении контролируется в основном Армией обороны НКР);
2. РА и АР могут иметь определенные договоренности в социально-экономическом направлении и это будет иметь принципиальный вес для дальнейших действий НКР, однако;
3. РА и АР не могут договариваться по гуманитарной проблематике конфликта в той части, которая полностью находится в ведении НКР (в частности, РА не может нести ответственности за урегулирование противоречий между НКР и АР, в том числе относительно последствий конфликта, выходящих за рамки границ Армении).

Когда говорится о нераспространимости взаимных договоренностей РА и АР в гуманитарном измерении на НКР, или, тем более, о нераспространимости решений других субъектов международного права в указанной сфере на действия НКР, то имеется в виду именно исключительный характер самой политико-правовой связи конкретного человека с тем или иным государством. Если лицо является беженцем, то данная политико-правовая связь существует между ним и государством его «изгнания» и его «принятия»; если лицо является вынужденным переселенцем, то данная политико-правовая связь существует между ним и государством по территории которого оно было вынужденно переместиться; если лицо яв-

ляется гражданином, то данная политико-правовая связь существует исключительно между ним и государством его гражданства. Как нетрудно убедиться во всех трех случаях, особенно если все три статуса лиц (беженец, вынужденный переселенец, гражданин) «разворачиваются» по поводу или в отношении наличного конфликта, статусы имеют своей главной целью распространить на лицо защитительный потенциал того субъекта международного права, с кем указанное лицо состоит в политико-правовой связи. Другими словами, вопрос безопасности всегда имеет свое зримое присутствие в гуманитарном измерении, а во время конфликта и постконфликтной ситуации особенно четко выступает на первый план.

Соотношение статусов беженцев и ВПЛ в современном международном праве

Основным документом, обозначившим принципы правового статуса беженцев в международном праве, является Конвенция о статусе беженцев 1951 г. с Протоколом, касающимся статуса беженцев 1966 г. По Конвенции 1951 г. статус беженца предоставляется лицам, которые в силу обоснованных опасений стать жертвой преследования по признаку расы, вероисповедования, гражданства, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений находятся вне страны своей гражданской принадлежности и не могут пользоваться защитой этой страны или не желают пользоваться такой защитой вследствие таких опасений (подчеркнуто нами); или, не имея определенного гражданства и находясь вне страны своего прежнего обычного местожительства в результате подобных событий, не могут или не желают вернуться в нее вследствие таких опасений. Согласно Конвенции 1951 г. (ст. 12) личный статус беженца определяется законами страны его домицилия (имеется в виду юридически оформленное место пребывания) или, если у него такового не име-

ետս, законами страны его проживания.

В отношении вынужденных переселенцев или внутренне перемещенных лиц (ВПЛ) нет общих документов международно-правового характера, как в случае с Конвенцией о статусе беженцев 1951 г. Существуют Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны, которые были разработаны под общим руководством Представителя Генерального секретаря ООН по делам лиц, перемещенных внутри страны. Хотя принципы, в отличие от международного договора (конвенции) не являются обязывающим документом, они отражают нормы действующего международного права и соответствуют им. Они охватывают все фазы перемещения: предусматривают защиту от насильственного перемещения, создают основу для защиты и помощи во время перемещения и устанавливают гарантии безопасного возвращения, переселения и реинтеграции. После представления Принципов Комиссии по правам человека ООН в 1998 г. последняя единогласно одобрила резолюцию о принятии их к сведению. Экономический и Социальный Совет и Генеральная Ассамблея ООН также официально подтвердили Принципы, и широкий круг ведомств приступили к их распространению.

В соответствии с данными Принципами, перемещенными внутри страны лицами считаются лица или группы лиц, которых заставили или вынудили бросить или покинуть свои дома или места обычного проживания, в частности, в результате или во избежание последствий вооруженного конфликта, повсеместных проявлений насилия, нарушений прав человека, стихийных или вызванных деятельностью человека бедствий, и которые не пересекали международно признанных государственных границ (подчеркнуто нами).

Беженец отличим от ВПЛ тем, что первый является или являлся гражданином того государства, которое он вынужден был покинуть и получает свой действующий статус – статус беженца – в государстве его принявшем (давшем ему убежище). ВПЛ же международные границы не пересекает, а оста-

ется на территории государства своего гражданства или постоянного места жительства, но вынужден покинуть место жительства в силу вооруженного конфликта. Объединяет же их то, что обе категории пострадавших лиц имеют право на свое дальнейшее безопасное существование, дальнейшее соблюдение своих прав и свобод, их гарантию, обеспечиваемые со стороны государства, давшего им убежище. Беженец уже или никогда не вернется туда, откуда был изгнан, или вероятность его возвращения очень мала (данное положение вещей особенно явственно представлено в нынешнем положении беженцев-армян из Азерб.ССР).

Проблема беженцев и ВПЛ в контексте урегулирования карабахского конфликта

С учетом важности и вместе с тем малой изученности проблемы беженцев и ВПЛ в контексте влияния на урегулирование карабахского конфликта, необходимо вначале определиться с основными положениями и определениями, исходя из следующих утверждений:

1. Проблема беженцев в отношениях между РА и АР – это вопрос беженцев из Азербайджанской ССР в Армянскую ССР, и наоборот. Однако здесь важно учесть ассиметричность (по основным международно-правовым критериям) статусов беженцев-армян из Азербайджанской ССР (речь идет приблизительно о полумиллионе человек), депортированных из этой республики в 1988-1990 гг., и беженцев-азербайджанцев из Армянской ССР, покинувших ее в 1989-1990 гг. По таким международно-правовым критериям, как насильственность изгнания, полная или почти полная потеря собственности, реальная угроза жизни этих людей и массовые убийства армян в Сумгаите, Баку и других регионах Азербайджана, и т.д., можно констатировать исключительно полный характер статуса беженцев-армян из Азербайджанской ССР и на ущербный характер статуса беженцев для

азербайджанцев из Армянской ССР (т.к. исход азербайджанцев из Армении был вызван во многом причинами морального характера, не было насилия к беженцам, полная или почти полная непотеря собственности, правительство Армянской ССР впоследствии компенсировало значительную часть материальных потерь беженцев-азербайджанцев, перечислив соответствующие суммы Азербайджанской ССР, и т.д.). Кроме этого, значительная часть проживающих в Арм.ССР азербайджанцев (свыше 80 тыс. человек) в 1988-1989 гг. на значительно более выгодных для себя условиях обменяла свои дома или квартиры с беженцами-армянами из Аз.ССР (большая часть которых уже была вынуждена покинуть Аз.ССР, но которые пока еще сохраняли юридические права на принадлежащую им там недвижимость). Следует также напомнить, что зачастую к беженцам-азербайджанцам необоснованно причисляются также лица, которые, оставшись без жилья и крова, были вынуждены покинуть северные районы Арм.ССР вследствие разрушительного Спитакского землетрясения 7 декабря 1988 г. Данная весьма многочисленная категория лиц азербайджанской национальности (около 80 тыс. человек) вообще не может претендовать на статус беженцев из Армении по той просто причине, что они, как и сотни тысяч других жителей пострадавших от землетрясения северных районов Арм.ССР, были вынуждены исключительно по социально-экономическим причинам в период после 7 декабря 1988 г. выехать в различные регионы бывшего Советского Союза в поисках жилья и работы, при этом получив значительные материальные компенсации от правительства Арм.ССР как жертвы стихийного бедствия;

2. Вопрос вынужденных переселенцев-азербайджанцев из контролируемых территорий НКР и вопрос вынужденных переселенцев-карабахских армян из контролируемых АР территорий – это исключительно вопрос между

НКР и АР, но не РА или кого бы то ни было. Статус карабахских армян из контролируемых ныне АР территорий НКР (Мартуни, Мартакерт и Шаумян) – это статус вынужденных переселенцев, так как данные территории охватывались действиями Декларации о независимости НКР от 2 сентября 1991 г. и, самое главное, Референдумом о независимости НКР от 10 декабря 1991 г.;

Итак, в контексте рассматриваемой нами проблемы существуют следующие категории лиц:

1. Беженцы-армяне из Азербайджанской ССР;
2. Вынужденные переселенцы-армяне из части районов Мартуни, Мартакерта и Шаумяна;
3. Беженцы-азербайджанцы из бывшей НКАО;
4. Вынужденные переселенцы-азербайджанцы из контролируемых НКР территорий Низинного Карабаха.

НКР, учитывая, как минимум, собственную моральную ответственность перед беженцами из Азербайджанской ССР, может пойти на признание за ними права на получение гражданства НКР в наиболее упрощенном порядке. При этом НКР может оставить за собой право предоставить данной категории лиц возможность расселяться на территориях, контролируемых ею, исходя из того, что большинство из указанных лиц, во-первых, в наибольшей степени пострадали от данного конфликта как в моральном, так и в материальном плане, во-вторых, до момента своего насильственного изгнания, имевшего характерные признаки геноцида и этнической чистки, были гражданами Азербайджанской ССР и СССР². То есть, до момента своего изгнания они находились в устойчивой политико-правовой связи сначала с Азерб.ССР, а уже через нее с единым Союзом ССР. А поэтому они имеют право селиться на территориях бывшей Азерб.ССР, так как в данный момент обладают статусом беженца, который в свою очередь носит временный характер и предполагает тем самым возможность возвращения данных лиц на места их последнего гражданства. Ими являются и территории бывшей Азерб.ССР (Низин-

ный Карабах), контролируемые силами НКР и где может быть обеспечено безопасное пребывание и безопасное развитие для всех лиц, пострадавших от конфликта³.

Это связано с тем, что Низинный Карабах, в отличие от других территорий под юрисдикцией НКР, имеет намного большие возможности для размещения и обеспечения нормальной жизнедеятельности указанной категории людей, чем те районы республики, которые в советское время были репрессивно ограничены рамками бывшей НКАО. Для сравнения следует напомнить, что за годы советской власти количество армян-выходцев из НКАО, проживающих в остальных регионах Аз.ССР, в 5-6 раз превышало армянское население собственно НКАО (хотя этому способствовали не только объективные социально-экономические причины и ограниченность природных и материальных средств, но и откровенная государственная политики властей Советского Азербайджана по выселению армян из НКАО, в результате которой к концу 1980-х гг. автономия покинуло свыше 80% ее населения). Однако, данные территории Низинного Карабаха тем не менее не являются достаточной материальной компенсацией для тех бывших граждан Аз.ССР, которые покинули эту республику в 1988-1990-х гг. в результате массовых гонений и геноцида. Качественное сопоставление того недвижимого имущества, которое имели армянские граждане бывшей Аз.ССР, жившие в г. Баку, Кировобаде, Сумгаите и др., показывает, что речь примерно о 100 тысячах квартир и собственных домов, оставленных ими в результате депортации и этнических чисток. Учитывая тот факт, что армяне в Аз.ССР, имея своеобразный профессиональный ценз (в частности, они традиционно составляли большинство ведущих специалистов в нефтяной промышленности Советского Азербайджана и т.д.) и уровень высшего образования, находились в лучшем материальной состоянии, чем остальное население бывшей Аз.ССР (в том числе населенных к концу 1980-х гг. азербайджанцами районов Низинного Карабаха), некоторые имели по 2-3 квартиры и т.д., это не может быть достаточной гарантией и компенса-

ей за их потери. Вместе с тем, речи не может идти о том, что они могут вернуться в прежние места своего проживания, учитывая перманентную практику больших и малых геноцидов в отношении армянского населения, осуществляемых любыми властями Азербайджана в течение всего прошлого века. Если даже в советский период, когда наличие сильной центральной власти, которая в значительной мере контролировала власть на всех вертикалях, не смогло предотвратить проявление перманентных репрессий, дискриминации в отношении армян Азербайджана, приведшее, в конце концов, к геноцидным действиям против армян в Сумгаите в 1988 г., в Баку в 1990 г., и далее в остальных армянонаселенных районах Азербайджана, то как нынешний Азербайджан, где арменофобия и человеконенавистничество введено в ранг государственной политики, может обеспечить безопасность и нормальную жизнедеятельность бывших граждан Аз.ССР. Поэтому единственным выходом может являться этническое размежевание и единственными территориями, где репрессированные бывшие граждане Аз.ССР может быть предоставлена возможность безопасного проживания, являются районы Низинного Карабаха, находящиеся под юрисдикцией НКР.

Вместе с тем, уже исходя из того, что НКР может предоставить определенные гарантии безопасности и, соответственно, взять данную категорию лиц под свою непосредственную государственную защиту, появляется необходимость оформления политико-правовой связи между указанными лицами и НКР в виде гражданства последней. Указанная категория лиц, которая покинула страну своего предыдущего гражданства (Азерб.ССР и через нее единого СССР), имеет право на получение гражданства НКР по признанию, исходя, как минимум, из того факта, что когда-то НКАО входило в состав Азерб.ССР (формально, оставив в стороне законность такого вхождения) и поэтому является в определенной степени правопреемницей Азерб.ССР, так как:

1. Ныне существующая АР отказалась быть правопреемницей Азерб.ССР и, приняв Декларацию от 30 августа 1991

- г., провозгласила существовавшую в 1918-1920 гг. АР своей предшественницей в правовом смысле;
2. Так как АР не является правопреемницей Азерб.ССР, она не может претендовать в абсолютном, не терпящем никакого контраргумента смысле на всю территорию бывшей Азерб.ССР. Таким контраргументом в правовом смысле выступает «эффективный контроль» НКР над теми своими историческими территориями, над которыми ни Азербайджанская Демократическая Республика «образца 1918-1920 гг.», ни Азербайджанская Республика «образца 1990-х – 2000-х гг.» никогда такого контроля не осуществляли, равно как и не имели тех легитимно установленных или признанных международным сообществом границ, на которые в настоящее время предъявляет претензии руководство Азербайджана. В частности, напомним, что образованная в 1918 г. в результате турецкой агрессии в Закавказье и впервые появившаяся на политической карте АДР предъявило необоснованные территориальные претензии ко всем соседним государствам на территории от Баку до Батуми, представив в 1919 г. в Лигу наций соответствующий документ. Однако Лига наций не посчитала эти претензии АДР законными (что явилось главной причиной отказа Лиги де-юре признания АДР) и данное государство покинуло политическую карту мира без международно признанных и легитимных границ. Азербайджанская Республика, провозглашенная в 1991 г., фактически вернулась к правовым реалиям 1918-1920 гг., тем самым став правопреемницей государства, не имевшего международно признанных границ, и соответственно, каких либо прав на территории, ныне находящиеся под юрисдикцией НКР. Более того, даже принятие Азербайджана в ООН, ОБСЕ и ряд других международных организаций (равно как и остальных постсоветских государств) явилось следствием инерции международной правосубъектности СССР и не предполагало какого-то признания этими

- организациями тех границ и территорий, на которые сейчас предъявляет права официальный Баку;
3. Армяне наравне с азербайджанцами были государствообразующей нацией созданной в 1920-гг. Азербайджанской ССР хотя бы в силу того факта, что имели единственное на территории Азерб.ССР национальное образование и остались тем государственным образованием, которое несет ответственность за всех армян, проживавших до 30 августа 1991 г. на территории Азерб.ССР. Поэтому армяне-беженцы из Азерб.ССР имеют право претендовать на получение гражданства НКР по признанию.

Что касается азербайджанского населения бывшей НКАО, то его большая часть покинула места своего компактного расселения после провозглашения Декларации независимости 2 сентября 1991 г. и после референдума 10 декабря того же года, в результате войны, начатой Азербайджаном. Причем возможность участвовать в референдуме у азербайджанцев была, никто не запрещал им участвовать в нем, но с их стороны он был, в основном, проигнорирован. Несмотря на активное участие в борьбе против законного права подавляющего большинства населения Карабаха на создание независимого государства, НКР может сохранять за данной категорией лиц право на возвращение и реинтеграцию в государство и гражданское общество Карабаха в качестве полноправных граждан.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

НКР, используя соответствующие международные нормы, может реализовать свое законное право на их применение к ситуации неопределенности как со своими ВПЛ (из районов Шаумяна, Мартуни и Мартакерта), так и с гражданами бывшей Азерб.ССР (вне зависимости от их национальности), пребывающими ныне в статусе беженцев. Здесь мы основываем-

ся на общем принципе временного характера статусов беженцев и ВПЛ, что подразумевает под собой постоянные пути нахождения способов по закреплению соответственно постоянного характера статуса данных лиц в виде предоставления гражданства, и на соответствующие данному принципу конкретные положения, обозначенные в действующих международно-правовых актах. Логичным продолжением данной политики должно быть предоставление лицам, обладающим на данный момент статусом беженца или ВПЛ, права на заселение на территориях, контролируемых НКР, уже в качестве полноправных граждан этой республики. НКР не должно мириться с временным статусом данных лиц, которые в свою очередь не могут находиться бесконечно долгое время в переходном статусе своего политико-правового существования. Причем, если АР не идет на контакт с НКР по указанному выше вопросу, то Степанакерт в этом случае может действовать самостоятельно, так как АР не желает брать за основу ни существовавшие при Азерб.ССР квазиграницы искусственно и незаконно ограниченной в территориальном аспекте НКАО, ни вести переговоры о выяснении вопросов и своей материальной ответственности, связанных с реальной помощью тем лицам, которые в наибольшей степени пострадали именно из-за развязанного ею вооруженного конфликта⁴.

В политико-правовом измерении понятия «гражданство» на первый план выступает двусторонняя, взаимозависимая связь человека и государства, при этом государство, в силу существования данной связи и ее развития, несет главную и в большинстве случаев исключительную ответственность за свободное развитие человека, могущее быть таковым только в условиях его безопасной жизнедеятельности. Поэтому, основываясь на универсальных нормах международного права⁵, а также на нормах, непосредственно касающихся обсуждаемого вопроса по ВПЛ⁶, НКР имеет полное право предоставления статуса граждан лицам, которые пожелают поселиться на постоянное местожительство на контролируемых ею территориях.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Согласно Статье 1-й Устава ООН: «Организация Объединенных Наций преследует Цели:

1. Поддерживать международный мир и безопасность... и проводить мирными средствами, в согласии с принципами справедливости и международного права, улаживание или разрешение международных споров или ситуаций, которые могут привести к нарушению мира...».

² По ст.33 Конституции СССР 1977 г.: «В СССР установлено единое союзное гражданство. Каждый гражданин союзной республики является гражданином СССР. Основания и порядок приобретения и утраты советского гражданства определяется Законом о гражданстве СССР».

³ Надо подчеркнуть, что данные территории, несмотря на их однозначную важность с точки зрения обеспечения безопасности и жизнеспособности НКР, для нас в рассматриваемом измерении конфликта представляют интерес только исключительно с гуманитарной точки зрения.

⁴ Речь идет об исключительной материальной ответственности азербайджанских властей перед всеми категориями беженцев и ВПЛ (вне зависимости от их национальности), пострадавших в ходе конфликта, так как именно власти Азербайджана являлись инициаторами начала военных действий.

⁵ *Всеобщая декларация прав человека 1948 г.*: ст. 6 «Каждый человек, где бы он ни находился, имеет право на признание его правосубъектности» и ст. 15 «Каждый человек имеет право на гражданство».

⁶ Одно из основополагающих положений *Руководящих принципов* (принцип 3) устанавливает, что «на национальные власти возлагается основная обязанность и ответственность за предоставление защиты перемещенным внутри страны лицам, находящимся под ее юрисдикцией».

27.

ОККУПАЦИЯ: КИЛОМЕТР ЗА КИЛОМЕТРОМ*

Рассмотрение карабахской проблемы без учета историко-правовой составляющей конфликта обусловило неизбежность представления предмета противостояния в искаженном свете, в результате чего провозгласившая свою независимость НКР в настоящее время предстает на международной политической арене в качестве спорного объекта армяно-азербайджанской территориальной вражды. Именно по этой причине мировое сообщество сегодня увязывает процесс поиска путей урегулирования с соответствующей готовностью президентов Армении и Азербайджана. Игнорирование фактора Нагорного Карабаха как полноправного и первого субъекта конфликта не адекватно сути и характеру самой проблемы, и следовательно не в состоянии гарантировать справедливый и относительно прочный мир, к чему на словах и стремится международное сообщество. Переговоры относительно статуса НКР не могут и не должны вестись между Ереваном и Баку, так как независимый Азербайджан не имеет никакого правового отношения к данному вопросу. Статус Нагорного Карабаха в полном соответствии с международными и союзными правовыми положениями был определен народом НКР, который и обладает исключительным правом обращения в определенные структуры с целью достижения международного признания собственного выбора. Именно народ Арцаха и представляющее его политическое руководство - единственный истец данного производства, и если даже иск целого народа не будет удовлетворен в конкретной международной инстанции, то Азербайджан

** Голос Армении, (06/09/2005)*

жан все равно не может иметь к этому какого-либо отношения. Официальный Баку, провозгласивший себя правопреемником существующей в 1918-1920 годах АДР утратил и право на обладание советским наследством, в том числе - и над Нагорным Карабахом, который только при СССР был субъектом Азербайджанской ССР. Субъектный (автономный) статус

НКАО в свою очередь обуславливает невозможность вовлечения Баку в процесс, так Нагорно-Карабахская Республика декларировала суверенитет в соответствии со всеми международными нормами. Следовательно, Арцах является субъектом конфликта и ни в коем случае - объектом армяно-азербайджанского территориального спора. По вопросу определения его политического статуса Ереван и Баку не могут считаться правомочными договаривающимися сторонами. Игнорирование этого фактора чревато параличом переговорного процесса, очевидцами которого мы и являемся на протяжении всех последних лет.

Предмет переговоров

Сказанное вовсе не означает, что между Арменией, Азербайджаном и Нагорным Карабахом не должен вестись переговорный процесс. Но увязывать предмет переговоров с вопросом статуса НКР нельзя. Это две принципиально разные политические плоскости, и любая попытка их искусственного смешения изначально обречена на неадекватное развитие событий. География предмета трехсторонних переговоров объективно не может распространяться на территорию, охватывающую площадь бывшей НКАО и прилегающего к ней Шаумяновского района, которые и образуют НКР (в этой связи отметим, что 15% территории НКР до сих пор оккупировано Азербайджаном). Переговорный процесс в трехстороннем формате правомочен обсуждать вопросы, касающиеся лишь территорий, не входящих в состав НКР, и только на этой плоскости уместно говорить о возможности взаимных уступок. В данном аспекте любая попытка лоббирования формулировок типа “территории взамен на статус” недопустима и абсурдна по сути. Предметом переговоров, таким образом, должны быть семь районов вокруг НКР, которые в период развязанной официальным Баку войны против НКР и РА являлись форпостами армии Азербайджана. В настоящее время часть

этих районов контролируется армянскими силами обороны, образуя пояс безопасности НКР и РА. Это именно та площадь, последующая судьба которой и должна обсуждаться в ходе трехсторонних переговоров.

Пространство обсуждений

Таким образом, предметом переговоров между Ереваном, Баку и Степанакертом должны стать районы, которые известны МГ ОБСЕ под следующими названиями - Агдамский, Физулинский, Джебраильский, Кубатлинский, Зангеланский, Кельбаджарский и Лачинский. Названия данных районов приводятся в соответствии с советской административной схемой, которая к моменту конфликта еще оставалась в силе. Суммарная площадь упомянутых единиц составляет 8810 кв. км, или чуть больше 10% от территории Советского Азербайджана (86600 кв. км). Данный расчет в свою очередь основан на статистике предконфликтного периода, которая оставалась неизменной вплоть до осени 1994 года, когда посольство АР в РФ распространило книгу «Азербайджанская ССР - административно-территориальное деление» с указанием на площадь «оккупированных армянскими силами азербайджанских территорий».

Согласно этому источнику, упомянутые выше районы занимали следующую территорию: Кельбаджар - 1936 кв. км; Лачин - 1835 кв. км; Кубатлы - 802 кв. км; Джебраил - 1050 кв. км; Зангелан - 707 кв. км; Агдам - 1094 кв. км; Физули - 1386 кв. км. Принимая во внимание тот факт, что Агдам и Физули контролируются Армией обороны НКР не полностью, а соответственно на 35% и 25% (383 кв. км и 347 кв. км), то общая площадь подконтрольных НКР территорий составляет 7060 кв. км, или менее 10% от общей площади признанной мировым сообществом территории Азербайджана. Чем в таком случае мотивируется официально провозглашаемая властями Баку цифра в «20% оккупированных территорий»?

В традиционном русле

Помимо сугубо пропагандистского метода округления выгодной статистики, мы имеем дело и с традиционным для Азербайджана принципом периодической перекройки административных единиц. На этот факт хочется обратить особое внимание, так как он, хотя и становился у нас предметом публикаций, но преимущественно касался периода советской истории. В данном же случае мы имеем дело с новым проявлением старой традиции. В 1999 году в независимом Азербайджане была проведена первая перепись населения и были определены новые районы республики. Официально территория страны включает 78 районов, в том числе 65 сельских и 13 городских. По опубликованным в 2000 году данным, площадь, в частности, Кельбаджарского района “составляет” уже 3054 кв. км, т. е. более чем на 1118 кв. км превосходит “бывшую” его территорию. Очевидно, что, указывая международным посредникам на факт “оккупации” Кельбаджарского района, официальный Баку сегодня имеет в виду новую версию своего административно-территориального деления. Путем осуществления таких несложных и традиционных для себя махинаций Азербайджан и пытается представить с трибун факт оккупации пятой части собственной территории. При подобном положении вещей Ереван может вполне себе позволить и отказ от дальнейших переговоров, так как предмет обсуждений меняет свои контуры в соответствии с желанием на то властей Азербайджанской Республики. Об этом следует поставить в известность самих посредников и, опираясь на данный факт, ознакомить международные структуры с историей подобных территориальных ухищрений.

В рамках исторических границ

Лигу Наций - предтечу ООН - весьма трудно назвать организацией, в которой уважались права малочисленных народов. Однако даже эта организация не признала поддерживае-

мую Турцией Азербайджанскую Демократическую Республику (АДР) субъектом международного права. Причина в тех же территориальных ухищрениях, которые позволяло себе это государство уже с первых дней своего существования. В частности, Лига Наций не признала границ АДР в том виде, в котором они наносились на карту самими татарами. В “тюркской редакции” карты АДР Нахичеван и Арцах, помимо прочих “спорных территорий”, также числились в ее составе. Напомним, что правопреемником именно этого непризнанного международным сообществом государства и провозгласил себя независимый Азербайджан. Отказавшись 28 августа 1991 года от советского политического наследства, Баку утратил и все свои сомнительные права не только на Арцах, но и на Нахичеван.

Те махинации, которые просто не могли быть приняты Лигой Наций, нашли понимание уже со стороны большевиков, в период советизации Закавказья, так как с точки зрения новой власти именно Азербайджан являлся форпостом социализма на окраинах бывшей империи. Арцах и Нахичеван были переданы Азербайджану, которому также был дан карт-бланш на перекройку региона, причем не только территориальную, но и демографическую. Уже в 1923 году от Карабаха, каким он понимался даже при принятии сталинского постановления Кавбюро от 5 июля 1921 года, были отчуждены Лачинский, Кельбаджарский, Кубатлинский, Джебраильский, Шаумянский, Ханларский, Гетабекский районы и другие территории, и на основе оставшейся площади была создана Автономная область Нагорного Карабаха. И несмотря на тот факт, что часть отчужденных территорий была принесена в жертву виртуального образования “Красный Курдистан”, их генетическая принадлежность к Карабаху практически не оспаривалась. Таким образом, те площади, которые сегодня контролируются Армией обороны НКР, не выходят за рамки Карабаха, каким он понимался в период его искусственной передачи Азербайджанской советской республике. Следова-

тельно, переговоры на предмет политических перспектив указанных районов - это уже большая уступка со стороны армянских сторон.

И опять о махинациях

Осуществленные в 1921-1923гг. махинации нашли свое продолжение и в последующем. В 1927 году 10 армянских населенных пунктов Гетабекского района были переданы Шамхорскому району. Примечательно, что все это имело место в период существования ЗСФСР, когда казалось, что для подобных переделов не должно быть особого повода. В начале 1930г. армянское село Огер Гадрутского района было передано Физулинскому району, со смешной мотивацией - “далеко от райцентра”. Село ПЮЛАБЛИ Мартунинского района было передано Агдамскому району ввиду того, что “местное население плохо понимает армянский”. Местечко ЛЕСНОЕ на территории Аскеранского района было выделено в качестве отдельного населенного пункта с названием Мешали. Подобные операции осуществлялись весьма часто, а абсурд заключался в том, что сам передел происходил на территории исторического Карабаха. Причем новосозданные районы вокруг НКАО представлялись азербайджанским руководством уже как нечто иное, не имеющее никакой связи с Арцахом. Примечательно вместе с тем, что волнения в отчужденных частях единой исторической территории все равно давали о себе знать. Еще в 1987г. , за год до нового этапа карабахского движения, в селе ЧАРДАХЛУ (Северный Арцах) возникла напряженная ситуация в связи с решением Баку передать соседним азербайджанским селениям часть угодий этой известной армянской деревни.

Подобные, и даже более радикальные меры были приняты в отношении армянского населения Нахичевана. В частности, в 1926г. власти Азербайджана, несмотря даже на факт су-

ществования ЗСФСР, отказали армянским беженцам из Нахичевана в просьбе возвратиться в родные очаги, мотивируя отказ тем, что “Нахичеваньская АССР малоземельна”. В итоге эта часть Армении был полностью тюркизирована, и армянский этнический элемент практически перестал там существовать. В ходе переговоров армянские стороны, конечно, должны привлечь внимание международного сообщества к данной теме и особо подчеркнуть, что “новая территориальная редакция”, в частности Кельбаджарского района, является закономерным явлением политики Азербайджана.

Потерянные территории

Вопрос территорий, который, как мы отметили выше, и должен быть единственным предметом трехсторонних обсуждений - это отдельная проблема, не связанная с вопросом статуса НКР. И хотя он объективно вписывается в контекст азербайджанской территориальной агрессии против армянского народа, однако его развитие имеет свою специфику и историю. Отторжение армянских земель в пользу Азербайджана происходило не только за счет перекройки площадей Арцаха и Нахичевана, но и непосредственно - Советской Армении. В частности, постановление Президиума ЗСФСР от 18 февраля 1929 года передало Азербайджану территорию в 4739 кв. км, до этого принадлежащую Арм. ССР (площадь которой составляла 34539 кв. км). Любопытно, что на изданных в 1926-1928гг. картах (Атлас СССР, Москва, 1926 год; Большая Советская Энциклопедия, Москва, 1926 год; Карты Военно-технического ведомства Красной Армии, Ростов-на-Дону, 1926-1928гг.) Армянская ССР и АОНК (Автономная область Нагорного Карабаха) имеют общую и достаточно длинную границу именно в районах Кельбаджара и Лачина.

(Кстати, тот же АРЦВАШЕН был потерян не в августе 1992 года, а гораздо раньше, когда, будучи одним из приграничных армянских сел, он вдруг стал анклавом в Азербайджана-

не. В середине XX столетия арцвашенские угодья были отобраны под азербайджанское землепользование, в результате чего деревня и стала островком армянской республики в Азербайджане. На картах 1970-1980гг. он уже определялся как анклав. В то же самое время в пользу Нахичеванской АССР была урезана территория в Араратском районе Армении (село КЯРКИ) , оформившее свой “азербайджанский статус” на картах эпохи развитого социализма”). Очевидно, что, обсуждая вопрос Лачина и Кельбаджара, связывающих сегодня НКР и РА, необходимо особо указать и на факт их силового отторжения от Армянской ССР. Позиция РА относительно невозможности анклавного существования НКР помимо прочих и не менее важных аргументов должна базироваться и на данном факте, в отношении которого существует документальная информация. Вопрос территорий обречен таким образом рассматриваться в отдельной плоскости, с привлечением всех необходимых данных. Важно также подчеркнуть, что азербайджанская территориальная агрессия имела место и в последующие десятилетия.

В последние годы СССР

Если официальный Баку отказывается от советского наследства, то он, помимо прочих территорий, обязан вернуть РА и 506 кв. км, “приватизированных” им уже в последний период советской власти. В конце 1960гг. крестьянами азербайджанского села Кямарлу (Казахский район) были присвоены 700 га леса и пахотной земли армянской деревни ДОВЕХ (Ноемберянский район). Причем на этих территориях находились и средневековые кладбища армян. В 1970-1980 годы “Довехский вопрос” весьма часто вносился в повестку обсуждений, однако каждый раз “во избежание межнациональных столкновений” не находил своего решения. В 1984 году им занимались лично Карен Демирчян (первый секретарь ЦК КП Армянской ССР) и Владимир Мовсисян (заместитель предсе-

дателя Совета Министров Армянской ССР) , причем было доказано, что за прошедшие десятилетия у армян было отнято около 2100 гектаров лесных и сельскохозяйственных угодий, отмеченных на картах 1920гг. в качестве армянских.

В Москве “Довехская папка” нашла свое “разрешение”, однако лишь на карте. Земли формально были возвращены Армении, но на самом деле азербайджанцы продолжали использовать эти территории. Более того, в районе села БАГАНИС-АЙРУМ выросли новые азербайджанские дома, скотные дворы и фермы. Нарушилась граница и у церкви Сурб Аствацацин в ВОСКЕПАРЕ. В 1970гг. Армянская ССР в районе ноябрьского села Коти потеряла еще 700 га территорий, переданных азербайджанской деревне Ташсалахлор. Площадь эта имеет большую историческую ценность: у подножия одной из скал находится средневековое армянское кладбище, а на ее вершине - построенная в XIII веке часовня Св. Саркиса. Часовня, кстати, была реставрирована в 1838 году жителем Коти Арзуманом Тер-Саакянцем. Еще несколько лет назад с армянских высот виднелся ее купол с водруженным на нем крестом. Отметим, что в последние годы СССР Армения таким образом лишилась более 500 кв. км территорий и стала единственной республикой СССР с площадью менее 30 тысяч кв. км. В данном материале мы попытались обратить внимание на тот факт, что вопрос территорий, который и должен стать главным предметом трехсторонних переговоров, объективно не может и не должен влиять на процесс международного признания НКР. Всякого рода формулировки типа “территории взамен на статус” ущербны, так как не соответствуют реальной ситуации и международным правовым положениям. Территориальный вопрос должен рассматриваться в контексте приведенных выше (и прочих) данных, и только на этой плоскости он и может найти свое решение. В следующем материале мы обратимся уже к другим аспектам “территориальной проблемы” (вопросы демографии, экономики и безопасности) , в отношении которых армянские стороны обязаны более четко представлять свои позиции и использовать бога-

тейший материал в целях разоблачения принципа ведения азербайджанской пропаганды.

28.**В ПОИСКАХ ИДЕОЛОГИИ “БЕЗОПАСНОСТИ”*****АРИС КАЗИНЯН**

За последние 17 лет (а именно столько времени прошло с начала нынешнего этапа карабахского движения) на политической карте мира появилось около 30 признанных мировым сообществом государств, причем ни одно из них не имело более веских правовых оснований на суверенитет, чем Нагорный Карабах. В этом аспекте следует учитывать, что любая из размежевавшихся стран являлась полноправным членом ООН (СССР, Югославия, Чехословакия, Эфиопия и др.) и следовательно, сам фактор членства того или иного государства в данной организации объективно не может гарантировать нерушимость ее границ.

СПРАВКА “ТА”. Армения и Азербайджан вступили в ООН в один день - 2 марта 1992 года. Тогда у здания ООН на Ист-Ривер в Нью-Йорке были подняты также флаги пяти новых государств Центральной Азии и Сан-Марино. Позже полноправными членами этой организации стали Грузия и Хорватия, Чехия и Швейцария, Монако и Андорра и даже такие страны, как Кирибати, Науру, Палау, Тувалу, Тонга и др. Нагорному Карабаху не нашлось места в этом списке, хотя его выход из состава азербайджанской советской микроимперии был наиболее законным, в том числе и с точки зрения соблюдения всех международных норм. Эритрея стала членом ООН в 1993 году, новое государство Тимор-Лешти - в 2002 году.

* *Голос Армении*, (15/10/2005)

Виртуальная безопасность

Среда, в которой происходило провозглашение независимости каждой из этих стран, была разная, однако основным принципом оставался схожим. Сопровождающийся распадом макро- и микроимперий (иными словами - нарушением территориальной целостности этих объединений) данный принцип по всем без исключения пунктам соответствовал волеизъявлению народа Нагорного Карабаха. Тот факт, что советская микроимперия - Азербайджан не приемлет постулата к данным международного права и развязала войну против народа Арцаха, - это еще не основание для рассматривания вопроса о статусе НКР в рамках переговорного процесса между президентами Армении и Азербайджана. Предметом трехсторонних переговоров (с непременно включением Степанакерта) должен быть вопрос не статуса НКР, а территорий вокруг нее, в том числе и контролируемых армией Азербайджана. В этом отношении должен быть выработан специальный подход, не допускающий неадекватных формулировок (например, "Статус взамен территорий").

Еще более необоснованной нам представляется формула "Территории взамен безопасности", которую 29 марта 2005 года в ходе парламентских слушаний по Нагорному Карабаху озвучил в Ереване первый российский сопредседатель в МГ ОБСЕ посол Владимир Казимиров. В этой связи обращает на себя внимание тот факт, что участвующий в слушаниях глава оборонного ведомства РА, секретарь Совета безопасности Армении Серж Саркисян не исключил возможность передачи контроля над Зонай безопасности международному миротворческому контингенту. Но министр прежде, чем заявить об этом, счел своим долгом в очередной раз напомнить позицию официального Еревана, заключающуюся: а) в невозможности пребывания НКР в составе Азербайджана; б) в недопустимости анклавного существования НКР; в) в получении чет-

ких гарантий безопасности.

С учетом реалий

Земли вокруг НКР, политическая судьба которых находится в центре внимания многих заинтересованных международных структур и часто становится предметом внешне- и внутривнутриполитических спекуляций, на самом деле являются “спорными территориями”. Это именно та площадь, которая в 1920 - 1930 гг. была отторгнута от исторического Арцаха, а армянское автохтонное население которой ликвидировано на более чем 75%. Именно на этих землях имело место планомерное уничтожение армянского этнокультурного слоя и его замещение татарским (азербайджанским) элементом. Это именно та площадь, азербайджанское население которой принимало самое деятельное участие в войне против Нагорного Карабаха - участвовало в карательных операциях, поддерживало тотальную блокаду НКР, снабжало азербайджанскую армию одеждой и продовольствием, служило проводником. Оно не занималось “мирным трудом” и покинуло эти территории только с отступлением своих воинских подразделений. В годы войны земли вокруг НКР являли собой базы международных террористов, которые позже перебрались в Чечню и Боснию. В конце концов, это именно те земли, часть которых перешла под контроль армии обороны НКР ценой многочисленных жертв и в результате азербайджанской военной агрессии. В аспекте разрешения политической судьбы территорий вокруг НКР следует исходить из этих реалий и ни в коем случае не связывать вопрос с проблемой статуса республики. Тем более, идти на бартер ради безопасности, которая, кстати, была обеспечена армянским народом в одиночку.

Хорошо забытое старое

Мы вынуждены обсуждать формулу “Территории взамен безопасности” и по той причине, что она в настоящее время

выступает в самых разных проявлениях (схема “5+1+1” и др.). Новой ее, конечно, не назовешь, так как еще в период коренного перелома в ходе войны об этом неоднократно заявляли представители официальной Анкары на встречах с президентом РА Левоном Тер-Петросяном. Более того, в 1993 году Совет Безопасности ООН принял четыре резолюции, призывающие армянскую сторону к выводу воинских подразделений “с оккупированных азербайджанских территорий”. Следует обратить внимание и на тот факт, что нынешнее руководство РА косвенным образом дает понять народу Армении, что некоторые территории Зоны безопасности могут выйти из-под контроля армии обороны НКР (публичное заявление Сержа Саркисяна “Агдам не является нашей Родиной”).

СПРАВКА “ГА”. Примечательно, что первая Резолюция СБ ООН (822) была принята в 1993 году 30 апреля, т. е. сразу после Кельбаджарской операции. Напомним, что в промежутке предшествующего этому событию года, когда судьба народа Нагорного Карабаха висела на волоске, а сама республика находилась в огненном кольце противника, Совет Безопасности ООН не принял подобной резолюции в отношении Азербайджана. Ведь Армения стала членом ООН весной 1992 года, а уже 12 июня азербайджанской армии удалось оккупировать Шаумяновский район, части Мартакертского и Аскеранского районов. В этот же период началось широкомасштабное наступление азербайджанской армии по всей линии фронта, в результате чего из разных районов НКР в сторону Степанакерта и Еревана устремился 40-тысячный поток беженцев. Отсутствие специальной резолюции СБ ООН по этим и другим событиям объясняется, в частности, пассивностью постоянного представителя РА в ООН (Алик Арзуманян). В этот период (11 августа) палата представителей Конгресса США приняла Резолюцию 907 (“Акт о поддержке свободы”), осуждающую агрессию Азербайджана в Нагорном Карабахе и запрещающую администрации США оказывать помощь АР. Однако

это событие явилось следствием деятельности не официального Еревана, а армянского лобби. 24 октября 2001 года Сенат США приостановил действие Резолюции 907.

Семь раз отмерь

Смешение двух разных вопросов - международного статуса НКР и статуса территорий вокруг него - обусловило хаотическое развитие мнимого переговорного процесса и не в состоянии гарантировать прочное и справедливое урегулирование. Однако такое смешение создает благодатную почву для озвучивания преждевременных заявлений, которыми отмечаются не только посредники МГ ОБСЕ. Говорить о возможности ввода на Линию соприкосновения международного миротворческого контингента или обсуждать историческую принадлежность Агдама (в нескольких километрах от которого находятся руины города Тигранакерта) по крайней мере преждевременно, ибо подобные заявления не соответствуют духу и хронологии переговорного процесса. Миротворческие силы ООН по поддержанию безопасности ("Голубые каски") являются гарантами мира не аморфных территорий и, как правило, обеспечивают безопасность того или иного политического субъекта. Они могут быть востребованы лишь после принятия политических решений по статусу НКР и сопредельных с ней территорий.

В настоящее время нет никаких предпосылок для привлечения "голубых касок" в зону конфликта, так как признанного международным сообществом предмета охраны еще не существует. Напомним, что 26 марта 1992г. СБ ООН определил форму своего участия в решении карабахского конфликта - поддержка миротворческих усилий СБСЕ (ОБСЕ). ООН практически воздержалась от непосредственного участия в процессе урегулирования. В сентябре 2004 года официальный Баку предпринял попытку переноса вопроса из формата ОБСЕ в плоскость ООН, однако данная инициатива оказалась неудачной.

СПРАВКА “ТА”. Миссии по поддержанию мира учреждает Совет Безопасности ООН. Для этого он утверждает мандат миссии, представляющий собой описание стоящих перед ней задач. Для учреждения любой новой миротворческой миссии или изменения мандата или увеличения численности личного состава необходима поддержка 9 из 15 государств - членов Совета Безопасности. Тем не менее, если любой из 5 постоянных членов СБ ООН (Китай, РФ, США, Соединенное Королевство, Франция) проголосует против такого предложения, оно не принимается. С 1948 года было осуществлено 60 операций по поддержанию мира. В настоящее время военные миссии ООН работают в 16 странах (Индия и Пакистан - с 1949г. , Кипр - с 1964г. , Косово - с 1999г. , Эфиопия и Эритрея - с 2000г. , Судан - с 2005г. и др.). СБ ООН не сыграл никакой роли в установлении перемирия в развязанной Азербайджаном войне против НКР и РА, и размещение “голубых касок” на Линии соприкосновения может иметь место лишь после признания со стороны ООН политического статуса Нагорного Карабаха.

Пример - “Дорожная карта”

В ходе обсуждений “территориального вопроса” не исключается возможность того, что сторонам конфликта будет приведена в пример и известная “Дорожная карта”, внешне напоминающая территориальную уступку со стороны Израиля. На самом деле это совершенно иная политическая плоскость, которую недопустимо сравнивать с ситуацией в зоне карабахского конфликта. На некоторые же нюансы этого процесса обратить внимание, конечно, стоит. 18 февраля 1947 года Соединенное Королевство передало свои полномочия по управлению Палестиной в ведение ООН, которая и рекомендовала раздел этой территории на два сектора. Соответствующая Резолюция была принята 29 ноября того же года и предполагала предоставление независимости обоим но-

вым государствам (Иерусалим в соответствии с этим планом должен был получить статус “международного города” под опекой ООН, а Палестина делилась в соотношении 55% территории - евреям, 45% - арабам).

Однако в результате войны 1948-1949гг. арабское население было выселено с этих земель, причем не только палестинские авторы (В. Халиди, Н. Масалха и др.) , но и отдельные израильские (И. Паппе, А. Шлайма и др.) утверждают, что идея насильственного переселения арабов оформилась в сознании израильских лидеров задолго до этих событий, о чем явствуют сочинения Теодора Герцля, Исраэля Зангвила, Менахема Усьшкина и Артура Руппина. В результате только первой арабо-израильской войны 1948-1949гг. общее число палестинских беженцев составило порядка 720 тысяч (сведения в различных источниках колеблются от 520 000 (еврейские источники) до 900.000 (арабские)).

СПРАВКА “ГА”. 350 000 палестинских беженцев оказались в Иордании (в том числе 250 000 - на западном берегу реки Иордан) , около 200 000 - в Египте (в том числе 190 000 - в секторе Газа) , примерно 100 000 - в Ливане, 75 000 - в Сирии, менее 5000 - в Ираке. На территории Палестины осталось лишь порядка 100 000 арабов. В этом контексте интересно, что в Декрете АзЦИК “Об образовании Автономной области Нагорного Карабаха” от 7 июля 1923г. , Азербайджанская ССР именуется как “единый государственный союз между мусульманами и армянами”. Однако в 1920-1980гг. в результате планомерно осуществляемой руководством Советского Азербайджана политики армянонаселенный Арцах практически был оккупирован более чем на 70%, а армянский этнокультурный слой ликвидирован на этих территориях.

Козырная карта большой политики

В настоящее время Израиль освобождает оккупированную им в разные годы площадь, исходя из невозможности

дальнейшего пребывания евреев и арабов на единой территории, и речь уже не столько о текущей безопасности, сколько о перспективах. С учетом разного уровня рождаемости в среде евреев и арабов очевидно, что в обозримом будущем Израиль может стать преимущественно арабской страной. Тель-Авив таким образом ограждает себя от возможных опасностей, возводит стену и, что особенно важно, официально не исключает возможность нанесения ударов по этим территориям. никоим образом не ущемляя фактор своего военного присутствия на данных землях, Израиль вместе с тем предстает в ранге уважающего международное право государства и рекламирует “исход” в лучших традициях телевизионных шоу. Абсолютное большинство евреев принимает план размежевания, ибо прекрасно осознает истинное положение вещей.

СПРАВКА “ТА”. План мирного урегулирования ближневосточного конфликта “Дорожная карта” был разработан “четверкой” международных посредников - ООН, США, ЕС и Россией. Он был единогласно одобрен Советом Безопасности ООН в форме соответствующей резолюции 19 ноября 2003г. Документ призывает израильтян и арабов принять совместные меры, ведущие к созданию двух государств. “Это место, где два государства - Израиль и Палестина - живут бок о бок в пределах безопасных и признанных границ”, - говорится в документе. Тот факт, что в мире существуют более двух десятков арабских государств с точки зрения международного сообщества вовсе не означает, что арабский народ Палестины не имеет права на собственную государственность. То же самое можно и нужно сказать в отношении армянского народа Нагорного Карабаха, тем более что, в отличие от арабов и тюрок, армянский народ не может похвастаться наличием десятков “своих государств”.

29.

НКР ДАВНО УЖЕ НЕ НКАО*

КИМ КАГРАМАНЯН

Торжества по случаю очередной годовщины провозглашения НКР наполнили сердца чувством законной гордости. В то же время остается еще целый ряд крайне важных вопросов, ответы на которые еще не получены. Из них хотелось бы выделить два. Они являются определяющими и именно в силу этого всячески искажаются азербайджанскими средствами массовой информации, более того, становятся предметами спекуляции для различных сил, вольно или невольно встающих на службу их интересам. Это вопросы признания и границ НКР. История человечества знает государства, которые были признаны с самого момента провозглашения их независимости. Но были и такие, которые для своего признания проходили долгий, сложный и кровавый путь. Пожалуй, именно это обстоятельство стало причиной появления двух вариантов признания - де-юре и де-факто. Нет ничего лучше совпадения этих моментов. Но что, если нет совпадения? Вспомним несколько примеров из мировой истории. Как известно, Палестинское государство было де-юре провозглашено и признано ООН в определенных границах еще 50 лет назад. Однако Палестина до сих пор не является государством де-факто, поскольку палестинские власти не в состоянии полноценно исполнять свои функции в рамках признанных ООН границ. Другой пример: Иерусалим был провозглашен столицей Израиля в 1950 году, однако к настоящему времени этот факт признали только Гондурас и Коста-Рика.

Теперь вернемся к проблеме НКР. В 1991 году мировое сообщество и даже кое-кто в Армении не восприняли всерьез

П р о в о з -

** Голос Армении (21/10/2003)*

глашения НКР. Политические посредники не признавали руководителей НКР в качестве властей страны. Мало того, несколько раз делались даже попытки наравне с ними в качестве равноправной политической силы подключить к переговорному процессу представителей так называемой азербайджанской общины Карабаха. А потом? Потом на выборах президента и депутатов Национального Собрания НКР присутствуют и фактически признают их результаты наблюдатели из разных стран мира и представители различных международных организаций. США предоставляют НКР прямую гуманитарную помощь, а официальные лица, наблюдающие за соблюдением режима прекращения огня, отмечают, что власти НКР на контролируемых ими территориях добросовестно и полностью выполняют взятые на себя обязательства. Поздравительные послания по случаю национального праздника НКР направляют многие известные политические деятели мира, в том числе и американские конгрессмены. В НКР прибывают и проводят с ее властями официальные встречи всевозможные иностранные делегации и представители международных организаций. Главное - все это делается без официального согласия Азербайджана и при игнорировании его заявлений относительно того, что желающие посетить Карабах должны получить предварительное разрешение. Разве это не свидетельствует о том, что мировое сообщество де-факто признало НКР? В каких, однако, границах? Ведь основными признаками государства считаются территория, система органов политической власти и население. Эти признаки неотделимы друг от друга, однако поскольку территория обычно упоминается первой, складывается ложное впечатление, будто этот признак является основным и первичным. В действительности сознание необходимости собственного государства рождается среди определенного населения. Потом только эта необходимость может воплотиться в реальность, причем, возможно, не на всей территории распространения данного населе-

ния. Границы, в пределах которых удастся самоопределиться народу, создать органы своей государственности и действовать полноценным образом, и становятся территорией государства.

Но и здесь не все столь однозначно. Турция и Сирия - давно уже признанные государства, однако между ними по-прежнему нет определенности относительно границ. Провинция Александретта включена в состав Турции более 60 лет назад, тогда как Сирия до сих пор считает ее своей собственной территорией и по десять раз на дню демонстрирует это всему миру с помощью карт и телевидения. Такие проблемы имеются у многих де-юре и де-факто признанных государств. Как же обстоит дело с границами НКР? В 1921 году к Азербайджану был насильственно присоединен весь Арцах-Карабах, однако автономная область (НКАО) была создана лишь на незначительной части его территории, да и то изолированно от Армении. Армянское население остальных частей Карабаха постепенно вытеснялось, а начиная с 1988 года просто было депортировано силой оружия. Выстоять на своих исторических территориях удалось только армянству НКАО и Шаумяну-Геташену. Именно в этих границах стало возможным и неизбежным провозглашение НКР в 1991 году. В ходе последовавшей войны Геташен был захвачен Азербайджаном, а некоторые другие районы Карабаха, наоборот, оказались освобождены до заключенного в мае 1994 г. перемирия. То есть в ходе войны для НКР фактически возникла новая ситуация, возникли новые границы - как гарантии его существования и безопасности. Подписав соглашение о прекращении огня, Азербайджан де-юре смирился с этой новой реальностью. На освобожденных территориях поселились и продолжают селиться армяне из захваченных Азербайджаном и обезлюдевших районов Карабаха. Восстанавливается экономика, полноценно функционируют создаваемые соответствующие современным требованиям новые государственные структуры. Именно это обстоятельство позволяет мировому сообществу де-факто считаться с НКР в ее фактических нынешних гра-

նիստում. Մանուկները քննարկում են իրենց տեսակետները. Մանուկները քննարկում են իրենց տեսակետները. Մանուկները քննարկում են իրենց տեսակետները.

Хотелось бы подчеркнуть, что мнение относительно фактического признания границ НКР вытекает из самого хода развития общемировых политических тенденций. После заключения в мае 1994 года перемирия противостояние между сторонами конфликта перешло в русло переговорного процесса, после каждого этапа которого вновь возбуждаются определенные страсти. Еще тогда было выражено убеждение, что мирной целью этих переговоров должно стать закрепление сложившейся реальности. Прошедшие с тех пор девять лет еще более укрепили это убеждение. Достоинно, однако, сожаления то, что хотя в прессе, на телевидении и других органах информации давно уже устоялось название НКР - так называют его и руководители РА, и даже самые враждебно настроенные оппозиционные СМИ, тем не менее по десять раз на дню по тому же телевидению показывают карту именно НКАО (тогда как НКАО давно уже не существует), как оторванный от Армении островок. Такое упущение явно препятствует преодолению прежнего мышления, формированию новых политических подходов, более того - вселяет недоверие к судьбе НКР и особенно освобожденных территорий. Если наши телекомпании настолько считаются с мнением Азербайджана, то вроде и Степанакерт они должны называть Ханкенди. . .

Ե.

**Ազատագրված տարածք.
վերահայացման խնդիրներ**

30.

Ուխտագնացություն դեպի հայկական ազատագրված տարածքներ հայեր, վերադարձեր հայրենիք*

ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ

Անցյալ տարվա (2002թ.) փետրվարից ՀՀ-ում և Արցախում գործում է «Ազատագրված տարածքների պաշտպանություն» (այսուհետև՝ ԱՏՊ) հասարակական նախաձեռնությունը, որի համակարգողն է նախկին լիբանանահայ, Շուշիի երբեմնի առանձնակի գումարտակի հրամանատար, 1990-ից հայրենի հողի վրա հաստատված ժիրայր Սեֆիլյանը: ԱՏՊ-ի հիմնական նպատակը անհաշվելի զոհողություններով Հայոց արևելյան կողմերի ազատագրված տարածքների համակողմանի վերահայացումն է՝ հիմնովին մերժելով անգամ դրանք վերադարձնելու մասին գաղափարը: ԱՏՊ-ին անդամակցում են ազատամարտի զորահրամանատարներ և մասնակիցներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, գրողներ, հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ՀՀում և Արցախում հաստատված նախկին սփյուռքահայեր:

Այս տարվա գարնան սկզբին ԱՏՊ-ն ծրագրեց ուխտագնացություն դեպի Բերձորի (նախկին Լաչին) շրջան և հարավի ազատագրված տարածքներ՝ հետապնդելով երկու նպատակ. ուխտագնացություն մասնակիցների և հատկապես լրագրողների միջոցով հայ հանրությանը տեղեկացնել այդ տարածքների այսօրվա իրական վիճակի մասին և փնտրել ու որոշել ԱՏՊ-ի ծրագրած 100 ընտանիքների վերաբնակեցման վայրը:

Ուխտագնացությունն սկսվեց ուրբաթ, 2002-ի հունիսի 21-ին և տևեց երեք օր: Շուրջ 40 մասնակիցներ՝ լրագրողներ, գիտնականներ, ուսանողներ, հասարակական գործիչներ և ուրիշներ

* Նախապես լույս է տեսել արևմտահայերենով՝ ԳԵՎՈՐԳ ՅԱԶԸՃՅԱՆ, ՀՐԱՎԵՐ ԴԵՊՐՈՒ ԱՐՑԱԽ: ՀՐԱՏԱՐՎԱԿԻՉ՝ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆՅԱՆ: ՀԱԼԵՊ, 2003: Արևելահայերեն տպագրվում է առաջին անգամ, կրճատումներով:

ուղևորվեցին հարավ՝ ՀՀ-ում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մշտական ներկայացուցչության շենքի առջևից հունիսի 21-ի առավոտյան: Ուխտագնացների շարքում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեի երբեմնի անդամ, ակադեմիկոս Ռաֆայել Ղազարյանը տիկնոջ և որդու հետ, բնագետ Աշոտ Գևորգյանը, հայկական ճարտարապետական հուշարձանների նվիրյալ հետազոտող Սամվել Կարապետյանը, ՀՀ ազգային անվտանգության նախկին նախարար՝ գեներալ էդուարդ Սիմոնյանը տիկնոջ հետ և շատ ուրիշներ:

Մինչև Բերձոր ուխտավորները պարբերաբար կանգ էին առնում հանգստանալու համար: Նկատելի էր, որ Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհի Գորիս-ՀՀ-ի միջազգայնորեն ճանաչված սահմանի շուրջ 20 կիլոմետրանոց հատվածը նորոգված չէր, թեև հայտարարվել է, որ այն ամբողջովին նորոգվել է «համայն հայություն միջոցներով» (այս մասին տեղեկացնում են նաև Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհի վրա տեղադրված մեծ ցուցանակները): Այսուհանդերձ, ճանապարհի ՀՀ-ի պետական սահման-Ստեփանակերտ հատվածը նորոգված է հրաշալիորեն և բարեկարգ տեսք ունի, իսկ Բերձորի և Ստեփանակերտի ճանապարհները, մայթերն ու հրապարակներն ավելի բարեկարգ տեսք ունեին, քան Երևանինը:

Բուն ԼՂՀ-ի սահմանը խորհրդանշող Աղավնագետի կամրջին հասանք մոտավորապես ժամը 17:00-ին: Կամրջին չհասած՝ անմիջապես ձախ կողմում՝ մի բարձրության վրա, կանգնած է Սուրբ Նահատակների նորակառույց մատուռը՝ բազալտե քարերով: Այն կանգնեցրել է Պարույր Հայրիկյանի «Ազգային ինքնորոշում միավորումը»՝ ի հիշատակ այս շրջաններում հիմնված 1, 2, 3, 4 ԱԻՄավան բնակավայրերի շուրջ 50 նահատակ վերաբնակիչների, որոնք ազրբեջանցիների ձեռքով զոհվեցին հիմնականում Հոջանցում (նախկին Ղոչազ) 1992-ին՝ զինվորական թույլ կարգապահության պատճառով:

Կամրջից անմիջապես հետո՝ աջ մասում, ԼՂՀ ավտոտեսչության շենքն է, որը ծառայում է նաև որպես «մաքսատուն» և «սահման»: Աղավնագետի հոսանքն ի վար՝ դեպի հարավ, ձգվում է գետի հովտում ծվարած և հրաշալի բնություն ունեցող Աղավնո (նախկին Զաբուղ) գյուղը: Աղավնոն առաջին վերաբնակեցված բնակավայրն է, որին հանդիպում ենք ԼՂՀում: Այսուհան-

դերձ, այն վերաբնակեցված է ոչ լրիվ, և այստեղ-այնտեղ աչքի են ընկնում ազդրեջանցիների տների ավերակներ:

Ժամը 17:15-ին Հասնում ենք Բերձորի սկզբնամասում գտնվող Սուրբ Համբարձում եկեղեցին, որը ևս կառուցված է մուգ մոխրագույն բազալտե քարով: Եկեղեցու մուտքի մոտ ուխտավորներին դիմավորում են Քաշաթաղի շրջանի հոգևոր հովիվ՝ Հոգեչնորհ Տեր Աթանաս Վարդապետ Մովսիսյանը, իր օգնական Արա Սարկավազի հետ, Քաշաթաղի վարչակազմի ղեկավար, ՀՀ Ազգային Ժողովի պատգամավոր, «Ղարաբաղ» Կոմիտեի երբեմնի անդամ, պատմաբան Ալեքսան Հակոբյանը վարչակազմի ղեկավարի տեղակալ Քոստայանի հետ, Բերձորի գլխավոր բժիշկ, ազատամարտի մասնակից, վիրաբույժ Արցախ Բունիաթյանը, վարչակազմի սոցիալական ապահովության և առողջապահության բաժնի պետ Գարեգին Ղազարյանը, կրթության, մշակույթի և սպորտի բաժնի տեսուչ, «Ագապե» կրոնա-բարեգործական կազմակերպության ծրագրերի ղեկավար, փրկիսփա Աշոտ Պետրոսյանը և շատ ուրիշներ: Թե՛ բերձորցիների և թե՛ ուխտավորների համար այս հանդիպումը վերածվում է տոնի:

Ս. Համբարձում եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1996թ. մարտի 3-ին, իսկ օծումը՝ 1998թ. մարտի 31-ին:

Հայր Աթանասը ևս ողջունում է ներկաներին, հաջողություն մաղթում ուխտավորների առաքելությանը և հավուր պատշաճի խոսք արտասանում եկեղեցում:

Նա շեշտում է. «Սա մե՛ր հողն է, մե՛ր ծննդյան վկայականը» ու կոչ է անում զգաստություն, միաբանություն, սիրո, ազգովի՛ն արթնություն: Նա դրվատում է Հայ եկեղեցու ազատագրական առաքելությունը դարերի ընթացքում:

Եկեղեցուց ուղևորվում ենք հոգևոր-մշակութային կենտրոններ, որոնք տեղ են գտել մեկ շենքում: Այս համալիրի երկրորդ հարկը զբաղեցնում է Բերձորի քաղաքային գրադարանը, որի վարիչ տ-ն Սոնա Հովեյանը (Արցախ Բունիաթյանի տիկինը) հաղորդում է մանրամասն տեղեկություններ գրադարանի մասին: Այն բացվել է 1998թ. օգոստոսի 23-ին, ներկայումս ունի 800 մշտական հաճախորդ և 10 հազար անուն գիրք: Սկզբնական շրջանում Թեքեյան մշակութային միությունը Երևանում կազմակերպեց գրքերի նվիրահավաք գրադարանի համար: Ցավով նկատում ենք,

որ ամբողջովին բացակայում են սփյուռքի հրատարակությունները: Գրադարանը երևանյան հիմնական թերթերը ստանում է մեկօրյա ուղացումով:

Գրադարանին նվիրում եմ իմ կազմած «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը» գիրքը և խմբի հետ բարձրանում երրորդ հարկ, որի սրահի մեջ պատսպարվել է Քաշաթաղի շրջանի երկրագիտական թանգարանը, իսկ մյուս երկու սրահներում՝ պատկերասրահը: Թանգարանը բացվել է Բերձորի ազատագրության 4-ամյակի օրը՝ 1996թ. մայիսի 18-ին: Նրա բոլոր ցուցանմուշները հավաքվել կամ հայտնաբերվել են բացառապես Քաշաթաղի շրջանից: Կատարվել են հնագիտական պեղումներ, և կան շոշափելի արդյունքներ. այսպես՝ Մելիքաշեն (նախկին Սուլթանքենթ) գյուղի տարածքից հայտնաբերվել են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակով թվագրվող կավե զարդեր, որոնք ցուցադրվում էին: Կային նաև ձեռակերտ գորգեր, կարպետներ, պղնձե կենցաղային առարկաներ, դրամներ և այլն: Ազրբեջանցիների թողած տնային առարկաների մեջ կային հայերեն արձանագրություններով (պատրաստման տարեթիվ, արհեստագործ վարպետի և (կամ ստացողի) անուններ) իրեր, որոնք ազրբեջանցի-թուրքերի հափշտակիչ ու ավազակային նկարագրի իրեղեն ապացույցն են: Այսօր հայոց ազգային հարստության այդ մասնիկները վերագտել են իրենց իսկական տիրոջը:

Պատկերասրահը բացվել է քաղաքի ազատագրության հնգամյակի օրը: Ունի մոտ 400 նկար՝ գրեթե բոլորը յուզաներկ, որոնց շարքում հինգ կտավ Գառգուից: Պատկերասրահի 32 գործերի ցուցահանդեսը կազմակերպել են 2-3 տարի առաջ: Բոլոր գործերը, բացի մեկից, պատկանում են հայ արվեստագետներին: Կան նաև շուրջ 20 փոքր քանդակներ: Հավաքածուն կազմավորվել է հիմնականում ՀՀ մշակույթի նախարարության արվեստի վարչության և Հայաստանի պետական պատկերասրահից ստացված արվեստի գործերով. կան նաև անհատ նկարիչների նվիրատվություններ:

Նույն համալիրի երկրորդ հարկում գտնվում է մեկ այլ հոգևոր-մշակութային հիմնարկ՝ «Արցախյան ազատամարտի փառքի սրահ»: Այստեղ ցուցադրվում են արցախյան շարժման և արցախյան ազատամարտին վերաբերող զանազան նյութեր՝ լուսանկարներ, փաստաթղթեր, մամուլի հրապարակումներ նահա-

տակների և հերոսների մասին, գրքեր և այլն:

Մեր ուխտագնացության ընթացքում համոզվեցինք, որ Բերձոր քաղաքը հարյուր տոկոսով և առաջին հերթին, հոգևոր ոլորտում վերահայացված հայրենի տարածք է:

Այս համալիրից ուղևորվում ենք մեկ այլ հոգևոր կենտրոն՝ «Խաղաղության հուշահամալիր»: Այն բացվել է այս տարվա մայիսի 18-ին՝ քաղաքի ազատագրության տասնամյակի օրը և գտնվում է քաղաքի կենտրոնական հրապարակին անմիջապես կից՝ մոտ 30 մետր բարձրությամբ մի բլրի վրա: Այստեղ կարելի է բարձրանալ հարյուրից ավելի աստիճաններով, որոնց ձախ մասում տեղադրված են չորս խաչքար: Առաջինը՝ անմիջապես աստիճանների սկզբին, ունի «1999 ՌՋՂԹ - Խաղաղութեան խաչքար» արձանագրությունը՝ դասական ուղղագրությամբ. սրա շինանյութը հայկական բաց սրճագույն տուֆն է: Հաջորդը բազալտե խաչքար է՝ նվիրված Բերձորի ազատամարտում զոհված Սերոբ Հաննեյանի հիշատակին: Նրա պապը հայրենադարձվել է Քեսապի (Սիրիա) Գարատուրան գյուղից 1947թ.: Այս խաչքարը տեղադրված է նահատակի վշտակիր մոր կողմից և ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ «Սերոբ Հաննեյան - նստած սահմանում» մորս էի հիշում - 1972 - Լաչին»: Երրորդ խաչքարը ևս բազալտից է՝ պատվանդանին քանդակված «Կապանցիները՝ կապանցի նահատակների անմար յիշատակին» արձանագրությամբ: Շարքի վերջին՝ չորրորդ խաչքարը շատ գեղեցիկ և նրբահյուս, բաց սրճագույն տուֆով կերտված խաչքար է: Այն հին ժամանակների գործ է և տեղադրված է հին պատվանդանի վրա, ուր քանդակված է «Շուշիի հերոսամարտի 50 նահատակներին ՌՋՂԶ (1996)»: Բուն հուշահամալիրը գտնվում է աստիճանների վերջում՝ բլրի գագաթին և բաղկացած է ձախին կանգնեցված մեկ բազալտե խաչքարից և դիմացը կողք-կողքի բարձրացած, թեք, Ծիծեռնակաբերդի հուշարձանի պատերը հիշեցնող բազալտե երեք պատերից: Խաչքարը կանգնեցված է այս տարի և ունի երկար արձանագրություն. «Քաջաթաղի առաջին պետնախարար, Հայաստանի ազգային հերոս Վազգէն Սարգսեանի լոյս յիշատակին Քաջաթաղի ժողովուրդը կանգնեցրեց այս խաչը իր սուրբ հողում նահատակուած հայորդիների անունները յաւերժացնող Խաղաղութեան յուշարձանում թուին ՌՆԾԱ 2002»: Երեք պատերի ներքևի մասե-

րում քանդակված են Քաշաթաղի շրջանի ազատագրական մարտերի ընթացքում զոհված 330 նահատակների անուն-ազգանուններն ու նահատակության տեղանունները՝ իրենց հայկականացված ձևերով: Յուրաքանչյուրի վերին աջ անկյունում տեղադրված է հայկական մի քանդակ. այսպես՝ առաջին պատին՝ խաչքար, երկրորդին՝ Կենաց ծառ, երրորդին՝ Հավերժության սկավառակ՝ «Նաղաղութիւն ամենեցուն – PAX (անընթեռնելի մեկ բառ)» արձանագրությամբ: Առաջին և երրորդ պատերի ներքևի մասերում՝ նահատակների անուններից առաջ, կան համապատասխանաբար հետևյալ արձանագրությունները. «1992-1993 – Թաղեցեալք լինիմք եւ ոչ խոնարհիմք» և «1992-1993 – Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

Մի քանի խոսք ևս Բերձորի մասին:

Բերձոր (նախկին Լաչին) քաղաքը 1992թ. փետրվարին ազատագրված Նոջալուից և մայիսի սկզբին ազատագրված Շուշիից ու հարակից 5-6 գյուղերից հետո ազատագրված առաջին բնակավայրն է: Նրա ազատագրությամբ հնարավոր եղավ կայուն և մնայուն ցամաքային կապ հաստատել բուն ՀՀ տարածքի հետ և վերացնել Արցախի ադրբեջանական պաշարումը: Այս «մարդասիրական միջանցքի» շնորհիվ իրականացավ Արցախի փաստական միավորումը Մայր Հայրենիքի հետ:

Բերձորը գտնվում է Աղավնագետի հոսանքի ձախ ափի լեռների լանջին՝ դրախտային բնության գրկում: Նա Ադրբեջանի ամառանոցներից էր: Այստեղ ապրում էին ծագումով քրդեր, որոնք ամբողջովին ձուլվել էին և ձեռք բերել ադրբեջանական ինքնագիտակցություն: Այսօր Բերձոր քաղաքն ունի ավելի քան 3000 հայ բնակիչ, իսկ ամբողջ Քաշաթաղի շրջանը՝ 14 հազար, որը չափազանց քիչ է շուրջ 10.5 հազար քառ. կմ տարածք ունեցող Քաշաթաղի շրջանի համար, չհաշված հարավի հողերի աննկարագրելի բերրիությունը: Բերձորը Քաշաթաղի շրջանի վարչական կենտրոնն է և նրա ամենամեծ բնակավայրը: Վերաբնակիչները Հայաստանի տարբեր շրջաններից են. համեմատաբար շատ են նախկին երևանցիները, աբովյանցիներն ու եղեգնածորցիները: Ինչպես քաղաքի, այնպես էլ ամբողջ շրջանի վերաբնակիչների մեջ հանդիպում են հասարակական ամենատարբեր խավերի և մտածելակերպի ներկայացուցիչներ՝ ծայրահեղ ցեղակրոն ազգայ-

նականներից մինչև անհուսուլթյան պատճառով այստեղ հայտնվածներ, նորօրյա մի Արշակավան, որի բոլոր տարրերից պետք է կազմել ամրակուռ հավաքականություն: Եվ մեր ուխտագնացություն ժամանակ անձամբ համոզվեցինք, որ այս գործընթացն ընթանում է բուռն թափով:

Բերձորի վերաբնակիչներն ապրում են ազրբեջանցիների լքած բնակարաններում՝ դրանք նորոգելուց հետո: Կան նաև սեփական նոր բնակարաններ: Այսուհանդերձ Բերձորում այստեղ ու այնտեղ, իսկ Քաշաթաղում համատարած հանդիպում են նախկին բնակիչների լքած տներ: Մեզ հետ եղող ազատամարտիկները հաստատում էին, որ երբ իրենք ազատագրել էին այս տարածքները, տները գրեթե վնասված չէին, իսկ հիմա նրանց կմախքն էր միայն մնացել: «Հնամյա» վերաբնակիչներից ամենախիզախները տալիս էին թալանչիների անունները:

Այստեղ հայտնենք, որ հայկական բանակը 1919-1920թթ. զբաղված էր նույնանման ալան-թալանով Կարսի նահանգում: Լավ գիտենք, թե ի՞նչ եղավ սրա արդյունքը, որի հետևանքները կրում ենք առ այսօր...:

Բերձորի վերաբնակիչներն ընդհանրապես գոհ են վարչակազմի հոգատարությունից: Այսուհանդերձ, դժգոհություններն աստիճանաբար ավելանում են վերջին ամիսներին: Մարդիկ դժգոհ են էլեկտրականության գնի բարձրացումից: Մի քանի ամիս առաջ ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանն այնտեղ է ուղարկել իր մի հովանավորյալին՝ ոստիկանապետ նշանակելով. վերջինս, նախագահի մակարդակով ապահով թիկունք ունենալով, Բերձորի տնտեսավարողների միջոցով լպիրշ ձևերով հարկեր է պահանջում սեփական անձի համար: Վերաբնակիչներն առավելապես դժգոհում են պետական մակարդակով նման ապօրինություններից՝ ճիշտ և ճիշտ չէ նման:

Բերձորը և Քաշաթաղի շրջանի ներկայումս բնակեցված շուրջ 120 բնակավայրերից (նախկին 250-ի դիմաց) մոտ 85-90-ն ապահովված են մշտական էլեկտրամատակարարմամբ: Շուրջ 30 բնակավայր գուրկ է էլեկտրականությունից, ինչն ունենալու համար հարկավոր է ծախսել ընդամենը 60 միլիոն դրամ (շուրջ 100 հազար դոլար), այսինքն՝ երևանյան նորահարուստի կամ գող պետական մի պաշտոնյայի «Մերսեդեսի» գինը: Նկատի ունենալով,

որ շրջանում շատ գետեր ու գետակներ են հոսում, կարելի է նաև կառուցել փոքր ջրէլեկտրակայաններ: Կա նաև վառելիքով աշխատող էլեկտրաժիններով (գեներատոր) էլեկտրականություն արտադրելու տարբերակը: Երբ վերջին առաջարկով դիմեցի պ-ն Հակոբյանին, նա բացատրեց. «Մենք գեներատորներ տվել ենք այդ գյուղերին, նաև սալյարկա, բայց մարդիկ նախընտրում են սալյարկան օգտագործել տրակտոր կամ կոմբայն վարելու կամ բերքը բեռնատարով Կապան փոխադրելու համար»: Այս բացատրությունը ոգևորեց ինձ, քանի որ վերաբնակիչները նախընտրում էին էլեկտրականություն ունենալու փոխարեն անեցնել բերք և վաճառել այն: Սակայն մի գյուղացի խոստովանեց ինձ. «Ախպեր ջան, էնքան սալյարկա են տալիս, որ կարող ենք օրական մեկ-երկու ժամ միայն էլեկտրականություն ունենալ: Ո՞ւմ է դա պետք: Ավելի լավ է սալյարկան հողի վրա ծախսենք»:

Բերձորի հասարակական կյանքում զգալի դեր ունի ԱՏՊ հասարակական նախաձեռնություն անդամ «Մունք» ազգային ակումբը, որը ղեկավարում է ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր Տիգրան Կյուրեղյանը: «Մունքը» կազմակերպում է դասախոսություններ, վիճաբանական ասուլիսներ, նոր հրատարակված գրքերի ներկայացումներ ինչպես Բերձորում, այնպես էլ ազատագրված մյուս բնակավայրերում:

Բերձորում գործում են հանրակրթական և երաժշտական դպրոցները: Ամբողջ Քաջաթաղում գործում է 51 դպրոց, որոնցից ոչ բոլորն են հագեցած ուսուցիչներով, գրենական պիտույքներով, դասագրքերով և դպրոցական այլ անհրաժեշտ պարագաներով: Բայց մարդիկ աշխատում են չտեսնված նվիրումով:

2002 թ. հունիսի 22-ի շաբաթ առավոտյան նկատեցինք, որ նոր դեմքեր էին միացել խմբին գիշերն ու առավոտյան. «Ղարաբաղ» կոմիտեի երբեմնի անդամ, ներկայիս «Սոցիալիստական Հայաստան» միավորման ղեկավար Աշոտ Մանուչարյանը, ռուսախոս Հայկական էությունն անհաղորդ մարդիկ (հատկապես կանայք), խորհրդավոր անձնավորություններ Սանկտ Պետերբուրգից:

Այսօր ուխտավորների խումբն ու նորահայտ անձնավորություններն ուղևորվեցին հարավի ազատագրված տարածքներ: Այնտեղ հասնելու համար հարկ եղավ Բերձոր-Գորիս ճանապարհ-

հով գնալ մինչև Խնձորեսկ գյուղի ճամփաբաժանը, ապա Խնձորեսկով ուղևորվել հարավ: Լեոնային հողատարածքների մեծ մասն անմշակ էր. մի փոքր մասում ցանված էր ցորեն, գարի կամ առվույտ: Խնձորեսկից 1 ժամ կիսաքանդ ճանապարհով ընթանալուց հետո կանգ առանք մի բոլորակի մոտ, ուր մի յուրօրինակ պարզունակ խաչքար էր տեղադրված՝ «1994 – Հողը դարավոր է, գործը՝ փառավոր» արձանագրությամբ: Բոլորակի ձախ կողմում Ջեբրայիլի շրջան տանող կիսաքանդ ճանապարհն էր, որի աջ մասում գտնվում էր Հայոց բանակի մի զինվորական կետ: Զրուցում եմ զինվորների հետ. երկուսն էլ զինակոչիկներ են, մեկը՝ Երևանից, մյուսը՝ Հրազդանից: Հարցնում եմ իրենց սննդի, ապրելու պայմանների և այնի մասին: Այս բոլորից գոհ են, միայն թե կարոտում են իրենց ընտանիքներին ու ընկերներին:

Քիչ հետո պարզվեց, որ այս բոլորակը երկու կիլոմետր այն կողմ՝ Որոտան գետի ափին գտնվող Սանասար քաղաքի (նախկին Կուբաթի) մոտքն էր: Քաղաքն ամբողջովին ավերակ է, տեղտեղ՝ նույնիսկ Հիրոշիմա: Ոչ մի շունչ: Նախկին այգիներում այսօր տիրություն են անում միայն օձերը, որոնք այնքան առատ են ազատագրված տարածքներում: Սանասարի զորանոցի մոտ կանգնած են շատ հավանաբար զորակոչիկներին այցի եկած հարազատների ավտոմեքենաներ: Զորանոցից հետո ճամփան շարունակում ենք գետի ձախ ափով, մինչև հասնում ենք մի կամրջի, որն անցնելուց հետո գետի մյուս ափով շարունակվող քիչ-չատ բարվոք ճանապարհով ուղևորվում ենք հարավ: Վերաբնակիչներ հազվադեպ են պատահում (նրանց գոյություն մասին վկայում են ծածկված երդիկ ունեցող տները): Անցնում ենք մասամբ վերաբնակեցված Հալլե գյուղի մոտով, ապա՝ Մամակ ավերակ գյուղով: Ամենուր անմշակ բլուրներ ու բլրակներ են. միակ հարթ տարածությունը 2-3 կիլոմետր լայնքով Որոտանի հովիտն է՝ փարթամ կանաչով ու մրգատու ծառերով լեցուն, որոնք անտեր են, առանց խնամողի և վայրիացել են: Վերջապես ճանապարհի աջ մասում տեսնում ենք մի մշակված դաշտ, որի ոսկեգույն ցորենը հնձում էր մի կոմբայն: Ձախ մասում սկսում են հաջորդել գորշ, լերկ, արևակեզ լեռներ ու բլուրներ: Որքան ընթանում ենք դեպի հարավ, տոթն այնքան ավելանում է: Ծանապարհի երկու կողմերին անընդհատ երևում են ավերակ, օձաբների վերածված տներ: Ժա-

մը մեկին հասնում ենք ճամփաբաժանին: Ուղիղ ճանապարհը տանում է Մեղրի, բայց մենք թեքվում ենք աջ: Այս մասում կա ավելի քան 3 հազար հեկտար տարածությամբ մի դաշտ, որի շատ չնչին մասն է ցանված: Զախ մասում ևս կան անմշակ տարածություններ: Ի՛նչ բերք ասես, որ չեն տալիս այս հողերը, որոնք այսպես թողնելը պարզապես դավաճանություն է, համազգային ամոթ, մշտական խարան այսօրվա հայության համար...:

Ակսվում են խաղողի վայրիացած կամ արևահար, այսօր արդեն օձերի որջ դարձած այգիները: Նրանց հաջորդում է մի ճամփաբաժան, որից հետո՝ ճանապարհի աջ մասում, տուֆաքարով կառուցված ցուցանակ է՝ «Կովսական»: Այստեղից սկսվում է վայրէջքը, որի վերջում Հաքարի գետի կամուրջն է. այն անցնելով, մտնում ենք Կովսական (նախկին Զանգեղան) քաղաքը: Կովսականն ազատագրված հարավի ամենախիտ բնակեցված բնակավայրն է՝ 130-140 ընտանիք՝ շուրջ 700 հոգի: Այստեղ և Վարդանանց գյուղում հանդիպեցինք ամենահայրենասեր մարդկանց, որոնց զգալի մասը պատկանում էր իգական սեռին: Օրինակ՝ Գյումրիից չորս տարի առաջ տեղափոխված Նարինեն լսել անգամ չէր ուզում տարածքները վերագարձնելու մասին. «Ո՞վ կարող է ստիպել, որ ես թողնեմ այստեղի իմ տունը՝ Կովսականը: Եթե պետք լինի, առաջին գծում ե՛ս կկռվեմ»: Մեկ ուրիշը՝ Կովսականի դպրոցի ուսուցչուհի՝ Երևանից տեղափոխված տ-ն Քնարիկը, նույնն էր հաստատում: Մեր զրույցը լսող նախկին մի եղբանաձորցի ավելացրեց. «Ազգուսակով կոտորելու եմ բոլոր նրանց, ուրքեր կփորձեն էս տարածքները թշնամուն հանձնել»: Կովսականի շրջանում գտնվում է նաև լիբանանահայ վերաբնակիչների Դիցմայրի գյուղը, որը տեսնելու ժամանակ չունեցանք:

Կովսականի դպրոցն ունի շուրջ 90 աշակերտ, որտեղ հաճախում են նաև մոտակայքի երեք գյուղի երեխաները: Այստեղ է գտնվում ամբողջ հարավի միակ բուժարանը, որը պաշտոնապես կոչվում է «ամբուլատորիա, ծննդատուն»: Հյուրերին դիմավորում են աղուհացով, որն օրհնում է Հայր Աթանասը:

Մտնում ենք ամբուլատորիա-ծննդատուն և զրուցում գլխավոր բժիշկ Գագիկ Ներսիսյանի և բժշկուհի Գայանե Թովմասյանի հետ: Երկուսն էլ Երևանից են, երկուսն էլ մանկաբույժ: Բժշկական անձնակազմը 35 հոգի է: Նրանցից բժիշկ են միայն հիշյալ երկու-

սը, մյուսները մանկաբարձ և բուժքույր են: Այս միակ «Հիվանդանոցն» ունի անհետաձգելի կարիքներ. հարկավոր են թեկուզ պարբերաբար այցելող կանացի բժիշկ, վարակաբան և ճառագայթաբան բժիշկներ, սակայն անհետաձգելի է մշտական վիրաբույժ ունենալը (մանր-մուկր վիրահատությունները կատարում են մանկաբույժները...), վիրաբուժական գործիքների, հիվանդասենյակների և բժիշկների սենյակների, ինչպես նաև ձմրան համար ջեռուցիչ սարքավորումների մեծ պահանջ կա: Կարիքներից ո՞ր մեկը թվարկես...: Ամբուլատորիայի սենյակներից մեկում պառկած են երեք հոգի, որոնցից երկուսին՝ հինգ տարի առաջ Գյումրիից տեղափոխված Սմբատ Կիրակոսյանին և Եղեգնաձորից տեղափոխված Ահարոն Գրիգորյանին նախորդ օրը խայթել էին այս շրջաններում վխտացող «գյուրգա» օձերը: Ուրախալի լուրեր ստացանք ծննդատան բաժնում, որը բացվել է անցյալ տարի սեպտեմբերին: Անցած ամիսների ընթացքում այստեղ ծնվել է 80 երեխա, որոնցից 28-ը միայն այս տարի, ևս երեքը ծնվել են տնային պայմաններում: Սրանցից 4-ը (բոլորն էլ տղա) ծնվել են կրկնակի հաղթանակների տարեդարձի օրը՝ մայիսի 9-ին: Մահճակալներից մեկում պառկած էր չորս տարի առաջ այստեղ վերաբնակված Գայանե Տոնոյանը երեք օր առաջ ունեցած իր հինգերորդ զավակի հետ (հինգն էլ տղա...), որին անուն դեռ չէին տվել, թեև մայրը փափագում էր նրան կոչել Վարդան: Ի դեպ, 4-5 երեխայով ընտանիքները սովորական են ոչ միայն Կովսականում, այլև ազատագրված տարածքներում: Այս փաստը ևս նկատի ունենալով՝ Կովսականի եռանդուն քաղաքապետ Խաչիկ Աղամյանը բազմիմաստ հայտարարեց. «Մեզ մոտ բերքատվությունը շատ բարձր է բոլոր առումներով՝ թե՛ մարդկանց և թե՛ հողի»: Մանկական մահացությունը որևէ դեպք չի արձանագրվել: «Հիվանդանոցն» աչքի էր ընկնում մաքրությունով:

Անցած տարիների ընթացքում Կովսականում մահացել է 6 հոգի, որոնցից 3-ը թաղված են այստեղ: Սա նշանակում է, որ այս հողը կրկին հայանում է նաև հարազատների շիրիմներով: Մի ուշագրավ երևույթ ևս. ազատագրված բոլոր տարածքներում և մասնավորապես Բերձորում ու Կովսականում, բոլորը գործածում էին բնակավայրերի հայկականացված անունները, իսկ երբ հյուրերից որևէ մեկը սայթաքում և արտասանում էր դրանց աղբբե-

ջանական անունները, նրբանկատորեն ուղղում էին նրա սխալը: Սա մանրուք է, այլ հույժ կարևոր մի գործոն, քանի որ հայրենիքները դառնում են այդպիսին ոչ միայն այնտեղ բնակություն հաստատելով, այն տնտեսապես յուրացնելով, այլ առաջին հերթին այն հոգևոր և մշակութային ոլորտներում յուրացնելով, սեփականացնելով, նրա հետ հոգեպես միաձուլվելով, այն սեփական էություն անբաժան մասը դարձնելով:

Մեր հաջորդ ուխտավայրը Միջնափան (նախկին Մինջևան) քաղաքն էր՝ Արաքսից մի քանի հարյուր մետր հեռավորություն վրա: Կովսականից Միջնափան 7-8 կիլոմետր է: Արաքսի այս փամբերձ տարածքը իսկական դրախտ է գյուղատնտեսություն համար: Ի՛նչ ասես, որ չի աճում այստեղ մերձարևադարձային կլիմայի շնորհիվ՝ խաղող, թուզ, թուզ, ընկույզ, բանջարեղեն, ձմերուկ, նույնիսկ կիտրոն, նարինջ, արքայանարինջ (խուրմա): Միջնափանցիները հաստատվել են այստեղ 6-6.5 տարի առաջ. շատերը հիմնավորվել են վերջնականապես և որևէ պայմանով հեռանալու մտադրություն չունեն: Հիմնականում տեղափոխվել են Երևանից, Արտաշատից ու Եղեգնաձորից և զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ: Նրանք, ինչպես նաև կովսականցիները, տանում են իրենց բերքը 35-40 կմ հեռավորությամբ գտնվող Կապան, ուր վաճառում են «Ջրի գնով»: Միջնափանցիները դժգոհում էին երկու բանից՝ էլեկտրականության գնի բարձրացումից և շրջանում բերքի վերամշակման կամ պահածոյացման որևէ գործարանի կամ նույնիսկ արտադրամասի բացակայությունից: Քաղաքի պահակային ծառայության աշխատակից Մերուժան Սարգսյանը մեր միջոցով խնդրեց սփյուռքահայերին՝ շրջանում հիմնելու նման գործարան կամ արտադրամաս: Իսկապես, եթե լինեն նման ներդրողներ, ներդրումը ոչ միայն շուտ կհատուցվի, այլև մեծ շահույթ կբերի՝ նկատի ունենալով հողի աներևակայելի բերքատվությունը և միջնափանցիների աշխատասիրությունը:

Միջնափանը հաղորդակցության առումով ավելի բարվոք վիճակում է, քան Քաղաթաղի մյուս բնակավայրերը՝ բացառությամբ Բերձորի: Այս տողերի՝ մամուլում տպագրվելու օրերից միջնափանցիք արդեն ուղիղ հեռախոսակապով հաղորդակցվում են Երևանի, Ստեփանակերտի և աշխարհի հետ: Մյուս կողմից, շաբաթը երկու անգամ ավտոբուս է աշխատում ուղիղ դեպի Երևան:

Միջնավանի մոտակայքում՝ 3 կմ հեռավորություն վրա գտնվում է Վան գյուղը, որի երեխաները ևս հաճախում են Միջնավանի դպրոցը: Երբ հասանք Միջնավանի դպրոցը, մեզ տհաճ անակնկալ էր սպասվում: Թեև մի փոքրիկ մեզ աղուհացով ընդունեց, այսուհանդերձ, անձնապես ես և շուրջ 10 հոգի բոյկոտեցին քաղաքի այս դպրոցը Գալինա Ստարովոյտովայի անունով կոչելու միջոցառումը: Ահա այստեղ պարզ դարձավ, թե ովքեր էին գիշերն ու առավոտյան հայտնված Աշոտ Մանուչարյանը և ուսսախոս կասկածելի կերպարները և ինչո՞ւ էին ուղեկցում ուխտավորներին: Փոխանակ ազատագրված Միջնավանի այս դպրոցը կոչելու Լեոնիդ Ազգալուզյանի (որի նահատակությունը տասնամյակը լրացել էր նախորդ օրը), Արցախ աշխարհի ծնունդ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյանցի (որի մահվան հիսնամյակն էր նախորդ օրը) կամ մեկ այլ նվիրյալի անունով, Ալեքսան Հակոբյանը, Աշոտ Մանուչարյանը և ընկերները կոչել են այն մի գործչի անունով, որի համար արցախյան պահանջատիրությունը առերևույթ միջոց էր Ռուսաստանի ժողովրդավարացման համար, մինչդեռ հայրենի համար Արցախը էր, է և մնալու է նպատակ: Չընկնելով Սանկտ Պետերբուրգի այս շրջանակների պատրաստած թակարգը, նախընտրեցինք զրուցել վերաբնակիչների հետ և հիանալ տեղի բնությունը:

Միջոցառման ավարտին բոլորն ուղևորվեցին դեպի ափամերձ մի տարածք, որտեղ հավուր պատշաճի սեղան էր բացված: Սեղանը, ինչպես միշտ, օրհնեց Տեր Աթանասը: Այստեղ Արցախ Բունիթյանը ցավով հայտնեց, որ Միջնավան թափանցել են մի քանի աղանդներ, որոնք «ավեր են գործում»: Մեզ համար սա հասկանալի էր, քանի որ Իրանի և Արաքսի մերձակա այս տարածքում հայաչուհն և ոգեղեն մի ամրակուռ հավաքականության գոյությունը ծայր աստիճան աննպաստ գործոն է շրջանում ամերիկյան հաշիվների համար...:

Այնուհետև Միջնավան-Հորադիզ համեմատաբար լավ ճանապարհով ընթանում ենք դեպի Արաքս: Ափամերձ տարածքն ունի գերազանց պայմաններ գյուղատնտեսության համար՝ ջրի առատություն, բերրի հող, մերձարևադարձային կլիմա...: Հայկական աշխատասիրությունից ու կազմակերպված աշխատանքից բացի ուրիշ ի՞նչ է հարկավոր այս լքված, բերրի տարածքները գյու-

դատնտեսական ոսկեհանքի վերածելու համար: Ո՞ւր է հայությունը, ինչո՞ւ է չի շարժվում, ինչո՞ւ է վերադառնում իր հայրենիքը և շենացնում այս ազատագրված տարածքները: Մի՞թե հավերժ դատապարտված ենք հեռվից սիրելու Հայաստանը և «հեղափոխականանալու» երկու-երեք բաժակ խմելուց հետո: Հողը կանչում է ձեզ, ո՞ւր եք: «Հիմի է՞լ» պիտի թշնամուն թողնենք հայրենի տարածքները:

Ճանապարհից թեքվում ենք ուղիղ դեպի աջ և ընթանում դեպի Արաքս: Մեր դիմացը պատմական Պարսկահայք նահանգի Պարսպատունիք գավառի լեռներն են (ներկայիս Ղարադաղ՝ Իրանի տարածքում): Հատում ենք Նախիջևան-Բաքու երկաթգիծը և հողածածկ ճանապարհով շարունակում ընթացքը դեպի Արաքսի վրա գտնվող Խուզափերինի երեք կամուրջները: Մեր աջ կողմում իրանցիները կառուցում են ամբարտակ Արաքսի վրա՝ Խուզափերինի կամրջից 1 կմ դեպի արևմուտք՝ առանց ազդբեջանցիների կարծիքը նույնիսկ հարցնելու: Ամբարտակի կեսն արդեն կառուցված է, Արաքսի հունը՝ շուրջ 50 մետր, փակված է կիսով չափ: Ասում են՝ եթե կառուցվի ամբարտակը, նրա հետին մասում առաջանալու է 20 կմ երկարությամբ մի լիճ, որն իր ջրերի տակ թաղելու է Նախիջևան-Բաքու երկաթգիծը և նրա հետ՝ ամերիկյան հաղորդակցային ու տարածաշրջանային այլ ծրագրերը: Ամբարտակի վրա կառուցվելիք էլեկտրակայանը կարող է բավարարել Հայ վերաբնակիչների էլեկտրականության, իսկ ամբարտակի ջրերը՝ նաև գյուղատնտեսության պահանջները: Նման պարագայում հիմնովին տապալվում են բոլոր ծրագրերը Մեղրու միջանցքի վերաբերյալ:

Մեկ խոսքով, Արաքսի վրա այս ամբարտակի կառուցմամբ, իրանցիներն աշխատում են տապալել ամերիկյան-թուրքական հակահայկական-հակաիրանական ծրագրերն այս տարածաշրջանում:

Խուզափերինի կամուրջները երեքն են՝ մեկը մյուսից 700-800 մ հեռավորությամբ: Առաջինը ներկայիս կիսավեր կամուրջն է՝ կառուցված 13-րդ դարում, մյուսը կառուցված է 18-րդ դարում և կանգուն է, իսկ երրորդը երկաթյա (գինվորական) կամուրջ է:

Առաջին կամրջին հասանք ժամը 16:25-ին: Բոլորն իջան փոխադրամիջոցներից և նետվեցին Արաքսի հորձանուտ՝ պղտոր ջրերի մեջ: Շատ-չատերի համար սա առաջին համբուլյրն էր մայր

գետի սուրբ ջրերի հետ: Հայր Աթանասն աղոթք էր մրմնջում: Անհնար է նկարագրել այն զգացումները, որ ունեինք Արաքսի ջրերը մտնելիս. երևի նման զգացումներ մեկ էլ կունենանք ազատագրված Եփրատի, Տիգրիսի ջրերում կամ Մասիսի սեզ կատարին: Ահա այստեղ էությանդ ամեն մի բջիջով զգում ես, որ դու ՀԱՅ ես և դատապարտված ես այդպիսին լինելու: Լսում ես Շահ Աբասի կողմից քշված հայրենակիցների դողը ու կականը, տեսնում ես Մայր Հայաստանի արտասուքը...:

Թռչունները բույն են շինել ավերակ կամրջի տակ և խինդով ու ճովողյունով սնունդ են բերում իրենց ձագերին: Այս տեսնելով, ակամա տարվում եմ մի մտքով, թե մայր հայրենիքի թռչունը ի՞նչ սնունդ պետք է տանի իր աշխարհասփյուռ զավակներին, որպեսզի նրանք վերադառնան իրենց բույնը՝ Հայաստան աշխարհ: Մտածում եմ՝ մի՞թե այս թռչունն իր բնագողով գործում է ավելի ճիշտ, քան մենք՝ մեր խելքով և անսպառ ներուժով:

Նայում եմ շուրջս: Մեծ ու փոքր, կին, երեխա թե տղամարդ, աշխարհական թե կրոնավոր՝ կլանված են Արաքսով: Մեկն աղոթում է, մյուսը ջուրը թափում է գլխից և ինքնամկրտվում, երրորդը լալիս է, չորրորդը աչքերով խորասուզվել է ջրերի մեջ... Վերերկրային, հիանալի՜ տեսարան է:

Մի խոսքով, այս պահից բոլորս մկրտվում ենք հայկականության կենարար ու մաքրող ջրով:

Արաքսի մեջ մնում ենք շուրջ կես ժամ: Ոչ ոք չի ուզում հեռանալ: Ինչո՞ւ հեռանալ, երբ հագիվ գտել ենք իրար: Բուն ՀՀ սահմանի վրա իրավունք չունենք Արաքսին մոտենալու, ուր մնաց՝ նրա ջրերին գրկախառնվելու: Չէ՞ որ Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը հանձնված է Ռուսաստանին, իսկ ռուսն ինչպե՞ս կարող է հասկանալ հայի ցավը, սերն ու հավատը, Արաքսի նշանակությունը հայի համար: Նրանք մայր Վոլգան է, Մոսկվա և Նևա գետերը, Ենիսեյը. Լենան, Անգարան...

Այստեղ՝ Արաքսի այս ափին, միայն հայոց բանակի աջալուրջ սպաներն ու զինակոչիկներն են, իսկ այն ափին՝ իրանցի ամբարտակաշինարարները: Վերջիններս, դիտելով մեզ մի քանի տասնյակ մետր հեռավորությունից, կարծես չէին զարմանում՝ տեսնելով մեզ պատած սրբազան խենթությունը...:

Վերջապես շարժվում ենք դեպի մյուս կամուրջները: Կանգ

ենք առնում վերջին՝ երրորդ կամրջի մոտ: Այստեղ հայոց բանակի մի ամուր դիրք հսկում է հայրենիքի սահմանները: Այս տարածքների հայոց զորամիավորումների հրամանատար փոխգնդապետը հայտնեց իր կարծիքը արցախյան հիմնահարցի կարգավորման մասին. «Այս սերունդը չի կարող լուծել Արցախի հարցը: Թող սպասեն մյուս սերունդներին: Այլևս կամ Ադրբեյջանի որևէ ղեկավար պիտի ասի իր ժողովրդին. «Ժողովո՛ւրդ, մենք պարտվել ենք, գնացեք վերցրեք մեր հողերը»: Իսկ մենք պետք է ասենք. «Ժողովո՛ւրդ, սա մեր հողն է, պարտավոր ենք նրան տեր կանգնելու և պաշտպանելու»: Փոխգնդապետը եզրակացրեց. «Այնքան ժամանակ, որ այստեղ հայերն են ապրում՝ սա մեր հայրենիքն է»:

Ուշադրութուն դարձնենք փոխգնդապետի «Այնքան ժամանակ, որ այստեղ հայերն են ապրում» արտահայտությունը: Տեսականորեն, հայոց հայրենիքը բացարձակ, հավիտենական արժեք է, այսինքն՝ հայոց հայրենիքը այդպիսին եղել է, կա ու պիտի մնա՝ անկախ այն բանից, որ նրա այս կամ այն մասում այսօր հայեր ապրո՞ւմ են, թե ոչ: Սակայն, փոխգնդապետի խոսքերում կա նաև բացարձակ ճշմարտութուն. հայրենիքը հայրենիք դառնում է այնտեղ ապրելով, այնտեղ արարելով, այնտեղ մեռնելով և այնտեղ թաղվելով, պլատոնական սիրով հայրենիքներ չեն լինում: Այս ճշմարտութունը, ցավոք, ընկալելի չէ հայության ստվար հատվածի համար:

Ժամը 19:25-ին Խոզդափերինի երրորդ կամրջի մերձակայքից շարժվում և ուղղութիւն ենք վերցնում դեպի դեպի արևելք՝ Հորադիզ, որը գինադադարի սահմանն է Արաքսի ափի մոտ: Շուրջ 20 կիլոմետր անապատի վերածված տարածութիւն է. հանդիպում ենք մի խփված տանկի կմախքի, ավերակ մի քանի գյուղերի և անմշակ անծայրածիր խաղողի այգիների, որոնք թողնվել են անտեր և վայրիացել: Այդ այգիներից մնացել են միայն որթերի բետոնե ցցերը, որոնք անտառի տպավորութիւն են ստեղծում: Ո՞վ պիտի վերստին տեր կանգնի այս անմշակ, բայց բերրի այգիներին: Հայրենիքը ազգի նախորդ, ներկա և ապագա սերունդների համայնական սեփականութիւնն է, իսկ սեփականութեանը տիրութիւն են անում: Իսկ մենք ոչ միայն թողել ենք անտեր մեր իսկ սեփականութիւնը այն արյա՛ն գնով վերանվաճելուց հետո, այլև խուճմբ-խուճմբ, օրական հարյուրներով դիմում ենք դեպի օտար ա-

փեր: Եթե այս վիճակը 180 աստիճանով չչրջվի, բացառված չէ, որ ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո հայկական երկու պետությունները վերանան, որից հետո հայ ազգի գոյատևումը ևս լուրջ հարցականի տակ կլինի:

Հասնում ենք ադրբեջանական Շուքուրբեյլի ավերակ գյուղը: Այստեղ՝ խորհրդային սահմանապահների նախկին ուղեկալում, հայոց բանակի մարտիկներն են: Ամենուրեք սև թթի ծառեր են: Այստեղ մնում ենք մոտ մեկ ժամ, կազդուրվում և զրուցում սպաների ու զինվորների հետ, մինչ ԱՏՊ անդամներն ուշի ուշով գնում էին տեղանքը: Նրանք ի վերջո որոշեցին իրենց ծրագրած 100 ընտանիքով գյուղը հաստատել այստեղ և այն անվանեցին Արևի գյուղ՝ նկատի ունենալով թե՛ տեղի արևշատ լինելը և թե՛ փոխաբերական իմաստով որպես հայոց արևի ծագման, այսինքն՝ հայրենիքի վերամիավորման ու արժանավայել ապագայի առհավատչյա: Այստեղ պիտի հաստատվի ռազմականացված Արևի գյուղը, առաջին գյուղը ադրբեջանական զորամիավորումների դիմաց՝ որպես առաջապահ հայկական ամրոց ու թիկունք, վերաբնակեցված գյուղերի հուսալի ապավեն:

Զինվորները գոհ էին այստեղի իրենց ծառայությունն ապամաներից. սնունդը լավ է, ներքին հարաբերությունները՝ բնական: Նույնիսկ չեն դժգոհում օձերի առատությունից՝ այն սովորական երևույթ համարելով:

Շուքուրբեյլիից մի քանի կիլոմետր արևելք Հորադիզն է՝ «սահմանը»: Մեզ խորհուրդ չեն տալիս հասնել այնտեղ, մանավանդ որ օրը մթնում էր, իսկ սահմանի մատույցներն ականապատված են:

Բռնում ենք վերադարձի ճամփան դեպի Բերձոր՝ այս անգամ ընտրելով ոչ թե Միջնավան-Կովսական-Սանասար, այլ Վարդանանց-Ջերբախի շրջանի ճամփան: Պետք է այցելենք նաև վերաբնակիչների Վարդանանց (նախկին Ահմեդբեյլի) գյուղը: Այնտեղ հասնում ենք 45 րոպե քարքարոտ ու քանդված ճանապարհով ընթանալուց հետո:

Ամբողջ գյուղը դիմավորում է մեզ: Այստեղ ուխտադնացներն արժանանում են ջերմագին ընդունելության: Մարդիկ պատրաստել են ճոխ սեղան, բայց չունեն բավականաչափ աթոռներ: Հոգ չէ՝ բոլորն ուրախ են: Գյուղը չունի էլեկտրականություն,

մինչդեռ դիմացը՝ Արաքսի մյուս ափին, փայլփլում են իրանական բնակավայրերի լույսերը: Իսկապես, մարդ պետք է հերոս լինի, որպեսզի տարիներով դիմանա այս զրկանքին ու հոգեբանական ճնշմանը: Սակայն էլեկտրականության բացակայությունը չի ընկճել վարդանանցիներին. նրանք լավատես են ու համոզված, որ հաջորդ տարի իրենք էլ պիտի վայելեն արդի քաղաքակրթության այդ բարիքը:

Վարդանանց գյուղը հիմնադրվել է 2000թ. փետրվարին: Ներկայումս 40 ընտանիք է ապրում այնտեղ՝ շուրջ 170 հոգի, որոնցից 60-ը դպրոցականներ են: Աճեցնում են ձմերուկ, լուլիկ, սմբուկ, բանջարեղեն, որոնք այստեղ եկած վաճառականները տեղում գնում են իրենցից: Նախատեսված էր այս աշնանը գյուղի դպրոցն անվանակոչել Ռաֆայել Իշխանյանի անունով:

Ջրուցում եմ Եղեգնաձորից այստեղ տեղափոխված, գյուղում ծնված առաջին երեխայի հոր՝ Վարուժան Կարապետյանի հետ: Մինչ այս, նա ունեցել է նաև չորս զավակ, որոնցից երեքը հաճախում են գյուղի դպրոցը: «Ուրեմն դպրոցի աշակերտների հինգ տոկոսը քո երեխեքն են», - կատակով հաստատում է ուխտավորներից մեկը: Վ. Կարապետյանը խոստանում է բարելավել այս ցուցանիշը կամ առնվազն, պահպանել՝ նույնիսկ եթե վերաբնակիչները շատանան: Խմում ենք այսօրյա իսկական հերոսի՝ վարդանանցցի Վարուժան Կարապետյանի կենացը: Տարածքներ զիջելու մեր հարցմանն արձագանքեց այնպիսի մի ահարկու նայվածքով, որով ամեն ինչ ասվում է: Վարդանանց հասանք աղջամուղջին և նրան հրաժեշտ տվեցինք լուսնի լույսի տակ՝ ժամը 22:20-ին: Ուխտավորների շարասյունը վերադարձավ Բերձոր Ձեբրախի շրջանի քանդված ճանապարհներով՝ առանց դադարի անցնելով շրջանի Տիգրանավան, Ուռենի, Գետափ, Սարատակ և Հաքարի վերաբնակեցված գյուղերի մոտով, որոնց տների էլեկտրական լույսերը փայլփլում էին:

Կիրակի, 22 հունիսի 2002: Ուխտագնացության վերջին օրն է: Նախաճաշից հետո ուղևորվում ենք Բերձորի երաժշտական դպրոց, որի տնօրենը Արմեն Բալասանյանն է: Դպրոցի փոքր սրահում տրվում է համերգի պատիվ ուխտավորների: Կատարում են դպրոցի ժողովրդական գործիքների համուլթի անդամները, որոնք նվագելու դասեր են տալիս շնորհալի երեխաներին իրենց գործիք-

ներով: Պարմանուհի Արեգնազ Արշակյանը հանդես է գալիս երգով: Խմբավարն Արմեն Բալասանյանն է: Այս ելույթը համոզեց մեզ, որ Բերձորի ժողգործիքների համույթը կարող է բարձր պահել հայուլթյան պատիվը նույնիսկ միջազգային բեմերում:

Համերգից հետո ուղևորվեցինք Ս. Համբարձում եկեղեցի: Պատարագն սկսվել էր: Հայր Աթանասը պատարագիչն էր: Դպրաց դասը բաղկացած էր 10 պարմանուհիներից, 3 կանանցից և մեկ երգեհոնահարուհուց: Եկեղեցում գտնվողները քիչ էին՝ 20-25 հոգի՝ մեծ մասամբ տարեցներ: Հայր Աթանասը, ըստ իր սովորույթյան, մի ոգեշունչ քարոզ կարդաց, որը ներծծված էր հայրենասիրույթյամբ, ազգասիրույթյամբ և այդ երևույթների ամրապնդման մեջ Հայ եկեղեցու դերի շեշտադրույթյամբ: Նա ասաց. «Երեկ մենք գրկախառնվեցինք մայր Արաքսի հետ: Նա ուրախ էր, որ իր ծոցում գրկում է իր զավակներին: Անկախույթյան և ազատույթյան շնորհի՛վ է, որ հնարավոր եղավ գրկախառնվել Արաքսի հետ»: Հայր սուրբը Ավետարանի «Տիրոջ և ծառայի առակի» հիման վրա կոչ արեց յուրաքանչյուրին՝ հօգուտ ազգին և հայրենիքին ծառայեցնել Աստծո կողմից տրված շնորհները: Նա հորդորեց տեր կանգնել «Մեր հողին»։ «Երեկ մենք շրջեցինք մեր արյունով գնված մեր հողում: Այդ հողը սպասում է իր տիրոջը, և դա համագգային խնդիր է, յուրաքանչյուր հայի խնդիրը»: Քարոզիչը կոչ արեց մեր մեջ արթուն պահել ազգի ոգին. «Վա՛յ նրան, որ մտածում է միայն սեփական շահի մասին»: Նա պատգամեց չհուսահատվել, այլ հավատալ գալիք պայծառ օրերին. «Մեր անկումներին հաջորդել է բարձրացումը, հարույթյունը»: Հայր Աթանասն իր քարոզն ավարտեց մեկ անգամ ևս հայուլթյանը սիրո և միաբանույթյան կոչելով: Ապա կատարվեց հոգեհանգստի կարգ: Խնդրվեց հոգու հանգստույթյուն նաև արցախյան ազատամարտի նահատակների և, մասնավորապես, Լեոնիդ Ազգալոյանի, ինչպես նաև երջանկահիշատակ Գարեգին Ա Հովսեփյանցի հոգիների համար՝ մահվան տասնամյակի եւ հիսնամյակի առթիվ:

Ապա ուխտավորների շարասյունն ուղղվեց Ծիծեռնավանք: Նախ իջանք դեպի Աղավնագետի կամուրջը, որտեղից գետի հունի ձախափնյա հողածածկ քարքարոտ ճանապարհով ուղևորվեցինք հյուսիս: Լեռնային ամեհի գանգվածները ճեղքող Աղավնագետի հովիտն ունի գերազանց պայմաններ անասնապահույթյան

Համար, սակայն, ցավոք, այստեղ ևս վերաբնակիչները շատ քիչ են: Նրանք արածեցնում են տավար կամ ցանում բանջարեղեն: Զախ մասում երևում են մի գյուղի ավերակներ՝ 50-60 տուն: Այս ուղղության վրա առաջին վերաբնակեցված գյուղը Մեղիքաշենն է (նախկին Սուլթանքենթ): Ժամանակին գյուղը եղել է Քաշաթաղի կառավարիչ Մելիք-Հայկազյանների իշխանանիստը:

Հասնում ենք Ծիծեռնավանք, որը գտնվում է Աղավնագետի հունի անմիջապես աջ մասում՝ մի բլրի վրա: Կողքին Համանուն գյուղն է՝ վերաբնակիչներով բնակեցված: Ոմանք կարմրախայտ ձուկ են որսում գետում:

Ծիծեռնավանքի՝ 4-րդ դարի հայկական հնագույն եկեղեցիներից մեկի վերանորոգումը իր վերջնական փուլում է: Մեր ուխտագնացության օրը կատարվում էին արտաքին երեսպատման և վերջնական հարգարման աշխատանքները, և սկսվել էր վանքի արտաքին պարսպի վերանորոգումը: Մի հուշաքար հայտնում էր, որ վերանորոգումը կատարվում է Բոստոնից Ջորջ և Քերոլայն Նաճարյանների մեկենասությամբ՝ ի հիշատակ իրենց ծնողների:

Ալեքսան Հակոբյանը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Ծիծեռնավանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու մասին: Իսկապես որ մի եզակի ճարտարապետական կառույց է: Ըստ ավանդություն՝ Հովհաննես Մկրտչի ճկույթը թաղված է այստեղ: Եկեղեցու ներսում և դրսում կան 7-8-րդ դարերի պարզագույն խաչքարեր և խաչքարերի բեկորներ. նրանց մեջ եզակի է «Թռչունի խաչքարը»: Պատերի վրա կան արձանագրություններ, խաչերի, հնգաթև և վեցաթև աստղերի քանդակներ, որմնանկարներ, ինչպես նաև հայ և ադրբեջանցի վանդալների խզբզանքներ:

Ազոավաքարի առասպելը կապված է Ծիծեռնավանքի հետ: Ըստ Ալեքսան Հակոբյանի՝ եկեղեցուց 150 մետր արևելք՝ լեռան վրա գտնվող ժայռն էլ այդ Ազոավաքարն է:

Ծիծեռնավանք գյուղը թեև փոքր է՝ հազիվ 80-90 հոգի, բայց ունի դպրոց Վարազ Առաքելյանի անունով, ուր հաճախում են նաև Մեղիքաշենի և մյուս մոտակա վայրերի վերաբնակիչների երեխաները. նրանք այստեղ գալիս են ոտքով՝ կտրելով մի քանի կիլոմետր ճանապարհ:

Ժամը 17-ին մոտ շարժվեցինք ետ՝ դեպի Բերձոր: Ճանապարհին ջուր խմելու նպատակով կանգ առանք Մեղիքաշեն գյուղի

տներինց մեկի մոտ, որտեղ երևաց 40-45 տարեկան մի կին: Երբ հարցրեցինք կենցաղային պայմանների մասին, Երևանից 4 տարի առաջ վերաբնակված այս կինը դժգոհությամբ հայտնեց. «Հասեղ ապրելու տեղ չի»: Նա ցույց տվեց մոտակա մի տուն՝ ավելացնելով, որ նրա տերերը վերադարձել են Երևան: Կինը դժգոհում էր մասնավորապես Միծեռնավանքի դպրոցի ցածր մակարդակից. «Երեխեքս ի՞նչ են տեսնում Հասեղ, ի՞նչ են սովորում Հասեղ, ոչ ի՛նչ»: Հայկական ավանդական նախանձախնդրությունը կրթության և գիտելիքի նկատմամբ արտահայտվեց այս կնոջ վրդովմունքի մեջ...

Ժամը 20:00-ին ուխտավորները, չափազանց հոգնած, բայց և անչափ գոհ, նստում են միկրոատոբուսներն ու ավտոմեքենաները և բռնում վերադարձի ճամփան դեպի Երևան: Երևան հասնում ենք երկուշաբթի, 2002-ի հունիսի 24-ի վաղ առավոտյան:

Ամփոփելով հայտնենք հետևյալը.

Ես ունեմ մի մեծ երազ՝ առնվազն 50 հազար երիտասարդ սփյուռքահայերի հաստատումն ազատագրված հողերի վրա: Միայն այդ պարագայում կտապալվեն հակահայկական ծրագրերն ու պարտավողական խոսակցությունները փոխզիջումների մասին: Ինչո՞ւ ուրիշ ժողովուրդների հաջողվում է կատարել մեծ ծավալի հայրենադարձություն, իսկ մեզ մոտ միայն արտագաղթն է ստանում մեծ ծավալ:

Ես մի մեծ երազ ունեմ և դիմում եմ իմ այն բոլոր հայրենակիցներին, որոնց մեջ դեռևս առկա է իսկակա՛ն (ոչ բաժակահառային) հայրենասիրությունը, վերադարձե՛ք հայրենիք. եկեք տե՛ր կանգնենք մե՛ր հողին:

31.

Ազատագրուած հողը իրացման կարիք է զգում*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԱՆԵԱՆ

Արցախի ազատագրութեան համար բռնկուած պատերազմում 1994 թուականի Մայիսին մարտական գործողութիւնները դադարեցուեցին, եւ խաղաղութիւնը շարունակուած է մինչ օրս: Պատերազմի արդիւնքում հայկական կողմը ազատագրեց ոչ միայն նախկին Լ.Ղ.Մ.ի տարածքի մեծ մասը (բացառութեամբ Շահումեանի շրջանի եւ Մարտակերտի շրջանի մի քանի գիւղերի), այլեւ շրջակայ տարածքները, որտեղից մշտական սպառնալիք էր կախուած մայրաքաղաքի՝ Ստեփանակերտի վրայ: Մարտական գործողութիւնները տեղափոխուեցին դիւանագիտական ոլորտ, ուր մինչ օրս հայկական կողմը թէեւ խոշոր պարտութիւններ չի կրել, բայց եւ չի կարողացել ռազմական յաջողութիւններին եւ առաջացած ստատուս-քոլոյին համարժէք յաղթանակներ ունենալ: Հակամարտութեան կողմերի դերերը հիմնովին փոխուեցին. Ադրբեջանն սկսեց ներկայանալ որպէս յարձակման ենթարկուած կողմ եւ իր բոլոր դիւանագիտական ջանքերն ուղղեց Ղարաբաղը որպէս հակամարտող կողմ բանակցային գործընթացից դուրս մղելուն, ինչը նրան յաջողուեց: Հայկական դիւանագիտութիւնը աւելի կրաւորական կեցուածք ընդունեց, եւ վերջին 8-9 տարիներին Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքական խնդիրներով զբաղուող գերատեսչութիւնների ընդհանուր մօտեցումը կարելի է գնահատել իբրեւ առաջացած ստատուս-քոլոն որքան հնարաւոր է երկարաձգելու քաղաքականութիւն: Սա եւս պարտութիւն չէ, աւելին՝ յաղթանակ է, եթէ այս ընթացքում յաջողուէր իւրացնել եւ վերաբնակեցնել պատմական Հայաստանի այն տարածքները, որոնք Ադրբեջանը բռնագաւթել էր 1918 թ. յետոյ: Այս առումով, անելիքը, ի հարկէ, առաջին հեր-

* ԴԻՕՇԱԿ, Հոկտեմբեր 2002, թիվ 4:

թիւն մեր պետութեան ուսերին պիտի ծանրանար, բայց մեծ իմաստով պիտի դառնար համազգային խնդիր:

Վերաբնակեցման ոչ մեծ ծրագրերը կազմուած եւ իրականացուած էին միայն բուն Լեռնային Ղարաբաղի դատարկուած բնակավայրերում եւ Հայաստանի հետ Արցախը կապող Քաշաթաղի շրջանում: Յայտօր պաշտօնապէս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան կազմում գործում է Քաշաթաղի շրջանը, որն ընդգրկում է Լաչինի, Քելբաջարի, Զանգելանի շրջանները: Սա վարչական ամենամեծ միաւորն է երիտասարդ Հանրապետութեան կազմում, եւ տեղի բնակչութիւնը գործուն դերակատարութիւն ունեցաւ վերջին նախագահական ընտրութիւններում: Ազատագրուած միւս տարածքները դեռեւս վարչական միաւորներ չեն կազմում եւ հիմնականում միայն գինուորական ստորաբաժանումների հսկողութեան տակ են: Այսինքն՝ Հանրապետութեան իշխանութիւնների այս վարքագծից՝ իւրացման աշխարհագրութիւնից, հակառակորդը յստակ պատկերացում է ունենում, թէ ի՞նչ գիշումների է պատրաստ հայկական կողմը: Սա նշանակում է խաղալ բաց խաղաքարտերով: «Տարածքներ կարգավիճակի դիմաց» կարգախօսը թէեւ յամառօրէն մերժուած է Ադրբեջանի իշխանութիւնների կողմից, այնուամենայնիւ, ձեռնտու չէ, անգամ անհանդուրժելի է հէնց մեզ համար:

Ի հարկէ, հողը, տարածքը իւրացուած է, հայրենիք է դառնում առաջին հերթին մարդու ներկայութեամբ՝ նրա շնչով, ձեռքի աշխատանքով, քրտինքով ու հողի հետ կապուածութեամբ: Բայց կարեւոր է ոչ միայն վերոնշեալը:

Մեզ համար չափազանց կարեւոր է նաեւ հոգեբանական իւրացումը: Իսկ այդ գործընթացն իրականացուած է, այսինքն՝ հողը հարազատանում է մշակութային սրբագործմամբ: Ասացինք արդէն, որ Ֆիզիկական իւրացման, այսինքն՝ վերաբնակեցման ընթացքն ու աշխարհագրութիւնը գոհացուցիչ չեն կարող լինել, եւ անչափ թանկագին ժամանակ ենք կորցնում: Բայց նոյնիսկ այս դանդաղ ընթացքից չափազանց յետ է մնում ազատագրուած հայրենի հողի հոգեբանական հարազատացման եւ մշակութային իւրացման գործը: Այսինքն՝ մեր մշակոյթը չափազանց մեծ պարտք ունի, իսկ ժամանակը այնպիսի մեծ տոկոսներ է աւելացնում մայր պարտքի վրայ, որ սպառնում է սնանկացնել առհասարակ մեր

մշակութային ներկան: Մշակութաբանօրէն իմաստաւորուեցին անգամ պատերազմն ու յաղթանակը:

Մեր արուեստի ու գրականութեան մէջ չկան ո՛չ մարդու տառապանքը պատերազմի արհաւիրքներից, ճակատագրի շունչն ու անձի ողբերգութիւնը, ո՛չ էլ յաղթանակած անհատի ու ազգի նկարագիրը: Եթէ ժամանակին մեր մշակոյթը կարողանար կամաւորի զոհաբերման իմաստը, նուիրումը վերածել հասարակական գիտակցութեան, դժուար թէ հասարակութեան մէջ առաջանար «ասֆալտի ֆիդայի» եզրը, որը մեծ չափով օտարացրեց ժողովրդին ազատագրական պատերազմում տարած իր յաղթանակից:

Կար անցած դարի ազատագրական պատերազմի հերոս հայդուկապետերին նուիրուած հարիւրաւոր երգերի աւանդոյթը, եւ այս ասպարէզը մեր օրերում առաջ ընկաւ արուեստի այլ ճիւղերից: Սակայն բոլոր նոր ստեղծուած երգերը թէ՛ իրենց ռիթմերով եւ թէ բովանդակութիւնից բխող հնչականութեամբ կրկնում էին հներին, ինչը հեշտ էր, ուստի եւ հիմնականում ոչ շարժարժէք: 19րդ դարի վերջին եւ 20րդի սկզբներին ստեղծուած բոլոր հայդուկային երգերն աւարտուում են հերոսի մահով, այսինքն՝ սգերգ են: Առաւել եւս սգերգ են այն երգերը, որոնք կրում են ջարդերի հետքը՝ «Ագանայի ողբը» եւ այլն: Անցած դարի եւ մեր օրերի հայ ժողովրդի մղած պատերազմները բնոյթով ազատագրական են, սակայն մնացած բոլոր առումներով դրանք շատ տարբեր են: Հայդուկային փոքր խմբերը, Արեւմտեան Հայաստանի լեռներում մարտնչելով անմնացորդ, չհասան վերջնական նպատակին՝ չստեղծուեց ազգային բանակ, եւ չկանխուեց Եղեռնը: Իսկ երբ ստեղծուեց բանակը եւ կարողացաւ պաշտպանել իր նորաստեղծ պետութիւնը՝ Առաջին Հանրապետութիւնը, վրայ հասաւ կոմունիզմի կարմիր իշխանութիւնը եւ թոյլ չտուեց, որ ծնուի նաեւ յաղթական երգը:

Արցախեան պատերազմը նոյնպէս հայդուկային սկիզբ ունեցաւ, եւ պատերազմի առաջին տարիներին ամբողջ ծանրութիւնն իրենց ուսերին կրեցին կամաւորները՝ կը կոչենք նրանց ազատամարտիկներ, ֆիդայիներ, թէ հայդուկներ, միեւնոյն է: Սակայն ի տարբերութիւն նախորդ դարի ֆիդայական շարժման, նորագոյն ազատագրական պայքարը ծաւալուեց անկախ պետութեան վերածնման ու ձեւաւորման պայմաններում, ինչը երկրի բանակի ա-

րազ ձեւաւորման գրաւականն էր: Միաժամանակ, անկախ պետութիւն նշանակում է միջազգային իրաւունքի ենթակայ լինելու կարգավիճակ, միջազգային յարաբերութիւններ եւ շահեր, այլ խօսքով՝ նաեւ դիւանագիտական ոլորտ ու բանակցութիւնների հնարաւորութիւն: Սա էական առաւելութիւն է. նստել բանակցային սեղանին՝ ունենալով յաղթանակ եւ ազատագրուած հայրենի հող, ինչը չէր եղել դարեր շարունակ: Բայց, ինչպէս ասացինք, երգարուեստը, որը կարելի է բնորոշել որպէս գուսանական երգի վերագրութօնք, առաջ ընկաւ եւ, անկախ իր այլ որակներից, կարողացաւ սերունդներին պահ տալ անունները մի շարք հերոսների՝ Թաթուլ, Վարդան, Շահէն եւ այլք:

Արուեստի մէկ այլ ճիւղ՝ վաւերագրութիւնը, մասնաւորապէս՝ լուսանկարչութիւնը եւ կինօ-արուեստը նոյնպէս բաւական մեծ գործ են արել: Այսօր ազատամարտին մասնակցած լուսանկարիչներն ու կինօ-օպերատորները անձնական հարուստ արխիւներ են ստեղծել, բայց ամբողջի համակարգը նոյնպէս ուշանում է:

Այնուամենայիլ, վաղուայ արուեստի այլ ներկայացուցիչները երախտապարտ են լինելու նրանց, որովհետեւ ձեռքի տակ հարուստ նիւթ են ունենալու: Այսինքն, թեմային վերաբերող ուրիշ բան առայժմ մեր մշակոյթի մէջ չկայ, եթէ հաշուի չառնենք տարբեր բանաստեղծական ժողովածուներում տեղ գտած մի քանի չափածոյ ստեղծագործութիւնները կամ մի քանի հեղինակների մի շարք պատմուածքներն ու վիպակները: Թւում էր, թէ գրականութիւնը պիտի առաջամարտիկի դեր ստանձնէր, բայց անհասկանալի ներհի մէջ է: Դարձեալ համեմատական եզր անցկացնելով անցած դարի պատմական իրադարձութիւնների եւ արուեստի ու գրականութեան միջեւ, յիշենք Յակոբ Օշականի այն արտայայտութիւնը, ըստ որի՝ անհնար է Յեղասպանութեան մասին գեղարուեստական խիստ արժէքաւոր ու հետաքրքիր վէպ գրել, որովհետեւ գրեթէ ամէն տեղ հայերս մորթուել ենք միեւնոյն խոնարհ հնարագանդութեամբ, եւ չի եղել դիմադրութիւն:

Կրկնենք, որ Արցախեան Ազատամարտը պատմական միանգամայն այլ դրսեւորումներ առաջացրեց եւ ազգային նոր որակներ բացայայտեց: Ինչո՞ւ այն չի արժանանում հայ գրողի գրչով իմաստաւորման: Թւում է, թէ 10 տարին բաւական է, որպէսզի սպիանար ցաւը եւ հնարաւորութիւն տար իրադարձութիւններ

րին նայել անկաշկանդ, անաչառ հայեացքով, ինչը ճշմարիտ գրական ստեղծագործութեան գլխաւոր նախապայմանն է: Բայց այստեղ մի հանգամանք կայ, որ ստիպում է հայ վիպասանին դեռ սպասել: Պատերազմը աւարտուած չէ ո՛չ ժողովրդի, ո՛չ էլ յատկապէս հայ գրողի ենթագիտակցական խորքում: Զկայ աւարտը, եւ չի կարող էպիկական ստեղծագործութիւնը լիարժէք լինել, առանց իմաստուն վերջաբանի:

Լեւ Տոլստոյն իր «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն»ը գրեց Նապոլէոնի արշաւանքից մօտ կէս դար անց: Էլ չենք ասում հայ վէպի մասին, որը մշտապէս միայն դարերի խորքն է գնացել եւ երբեք չի փորձել մի քանի տասնամեակի վաղեմութեան պատմական խոշոր իրադարձութիւններին անդրադառնալ: Վերջերս մամուլում յայտարարուեց, որ հրապարակախօս եւ գրող Զօրի Բալայեանը սկսել է Ղարաբաղեան շարժման եւ պատերազմի ամբողջ վաւերագրութիւնը հանրագիտարանային մանրամասնութեամբ գրելու շնորհակալ գործը: Այն կը դառնայ առաջին կոթողային աշխատութիւնը Արցախեան պատերազմի թեմայով, բայց նաեւ թռչողի կը դառնայ արուեստի հետագայ սլացքների համար: Երբ չկայ գրական հիմքը, աւելորդ է խօսել կինոյի, թատրոնի եւ այլ արուեստների եւ արժէքների մասին: Թէեւ հայ կինօն ծանրագոյն ժամանակներ է ապրում, այնուամենայնիւ նկարահանում են ֆիլմեր, որոնցում եւ ոչ մի անդրադարձ Արցախեան հերոսամարտին: Յանուն արդարութեան ասենք, որ մի քանի մասնաւոր փորձեր արուել են, սակայն ձախողումն այն աստիճան մեծ է եղել, որ սկսուած գործերը չեն էլ աւարտուել կամ աւարտուելուց յետոյ չպրտուել են մի կողմ: Այստեղ նոյնպէս աւելի առաջ է ընկել վաւերագրութիւնը, եւ փառք ու պատիւ նրանց, ովքեր մոռացութեան փոշու վտանգը մեղմում են իրենց վաւերական տեսաժապաւէսներով: Յատկապէս յիշարժան է Սամուէլ Թադեւոսեանի «Նոնարհ հերոսներ» շարքը, որը պարբերաբար եթեր է հեռարձակւում Հայաստանի Հանրային Հեռուստատեսութեամբ:

Թատրոնը, որն ամենագործունն է հասարակական գիտակցութեան վրայ ազդեցութեան ուժով, նոյնպէս որեւէ կերպ մինչ օրս չի անդրադարձել ազատագրական պայքարին, անհաղորդ է մնացել քաղաքական խոշոր ցնցումներին: Նոյնն է պատկերը այլ արուեստներում նոյնպէս:

Այսպիսով, շուտով կը լրանայ 9 տարին, ինչ կնքուել է գինադադար, եւ հայը հազուադէպ անգամ կարողացել է կորցրած հողերը յետ վերադարձնել: Հայաստանցի քանի՛ մտաւորական է եղել այդ հողերում, քանի՛ պատգամաւոր, դերասան, բանաստեղծ, նկարիչ եւ ուսուցիչ գիտի, թէ ո՛րն է, ասե՛նք, Ֆիզուլու շրջանի պատմական անուանումը, քանի՛ սս գիտենք, որ Զանգելանը վաղուց վերստացել է իր Կովսական հրաշալի անունը:

Հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան կենտրոնի աշխատակից Սամուէլ Կարապետեանը, որը մինչեւ շարժումն արդէն, գիւղից գիւղ անցնելով, մէկ առ մէկ չափազրել է դաշտային ու լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիները, խաչքարերը, ամրոցները, որոնցով հարուստ է Արցախ աշխարհը: Նրա շնորհիւ է, որ այսօր վերականգնում է Դադիվանքը: Նրա արածը մինչ օրս ամենամեծ գործն է ազատագրուած տարածքի մշակոյթի իւրացման ճանապարհին: Հսկայական է Սամուէլ Կարապետեանի կատարած ուսումնասիրութիւնների նշանակութիւնը, բայց քիչ է առհասարակ, քիչ է ազգի համար: Վաղուց հնամենի հայկական հողի վրայ պիտի մաճկալի երգը լսուէր, ձորէձոր ընկած հայկական մեղեդու մաքրամաքուր արձագանքներով սրբացնէր ամէն մի իր, վաղուց հայ եկեղեցու պատարագը պիտի Տիրոջ բարեհաճ հայեացքի տակ դնէր մեր հողը, պիտի ուսուցիչ ու աշակերտ առաւօտ ծէգին դպրոցի ճանապարհը բռնէին հայերէն ոտանաւոր հեգելով, պիտի...

Այսպէս միայն վերջնականապէս ազատագրուած կը լինէր հայրենի հողի մի մասնիկը, որն ազգի գիտակցութեան մէջ իր ներկայութիւնը կ'ամրապնդէր ու երկմտանքի տեղ չէր թողնի, թէ որեւէ իշխանութիւն կարող է առեւտրական խաղեր անել արեամբ ձեռք բերուած սրբութեան՝ հողի հետ:

32.

Լ.Ղ.Հ. եւ ազատագրուած տարածքներում վերաբնակեցման գործընթացների մասին*

Ա. ԴԱԲԱՂԵԱՆ

Մ. ԳԱԲՐԻԵԼԵԱՆ

Արցախեան շարժումը հայոց նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն էջերից է: Սկիզբ առնելով որպէս Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան շահերի պաշտպանութեանն ուղղուած շարժում Խ.Ս.Հ.Մ. տարածքում, վերջինս հետագայում ունեցաւ որակապէս տարբեր ենթափուլեր. հանրահաւաքներ ու ցոյցեր, ռազմական գործողութիւններ ու բացայայտ պատերազմ եւ դէ-ֆակտո՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնիշխան հանրապետութեան ձեւաւորում: Նշուած իրադարձութիւնները կարեւոր են ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլեւ հասարակական-գիտական-մշակութաբանական տեսանկիւնից: Ազգագրագէտների համար ուշագրաւ են յատկապէս այն աշխատակարգերն ու սկզբունքները, որոնք կիրառուած է արտակարգ իրավիճակում յայտնուած հասարակութիւնը՝ սեփական ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման, հասարակական, համայնքային յարաբերութիւնների բնականոն կենսագործունէութեան ապահովման նպատակով:

Կարեւոր է նաեւ այն, թէ ինչպէ՞ս է հասարակութիւնը կազմակերպուած ու ինքնակազմակերպուած պատերազմին յաջորդող ժամանակում, ինչպէ՞ս է պատերազմի դաշտում ձեռք բերուած յաջողութիւնները կիրառուած որակապէս նոր իրավիճակում:

Այս յօդուածում մենք կը դիտարկենք նշուած իրողութիւնների մի մասը միայն, այն է՝ վերաբնակեցման գործընթացների առանձնայատկութիւնները Լ.Ղ.Հ. եւ ազատագրուած տարածքներում:

* ԴԻՕՇԱԿ, Հոկտեմբեր 2002, թիվ 4:

Արցախեան պատերազմի ընթացքում աստիճանաբար հայկական կողմի վերահսկողութեան տակ անցան հարիւրաւոր բնակավայրեր: Դրանց զգալի մասը հայաբնակ էր կամ խառը բնակչութիւն ունէր 1988 թ. դրութեամբ եւ հակամարտութեան առաջին տարիների ընթացքում Ադրբեջանի վարած բռնագաղթի պետական քաղաքականութեան հետեւանքով ժամանակավորապէս զրկուել էր հայկական բնակչութիւնից: Այդպիսիք էին Մարտակերտի շրջանի հիւսիսային, Բերդաձորի ենթաշրջանի եւ Հազրուլի շրջանի «Զորակի» գիւղերը: Բնակավայրերի մէկ այլ ստուար խումբ 1992 թ. դրութեամբ դեռեւս ադրբեջանաբնակ էր, ինչը հետեւանք էր նախորդ հարիւրամեակների ընթացքում Արցախի ժողովրդագրական իրադրութեան աստիճանական փոփոխութեան: Այդ բնակավայրերի որոշ մասը մինչ այժմ բնակեցուած է: Սակայն ողջ Լ.Ղ.Հ.-ում եւ նրան յարակից տարածքներում հարիւրից աւելի գիւղեր եւ մի քանի քաղաքներ այժմ ունեն փոքրաթիւ հայ բնակչութիւն:

Արդէն շուրջ տասը տարուայ պատմութիւն ունեցող այս երեւոյթն արժանի է գիտական լուրջ ուսումնասիրութեան: Սա իսկապէս եզակի պատմական իրադրութիւն է, որում հայկական կողմը հանդէս է գալիս որպէս տարածքներ իւրացնող, այլ ոչ թէ հակառակը: Այս երեւոյթի նկատմամբ գիտական վերաբերմունքը հեռանկարային է մի քանի առումներով, ինչը եւ պատճառ է դարձել հեղինակների կողմից 1995 թուականից իրականացուող «Արցախեան պատերազմի ազգագրական հետազոտութիւն» ծրագրում համապատասխան թեմայի ընդգրկման:*

Ազգագրական հետազոտութիւնը թոյլ է տալիս ընդգծել երեւոյթի բազմակողմանիութիւնը, չսահմանափակել այն միայն քաղաքական, տնտեսական կամ ժողովրդագրական առումներով: Տարածքի վերաբնակեցումը, գործնական իւրացումը հայերի կողմից ենթադրում է ազգային մշակոյթի համալիր վերակառուցում, որի բովանդակութիւնը մի կողմից կապուած է հակամարտութեան հետ, որի արդիւնքում այդ տարածքը փոխել է իր տիրոջը, միւս կողմից՝ ենթադրում է վերաբնակեցնող ժողովրդի մշակոյթի տեղափոխութիւն եւ վերարտադրութիւն այլ վայրում:

1996, 2000 եւ 2002 թթ. Լ.Ղ.Հ. Մարտունու եւ Հազրուլի շրջաններում, Շուշի քաղաքում, ինչպէս նաեւ Քաշաթաղում հեղի-

նակները գրառած ազգագրական նիւթը թոյլ է տալիս առանձնացնել ազատագրուած բնակավայրերի վերաբնակեցման մի քանի փուլեր ու ենթափուլեր, որոնք ուղղակի կապ ունեն ինչպէս պատերազմական գործողութիւնների, այնպէս էլ Հ.Հ.ում եւ Լ.Ղ.Հ.ում ընթացող ընկերային-տնտեսական գործընթացների հետ:

Վերաբնակեցման գործընթացներն ընդգրկել են քաղաքային ու գիւղական բազմաթիւ բնակավայրեր: Քաղաքներից այսօր համեմատաբար մեծաթիւ բնակչութիւն ունեն Շուշի ու Բերձորը, գիւղերից՝ շուրջ մէկուկէս տասնեակ գիւղեր Մարտունու, Մարտակերտի, Քաշաթաղի ու Քարվաճառի շրջաններում: Ազգագրական տեսանկիւնից ուշագրաւ են յատկապէս Շուշիում առկայ գործընթացները, որոնց արդիւնքում քաղաքն աստիճանաբար վերականգնում է իր երբեմնի համբաւն ու հայեցի նկարագիրը:

Հայերի վերադարձը Շուշի սկսուեց 1992 թ. Մայիսին: Վերաբնակիչների ամրապնդման պայմանները հասկանալու համար հարկ ենք համարում համառօտ ներկայացնել «քաղաքաշինական» եւ «ուղղակի» երկու հիմնական գործօններ, որոնք ելակէտային նշանակութիւն ունեն: Դրանցից իւրաքանչիւրը տարբեր եղանակներով կարեւոր ազդեցութիւն գործեց քաղաքում վերաբնակների կենսապահովման համալիրի եւ մշակոյթի վերարտադրութեան վրայ եւ մինչ այժմ էլ ազդեցիկ է: Քաղաքաշինական գործօնը կարեւոր է այնքանով, որ պայմանաւորում է ժամանակակից Շուշիի տարածքի եւ շինութիւնների օգտագործման հնարաւորութիւններն ու սահմանափակումները վերաբնակների կենսապահովման համալիրում: Շուշիի ներկայիս դրութեան, յատկապէս կենսապահովման համալիրի ձեւաւորման ելակէտային վիճակի վրայ իր կնիքն է թողել նաեւ հայ-ադրբեջանական հակամարտութիւնը, որի հետքերը ցայժմ խիստ զգալի են: «Ռազմական գործօնների» տարրերը դրսեւորուել են հետեւեալ երեք հանգամանքներով. ա) քաղաքի շինութիւնների մեծաքանակ աւերումներ Շուշիի ազատագրմանը նախորդող եւ յաջորդող ռազմական գործողութիւնների ընթացքում, բ) քաղաքի ազատագրումից եւ վերաբնակութեան սկզբից յետոյ քաղաքի ռազմական գրաւման վտանգի առկայութիւնը, գ) ռազմական խոշոր կայազօրի տեւական առկայութիւնը Շուշիում: Նշուած եւ բազմաթիւ այլ հանգամանքներ պայմանաւոր-

րեցին Շուշի քաղաքի վերաբնակեցման գործընթացը:

Մինչև 1992 թ. Օգոստոսը Շուշին վերաբնակեցման երկու ալիք ապրեց, որոնք կարճ ժամանակում «լցրեցին» քաղաքը: Դրանցից առաջինը կազմում էին. ա) նախկին շուշեցիները, որոնք Ստեփանակերտում կամ Արցախի այլ վայրերում անց էին կացրել քաղաքից վտարման տարիները, բ) 1988-1990 թթ. Ազրբեջանից Արցախում, հիմնականում Ստեփանակերտում ապաստանած փախստականների մի մասը, գ) կամաւորական ջոկատներ, հիմնականում Հայաստանից, որոնք Շուշին յարմար էին գտել որպէս հիմնական զօրակայան: Կամաւորականների մեծ մասի համար Շուշին ժամանակաւոր կայանատեղ էր, եւ քաղաքի գրաւումից կարճ ժամանակ անց նրանք տեղափոխուեցին, իսկ մնացածները միաւորուեցին կանոնաւոր զօրամասերի մէջ: Նախկին շուշեցիներից գրեթէ բոլորը մնացին քաղաքում: Աւելին՝ Ստեփանակերտում աւելի երկար մնացած նրանց համաքաղաքացիների վերադարձից յետոյ շուշեցիների թիւը 1993 թ. գրեթէ կրկնապատկուեց: Ազրբեջանից հայ փախստականները նոյնպէս աստիճանաբար աւելացան քաղաքում եւ կազմեցին վերաբնակիչների հիմնական խմբերից մէկը:

Երկրորդ ալիքը կազմեցին 1992 թ. Յունիսին սկսուած ազրբեջանական բանակի յարձակման հետեւանքով տեղահանուած Շահումեանի եւ Մարտակերտի շրջանների գիւղերի բնակիչները: Վերջինների հիմնական մասը տեղաւորուել էր առանց այդ էլ գերբնակեցուած Ստեփանակերտում, իսկ մի քանի հազար մարդ կայանել էր Շուշիում: Տեղահանուածների մեծամասնութիւնը Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներին սպասողական վիճակում էր, քանի որ նրանց ծննդավայրերն այդ ժամանակ գրաւուած էին ազրբեջանցիների կողմից՝ դեռեւս փոփոխական յաջողութեամբ մարտեր էին ընթանում: Նրանց քանակը Արցախի տարածքում, ներառեալ Շուշին, պակասում էր օրէցօր՝ փախստականները շտապում էին փոխադրուել աւելի ապահով վայր, քանի որ ամէն օր վաճառում եւ ծախսում էին իրենց վերջին ունեցուածքը: Նրանց միայն մի փոքր մասը ամրապնդուեց Շուշիում եւ քաղաքի բնակչութեան հիմնական զանգուածներից մէկն էր մինչև 1997-1998 թթ.: Այս երկու ալիքներով Շուշի եկած մարդկանց դժուար է վերաբնակիչ անուանել, թէեւ նրանց հիմքի վրայ սկսեց ձեւաւորուել

քաղաքի բնակչութիւնը:

1992 թ. երկրորդ կիսամեակը ողջ Արցախի, ներառեալ Շուշիի Համար ամենաօրհասական ժամանակաշրջանն էր: Այստեղ այլեւս չկար «բնակչութիւն» սովորական իմաստով: Արցախի ամբողջ տարածքը ռազմական ճամբար էր յիշեցնում: Շուշիի Համեմատաբար «ապահով» դրութիւնը նոյնպէս տեւեց ընդամէնը երեք ամիս:

1992 թ. Օգոստոսի 10ին ադրբեջանցիները քաղաքին հրթիռային հարուած հասցրեցին «Գրադ» կայանքից, ինչը յաջորդ մէկ ամսուայ ընթացքում կրկնուեց եւս մի քանի անգամ: 1992 թ. Օգոստոսից յետոյ Շուշիում ապրողների իրական քանակութիւնը որոշելու որեւէ փորձ մենք չենք ձեռնարկել¹: Քաղաքը գրեթէ դատարկ էր թւում: Հոկտեմբերի սկզբին, երբ սկսուեցին դասերը Շուշիում բացուած Խ. Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցում եւ Ա. Մանուկեանի անվան վարժարանում, երկու դպրոցներում միասին հաւաքուել էին 68 աշակերտ: Նոյնիսկ քաղաքի վարչակազմում, նորաստեղծ դպրոցներում եւ արտադրական փոքր ձեռնարկութիւններում աշխատելու համար բաւարար մարդիկ չկային²: Այս տուեալների հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքում ապրում էր համեմատաբար ամբողջական կազմով ընդամէնը մօտ 150 ընտանիք: Միւս բնակողները կամ «տնպահ»³ էին, կամ ընդգրկուած էին գինուորական կազմաւորումներում եւ կայազօրից դուրս, քաղաքում բնակարան էին զբաղեցնում:⁴

Կարելի է ասել, որ քաղաքի վերաբնակեցման այս առաջին ատիւքները կազմող մարդիկ յայտնուեցին չկանխատեսուած դժուարութիւնների առջեւ: Հիմնական պատճառը պատերազմն էր, որն այդ ամիսներին Արցախի քաղաքացիական բնակչութեանը կենսագործունէութեան նուազագոյն հնարաւորութիւններ էր թողել:

Առաջին վերաբնակիչներ կարելի է անուանել քաղաքը գրաւող գինուորներին, թէեւ դէպի Շուշի նրանց առաջնորդում էր ոչ այնքան բնակչութիւն հաստատելու ցանկութիւնը, որքան այդ պահին աւելի իրատեսական խնդիր՝ հակառակորդի կրակակէտերի գրաւումը⁵: Զինուորներն առաջինն էին, որ սկսեցին Շուշին զբաղեցնել «գրաւոր»: Քաղաքի տների եւ բնակարանների ընտրութեան աւելի մեծ հնարաւորութիւն եւ, ամենակարեւորը՝ բարոյական իրաւունք ունեցող գինուորները դռներին եւ դարպասնե-

ըին, գրագէտ կամ անգրագէտ, մեծ մասամբ՝ ռուսերէն գրութիւն էին թողնում: Յաճախ այդ գրութիւնների հեղինակներն այդպէս էլ չէին վերադառնում: Ահա այդ գրութիւններից մի քանի օրինակ. «տունը զբաղուած է (անուն ազգանուն)», կամ՝ ազաւաղուած ռուսերէնով «Զանիտո» (սրա մասին կատակում էին, թէ Շուշիում իտալացիներ կան ապրող), «Հայի տուն է. խնդրում եմ չմտնել (ձեռ չտալ)», «Այստեղ ապրում են (ապրող կայ)»:

Յաճախ սոյն գրութիւնները «վաւերացուած» էին կամ հեղինակի անուամբ (Տիգրանի խումբ, Սասունի խումբ) եւ կամ հրագէնի համարանիշների վկայակոչմամբ որպէս իւրայատուկ ստորագրութիւն:

Քանի որ ամբողջ քաղաքը տարիներ շարունակ խայտում էր նման իւրացման բանաձեւերով, կատակասէրները դա հասցրել էին զաւեշտի. անպէտք մի աւտօ-տնակի վրայ գրել էին. «Զբաղուած է. Գորբաչով»: Հասկանալի է, որ այս «պահպանիչ» գրութիւնները, որ սկսեցին թողնել զինուորները, իսկ յետոյ շարունակեցին առաջին ալիքի վերաբնակները, մի քանի ամիս անց այլեւս հաշուի չէին առնուում: Բայց սկզբում վերաբնակիչներից ոմանց այդ գրութիւնները հեռու էին պահում «զբաղեցուած» տներից, եւ նոյնիսկ դժուարութիւններ էին յարուցում տուն փնտռելիս, «վաւերագիր» էին դառնում տներին երկու յաւակնողների միջեւ վէճերում: Առաջին վերաբնակիչների մի մասն, այնուամենայնիւ, կարողացաւ հիմք դառնալ Շուշիի բնակչութեան հետագայ արագ կազմաւորման համար:

1993 թ. երկրորդ կէսից սկսած եւ 1994 թ. ընթացքում Շուշիի բնակչութիւնն աստիճանաբար սկսեց կայունանալ: Կազմաւորուեց քաղաքում մշտական բնակութիւն հաստատածների միջուկը, միաժամանակ շարունակուեց մինչ այդ դրսեւորուած հոսունութիւնը: Ընդհանուր առմամբ, 1993-1996 թթ. ընթացքում Շուշիի բնակչութիւնն աստիճանաբար աճում էր՝ հիմնականում ներգաղթի հաշուին:

1993 թ. գարնանը բնակչութեան ձեւաւորումը նոր փուլ մտաւ, որին բնորոշ մնացին առաջին տարուայ ներհոսքի եւ արտահոսքի միտումները: Յաջորդ չորս տարիներին ներհոսքը զգալիօրէն գերազանցում էր բնակչութեան արտահոսքին:

Բնակչութեան քանակի ամենամեծ ցատկն, ըստ երեւոյթին

կատարուեց 1993 թ. միջնամասում, աւելի ճիշտ՝ գարնան սկզբից մինչեւ աշնան սկիզբը: Այս ժամանակահատուածում դեռեւս նոր էր սկսուում ազատագրուած գիւղերի բնակիչների, հիմնականում մարտակերտցիների արտահոսքը Շուշիից: Ընդ որում, մարտակերտցիները դուրս էին գալիս դանդաղօրէն, նախապատրաստուելով վերջնական վերադարձի, եւ արտահոսքը ձգուեց մի քանի տարի:

Քաղաքի բնակչութեան աւելացումը վկայող ամենահաւաստի տուեալը կրկին դպրոցներում աշակերտների քանակութիւնն է: 1992-1993 թթ. ուսումնական տարուայ վերջում քաղաքի դպրոցներում կար արդէն 220 աշակերտ, իսկ յաջորդ ուսումնական տարուայ Սեպտեմբերին՝ 378: Այս ցուցանիշը ներկայացնում է ոչ միայն նոր ընտանիքների հոսքը քաղաք, այլեւ ընտանիքների վերամիաւորումը՝ ձմրանը Հայաստանում ապաստանած անդամների հետ: Այսինքն՝ դպրոցների աշակերտների թուի աճը եղել է աւելին, քան բնակչութեան ընդհանուր թուի աճը: Այսուհանդերձ, բնակչութեան աւելացումը բաւական մեծ էր, եւ կարելի է ասել, որ 1993 թ. գարնանը Շուշիի բնակչութիւնը վերջապէս կայունացաւ:

Հետագայ տարիներին նոյնպէս Շուշի քաղաքի բնակչութեան ձեւաւորման գործընթացները փոփոխուում էին բաւականին արագ: Չնայած դրան, կարելի է փաստել, որ այսօր Շուշին ունի համեմատաբար կայուն բնակչութիւն, որը կազմում են հետեւեալ հիմնական ենթակէթնիկ խմբերը՝ ա) նախկին շուշեցիներ, բ) Ստեփանակերտից տեղափոխուած ընտանիքներ, որոնց մէջ բաւական մեծ է քաղաքում բնակութիւն հաստատած փախստականների տեսակարար կշիռը, գ) Լ.Ղ.Հ. գիւղական բնակավայրերից տեղափոխուածներ, դ) Հայաստանից տեղափոխուածներ:

Բնական է, որ բնակչութեան այս հիմնական ենթակէթնիկ խմբերն ունեն քաղաքում յարմարուելու հետ կապուած տարբեր խնդիրներ: Կարելի է ասել, որ առաւել շահեկան վիճակում են յայտնուել նախկին շուշեցիները, որոնք հանդէս են գալիս որպէս «քաղաքի տէրեր» եւ աւելի արագ են յարմարուում ստեղծուած իրավիճակին ու կենսապայմաններին: Քաղաքին աւելի արագ են յարմարուում նաեւ Լ.Ղ.Հ. այլ վայրերից տեղափոխուածները, որոնց համար կարելոր է բնակութեան նախկին վայրերի հետ համեմա-

տաբար աշխոյժ շփումների առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ ազգականների կողմից ուղարկուող օգնութիւնը: Հաղորդակցութեան հնարաւորութիւնների տեսանկիւնից առաւել անբարենպաստ է Հայաստանից տեղափոխուած ընտանիքների վիճակը, որոնք ունեն Հայաստանում մնացած ազգականների հետ շփումների բարդութիւններ:

Չնայած առկայ բարդութիւններին, Շուշին այսօր կայացել է որպէս բնակավայր եւ նրա բնակչութիւնը յաղթահարում է հիմնականում ողջ հանրապետութեանը բնորոշ դժուարութիւններ՝ ընկերային-տնտեսական ծանր կացութիւն, աշխատատեղերի պակաս եւ այլն: Միաժամանակ, հարկաւոր է նկատի ունենալ այն, որ քաղաքում առկայ ենթակէթնիկ խմբերում դրսեւորուող առանձնայատկութիւնները կը պահպանուեն նաեւ առաջիկայում՝ պայմանաւորելով քաղաքի բնակչութեան կենսապահովման համալիրի կայացման գործընթացները:

Յաջորդ քաղաքը, որտեղ հաստատուել է համեմատաբար մեծաթիւ բնակչութիւն, Բերձորն է: Այստեղ, ի տարբերութիւն Շուշիի, արդէն մեծամասնութիւն են կազմում Հայաստանից տեղափոխուած ընտանիքները: Տեղափոխուած են նախկինում քաղաքաբնակ եւ գիւղաբնակ ընտանիքներ: Քաղաքաբնակների մէջ բարձր է Երեւանից ու արդիւնաբերական խոշոր կենտրոններից՝ Հրազդան, Աբովյան, Չարենցաւան, տեղափոխուած ընտանիքների տեսակարար կշիռը: Պատճառն այս դէպքում հիմնականում ընկերային-տնտեսական ծանր պայմաններն են, արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների անգործութիւնն ու զանգուածային գործազրկութիւնը: Աղէտի գօտուց, մասնաւորապէս Գիւմրի քաղաքից տեղափոխուելու պարագայում էական է բնակարանի բացակայութիւնը:

Գիւղերից տեղափոխուելու դէպքում նոյնպէս առկայ է պատճառների մի ամբողջ շարք: Դրանցից ամենակարեւորը սակաւահողութիւնն է: Ոչ երկրորդական դեր են խաղում նաեւ յատկացուող օգնութիւնների, արտօնութիւնների մասին խօսակցութիւնները, որոնք տեղափոխութեան լրացուցիչ ազդակներ են: Որպէս գիւղական բնակավայրերից Բերձոր ու Քաշաթաղի գիւղեր տեղափոխուելու եւս մէկ պատճառ հանդէս է գալիս բնակարանի բացակայութիւնը. տեղափոխուած են երիտասարդ ընտանիքները,

որոնք չունեն բնակարան կառուցելու հնարաւորութիւն:

Գրառուած նիւթերը բերում են այն եզրայանգմանը, որ այս դէպքում սովորաբար գործում է «տունը մնում է կրտսեր որդուն» սկզբունքը, ըստ այդմ տեղափոխում են աւագ որդիների ընտանիքները:

Ուշագրաւ առանձնայատկութիւններ են դրսեւորում նաեւ բնակավայրի ընտրութեան հետ կապուած: Գործում են մի քանի սկզբունքներ: Դրանցից առաջինը պատահական ընտրութեան սկզբունքն է: Այն աւելի շատ կիրառւում է միայնակ տեղափոխուող ընտանիքների դէպքում: Ընտանիքի գլխաւորը սովորաբար մինչեւ տեղափոխուելը լինում է շրջանում, վարչակազմի ներկայացուցիչներից մէկի օգնութեամբ ծանօթանում բնակավայրերին եւ ընտրում այն գիւղը կամ քաղաքը, որտեղ կը ցանկանար տեղափոխուել: Բնակավայրի եւ բնակարանի ընտրութիւնից յետոյ տեղափոխում է ընտանիքը, ընդ որում, ընտրութեան եւ տեղափոխուելու միջեւ ընկած ժամանակը կարող է բաւական երկար լինել՝ կապուած բնակարանի վերանորոգման խնդիրների հետ: Գործում է տեղափոխուելու եւս մէկ սկզբունք, որը կապուած է արդէն մեծ թուով ընտանիքների հետ: Այս դէպքում սովորաբար գործուողում են «հետախոյզներ», որոնք նախօրօք լինում են շրջանում եւ ընտրութիւն կատարում:

Ըստ վերը նշուած սկզբունքների, կարելի է առանձնացնել բնակութեան երկու տարբերակ կամ եղանակ՝ համահաւաք եւ խառը: Առաջին դէպքում նոյն գիւղում տեղաւորում են մէկ վայրից տեղափոխուած ընտանիքները կամ դրանք մեծամասնութիւն են կազմում, երկրորդ դէպքում նոյն բնակավայրում տեղաւորում են տարբեր վայրերից տեղափոխուած ընտանիքներ: Գիւղերի ներսում աստիճանաբար ձեւաւորում են հարեւանային սերտ շփումների օջախներ՝ հիմնականում ազգակցական կամ տարածքային սկզբունքով, ինչը բնականաբար նպաստում է նորաստեղծ համայնքների կայացմանը:

Ինչպէս երեւում է շարադրանքից, վերաբնակեցման գործընթացը բաւական բարդ ու բազմամակարդակ իրողութիւն է, ուստի դրա հետազօտութիւնը պահանջում է հաշուի նստել ե՛ւ քաղաքական ու տնտեսական, ե՛ւ հասարակական ու մշակութային գործօնների հետ: Մի դէպքում առաջնային կարող են լինել հայրենա-

ՅՈՒԹԱԿ
ազատագրված տարածքում հաշվառված հայկական հուշարձանների ընտրանու
ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ԵՐՁԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՆԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

N	Հուշարձան	Ցուրարտաբերում	Եվկոդը	Վիճակ	Ծանոթություն
ՂԱՆԻՎԱՃԻ ԳՅՈՒՐ					
1	Դառնի վանք	Գ-ի նա ծածկն	1-19 րդ.	կանգուն	
2	Կաթողիկոսների, հայկազգայի	Վանքի առ կողմն	1214 թ.	վերջ. 2008 թ.	Կատարող՝ Արզումանյան
3	Իսապետ	Կթոլի, եկեղ-ա բնակատեղին	1182 թ.	երկրաշարժ	ԿՏԳԳ. Դատան վանքում
4	Իսապետի բնիկը	Կթոլի, եկեղ-ա մեջ	1180 թ.	ստորին կնան է	
5	Իսապետի բնիկը	Կաթողիկոսների, մեջ	1280 թ.	2 կտորն է	
6	Սյունապետ	Կրկ կաթողիկոսների-ում ամ-ից ԾԳ. դ.	1180 թ.	կանգուն	Երուշաղի կիցառածկն
7	Իսապետ	Կրկապետի մեջ	1180 թ.	ամբողջական	կանգուն
8	Սյունապետի կողմ	Կաթողիկոսների, հո-սմ կողմն	ԾԳ. դ.	ԾԳ. դ.	
9	Վանք	Կրկ ժամանակ ծածկն	ԾԳ. դ.	կանգուն	
10	Սյունապետի կողմ	Վանքի նա կողմն	հ. 4 դ.	կիսավեր	
11	Կաթողիկոսների-ում	Ար. Դառնի եկեղ-ա խորանում	Դ. դ.	ամբողջական	
12	Ծամատան	Կրկ Ար. Դառնի կողմ	1224 թ.	կանգուն	Կատարող՝ անդ Գրիգորյան
13	Իսապետ	Ծամատան մեջ	1189 թ.	ամբողջական	ԿՏԳԳ. Դառնումն Երուշաղում
14	Իսապետ	Ծամատան մեջ	1225 թ.	ամբողջական	ԿՏԳԳ. ԾԳ. Գրիգորյան
15	Իսապետ	Ծածկում մեջ	1281 թ.	ամբողջական	
16	Ցախմախի կողմ	Ծամատան մեջ	1306 թ.	ամբողջական	այլ եղև վերջ. Յեր Դավիթյանի կողմ.
17	Ցախմախի կողմ	Ծամատան մեջ	1308 թ.	ամբողջական	Մանգանի հիշ.
18	Ցախմախի կողմ	Ծամատան մեջ	1308 թ.	կիսավեր	Կրկառնի կողմ.
19	Ծամատանի կողմ	Կրկ Ծամատանի ամ-ից	ԾԳ. դ.	կանգուն	

20	20 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	ապրիլ 2008 թ.
21	21 Գլխավոր դպրոցի և 21-րդ դարի դպրոցի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կամօրոն
22	22 2-րդ դարի դպրոցի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կամօրոն
23	23 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	վերջ. ընթացք. 2008 թ.
24	24 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1205 թ.	կմոց.՝ անդր Այստանս
25	25 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1205 թ.	անթողարկում
26	26 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կմոց.՝ անդր Այստանս
27	27 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	վերջ. ընթացք. 2005 թ.)
28	28 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1172 թ.	անթողարկում
29	29 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1179 թ.	անթողարկում
30	30 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1181 թ.	անթողարկում
31	31 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1181 թ.	անթողարկում
32	32 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1182 թ.	անթողարկում
33	33 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1180 թ.	անթողարկում
34	34 Երկրաբանական հիմքերի պահպանում	ԹԳ-ԹԳ Ռ.Ռ.	կյանակիր
35	35 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1181 թ.	անթողարկում
36	36 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1200 թ.	կտրված
37	37 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ-ԹԳ Ռ.Ռ.	անթողարկում
38	38 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1207 թ.	քայքայված
39	39 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ-ԹԳ Ռ.Ռ.	քայքայված
40	40 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	1211 թ.	կամօրոն
41	41 Այստանս և ստորակառուցվածքի պահպանում	ԹԳ Ռ.	1-ը կամօրոն, 3-ը կյանակիր
42	42 Երկրաբանական հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կյանակիր
43	43 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կյանակիր
44	44 Թատրոնի ստորակառուցվածքի և ստորակառուցվածքի հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կամօրոն
45	45 Երկրաբանական հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կամօրոն
46	46 Երկրաբանական հիմքերի պահպանում	ԹԳ Ռ.	կամօրոն

Գրեթե ողորդի արժանաբան էր. Եստիպի և Գերթոս էր. Կատուցող՝ Գրեթեյիս

47	47 Այստի	Կից շտեմարանում ամից	ԾԳ ռ.	կամպոս.Ո
48	48 Դազմառան	վանցի ամ ժայռում	ԾԸ ռ.	կամպոս.Ե
49	49 Ապսխանցի ժամուրու	ախան վերևում	ԾԹ-ԾԳ ռ.Գ	կիսասպիտ
50	50 Սառուռ	վանցից 30 մ հե	ԾԳ ռ.	կիսասպիտ
51	51 Սառուռ	վանցի հե-սալ կողմում	ԾԳ ռ.	կամպոս.Ե
52	52 Սառուռ	վանցի հե-սալ կողմում	ԾԳ ռ.	կամպոս.Ե
53	53 Խաչքար	ձառառի ամ ժամուրում	ԾԳ ռ.	ամբողջական
54	54 Սառուռ	Գարի վանցից 0,7 կմ ամ	ԾԳ ռ.	կիսասպիտ
55	55 Սառուռ	Վանք Գ-ի հե-սալ եզրին	ԾԳ ռ.	ապկոսակ
56	56 Այ. Աձձ. վանց	Դաղվանց Գ-ից 3 կմ հե-ամ	ԾԹ-ԾԸ ռ.Գ	կիսասպիտ
57	57 Այ. Աձձ. ելք	Խառնվելի կենտրոնում	1174 թ.	կամպոս.Ե
58	58 Այստի Ելք.	Խառնվելի հր-սալ ամպուրում	1178 թ.	կամպոս.Ե
59	59 Այստի արան	Խառնվելի հր-սալ ամպուրում	ԾԹ ռ. Գ.	կամպոս.Ե
60	60 Չառվի	Կից պրոմադառնի՞՞՞ ամից	ԾԹ ռ.	կիսասպիտ
61	61 Սառուռ	Խառնվելի հր-ամ կողմում	ԾԹ-ԾԳ ռ.Գ	կամպոս.Ե
62	62 Եռանգակ ելք.	Խառնվելի հր կողմում	ԾԸ ռ.	կամպոս.Ե
63	63 Չառվի	Եռանգակ ելք-ից ամ-ից	ԾԸ ռ.	կիսասպիտ
64	64 Այստի	Կից Չառվին հր-ից	ԾԸ ռ.	կիսասպիտ
65	65 Վանահր անգակ	Խառնվելի հր կողմում	ԾԹ-ԾԸ ռ.Գ	կիսասպիտ
66	66 Այստի անգակ	վանահր անգակից սալ	ԾԹ-ԾԸ ռ.Գ	ապկոսակ
67	67 Այստի անգակ	վանցի ամ կողմում	ԾԹ-ԾԳ ռ.Գ	ապկոսակ
68	68 Գրգռապարտակ	վանցի շուրջ	ԾԹ-ԾԸ ռ.Գ	ապկոսակ
69	69 Փերեզժամոց	վանցի սարսափոցում	ԾԹ-ԾԸ ռ.Գ	ապկոսակ
70	70 Խաչքար	Այ. Աձձ ելք-ի հր կողմում	1186 թ.	ամբողջ.Ո
71	71 Խաչքար	Այ. Աձձ ելք-ի հր կողմում	1248 թ.	ամբողջ.Ո
72	72 Խաչքարի 2 թևեր	Փերեզժամոցում	1281 թ.	բնկորված
73	73 Վանց	Դաղվանց Գյուղից 3 կմ հե-ամ	ԾԹ-ԾԳ ռ.Գ	կամպոս.Ե

Անդրսյու, Գրգռապարտակ, Այստի Կից.

74	Գեղամի ժամկետային կառուցվածք	Տրամադրված կառուցվածք	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
75	Գեղամի ժամկետային կառուցվածք	Տրամադրված կառուցվածք	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
ԵՐԵՎԱՆԻ (ՆԱԽՈՒՆԻ) ՉԵՄԻՆ				
76	1 Փորձարարական	Գ-ի աշխարհային թանգարան	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
77	2 Արձապահարան	Գ-ի աշխարհային թանգարան	ՓԳ որ. սկ.	Կառուցված
78	3 Կառուցարան	ՔՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
79	4 Կառուցարան	ՔՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
80	5 Կառուցարան	ՔՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԳ որ.	Կառուցված
81	6 Կառուցարան	ՔՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԳ-ՓԴ որ.	Կառուցված
82	7 Կառուցարան	Գ-ից ՉԸ կժ ալ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
83	8 Կառուցարան	ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԳ որ.	Կառուցված
84	9 Փորձարարական	ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
85	10 Կառուցարան	Գ-ի ՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԳ որ.	Կառուցված
86	11 Կառուցարան	Գ-ից 1, 5 կժ ԿԱ-ՄԱԲ, ԱԿԻ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
ԵՐԵՎԱՆԻ (ՆԱԽՈՒՆԻ) ՉԵՄԻՆ				
87	1 Գեղամի ժամկետային կառուցվածք	Գ-ի ՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
88	2 Կառուցարան	Գ-ի ԿԱ-ՄԱԲ ՎԱՅՐԱՊԱՀ	ՓԲ որ.	Կառուցված
89	3 Փորձարարական	ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
90	4 Կառուցարան	ԱՐՁԱՊԱՀ, ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	1180 թ.	Կառուցված
91	5 Կառուցարան	ԱՐՁԱՊԱՀ, ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	1222 թ.	Կառուցված
92	6 Կառուցարան	ԱՐՁԱՊԱՀ, ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
93	7 Կառուցարան	ԱՐՁԱՊԱՀ, ԿՆԱԿԻՆԻ ՄԱՆՈՒ ԱՐՁԱՊԱՀ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված
94	8 Կառուցարան	Գ-ից ՉԸ կժ ԿԱ-ՄԱԲ	ՓԲ-ՓԳ որ.	Կառուցված

ԿԱՍԵՑ ԹԵՐԱՒԵՃՈՒՅՑ

95	1	Գյուղատնտեսություն	Գ-ի նա թափում	ԺԳ-ԺԴ րդ. առկա
96	2	Եկեղեցի	Գ-ի նա թափում	1310-ական կյանակիր
97	3	Գերեզմանոց	Եկեղ-ու շուրջ	ԺԳ-ԺԴ րդ. առկա
98	4	Խացաղար	Գերեզմանոցում	ԺԳ-ԺԴ րդ. սահմանափակ
99	5	Խացաղար	Գերեզմանոցում	1310-ական քվեյոթան
100	6	Խացաղար ձմեռանիցի»	Գ-ից 1 կմ հարավ	ճե Գ. սահմանափակ

ՇԱՐԻ (ՋԱՐԻ) ԳԵՍՈՒԴ

101	1	Գյուղատնտեսություն	Գ-ի տնայնագործ	առկա	կատարյալ՝ Դոկյանցում
102	2	Գլխատուն	Գ-ի նին թափում	1699 թ. առկա	
103	3	Գլխատուն	Գ-ի նին թափում	ճե Դ. առկա	
104	4	Մալո եկեղեցի	Գյուղատնտեսություն	ճԾ-ԺԳ րդ. առկա	
105	5	Սյ. Ասրիկա եկեղեցի	Գյուղատնտեսություն	1274 թ. առկա	
106	6	Սյ. Ասրիկա եկեղեցի	Գյուղատնտեսություն	1276 թ. կամքում	
107	7	Սյ. Գրիգոր եկեղեցի	Սյ. Ասրիկա եկեղ-ու առ կողմում ճԳ Դ.	կամքում	
108	8	Գերեզմանոց	Գյուղատնտեսություն	ճԳ-ճԸ րդ. առկա	կիրմնի ինչ.
109	9	Խացաղար	Գյուղատնտեսություն	ճԳ Դ. երկատնայն	Դառանքի և Լաթալյոցի ինչ.
110	10	Խացաղար	Գյուղատնտեսություն	ճԴ Դ. սահմանափակ	
111	11	Խացաղար	Գյուղատնտեսություն	1811 թ. սահմանափակ	
112	12	Խացաղար	Գյուղատնտեսություն	1549 թ. քվեյոթան	ճեյի Դոկյանի տատեր ինչ.
113	13	Տալամանցալար	Գյուղատնտեսություն	ճԶ-ճԷ րդ. քվեյոթան	Դոկյանի ինչ.
114	14	Տալամանցալար	Գյուղատնտեսություն	1676 թ. սահմանափակ	Վիսամկեր թեկն ինչ.
115	15	Թալամանցալար	Գյուղատնտեսություն	1717 թ. սահմանափակ	Եսայանի ինչ.
116	16	Թալամանցալար	Գ-ի քաղաքի արևմտի ճեյ	ճԳ-ճԴ րդ. քվեյոթ	
117	17	Խացաղարի 133 թեկեր	Գ-ի տնայնագործ տնայնի ճեյ	ճԳ-ճԸ րդ. քվեյոթան	

ՀԱՅԿԱՎ (ՕՆՎՅՍԻՍԻՍԵՆՆԵՆԻ) ՉՏՈՒՂ

Գտնարանվանում	Գտնարանվանում	Կլանություն	Օտրոնում է
118 1 Առյուծաբ	Օտրոնանվանում	1877 թ.	
119 2 Գեղեցիկանոց	Չտրոնանվանում	ԺԳ-ԺԸ թթ.	առյուծաբ
120 3 Խաչքար	Առյուծաբի պատի մեջ	ԺԳ-ԺԴ թթ.	առյուծաբան
121 4 Խաչքար	Առյուծաբի պատի մեջ	ԺԳ-ԺԴ թթ.	առյուծաբան
122 5 Խաչքար	Չտրոնանվանում	ԺԶ-ԺԴ թթ.	առյուծաբան
ՆԱՅՑ (ԵՐԱՆ) ՉՏՈՒՂ			
123 1 Գյուղատնի	Գ-ի տնայնոցում	Ժ-ԺԳ թթ.	առյուծաբ
124 2 Գեղեցիկանոց	Գ-ի այլ եզրին	Ժ-ԺԳ թթ.	առյուծաբ
125 3 Խաչքար	Քաղաքի պատի մեջ	ԺԳ-ԺԴ թթ.	առյուծաբան
126 4 Խաչքար	Քաղաքի պատի մեջ	ԺԳ-ԺԴ թթ.	բնիկ
127 5 Արձանաձիթ 22 քաթ	Քաղաքի պատի մեջ	1301 թ.	բնիկան Չհառամիթթե վանքից
128 6 ժայռախաչ	Գ-ի այլ եզրին	ԺԴ թ.	բնիկան Չհառամիթթե վանքից

ՅԱՆԿԱՂ ՉՏՈՒՂ

129 1 Խաչքար	Գեղեցիկանոցում	ԺԶ-ԺԳ թթ.	բնիկան
130 2 Ցախամաքաթ	Գեղեցիկանոցում	1704 թ.	բնիկան
131 3 Գյուղատնի «Այլյան»	Գ-ից Ջ.Ց կն Խա-այլ Ժ-ԺԸ թթ.	Գ-ից Ջ.Ց կն Խա-այլ Ժ-ԺԸ թթ.	Եղամի Խիչ-առյուծաբ
132 4 Գեղեցիկանոց	«Այլյան» գյուղում	Ժ-ԺԸ թթ.	առյուծաբ
133 5 Խաչքար	Գեղեցիկանոցում	ԺԶ-ԺԶ թթ.	բնիկան
134 6 Խաչքար	Գ-ից Եղամաքաթի ճամբին	ԺԶ թ.	առյուծաբան

ՄՂՅԱՍՏ (ՍՄԻՏՈՒՍՏԱԿ) ՉՏՈՒՂ

135 1 Գլխովի «Արձանոց»	Գ-ի տնայնոցում	Ժ-ԺԸ թթ.	առյուծաբ
136 2 Սառնառ	Գ-ի Խա-այլ եզրին	1304 թ.	առյուծաբ
137 3 Սառնառ	Գ-ի Խա-այլ եզրին	ԺԳ թ.	առյուծաբ

138-4	Չեղբեզվամոնց	Ցախառն շրջոց	ԾԲ-ԾԳ թղ.	ապրիլի	
139-6	Խաչքար	տունն ալյուրի ճեջ	ԾԳ թ.	ամբողջական	
140-1	Խաչքար	Գ-ի խ-առ եղբյիմ	ԾԴ թ.	ամբողջական	Կոնց. Ասրուբյա և Երվիթ
ԳՐԱԿԱՆԱՐ (ՆԱՌԻՐՈՒՄԱՆԱՆՈՒ)					
ՆՈՐ ՎԵՐԻՒՇԵՆ (ՀԱՅՔԵՆՆՈՒ) ԳՑՈՒՂ					
141-1	Ցախամաքայք	Գրարարներ, վեժի պատի ճեջԾԶ-ԾԶ թղ.	ԾԳ թ.	ամբողջական	այլոց
142-2	Ցախամաքայք	Միտի պատից խանկան	ԾԳ թ.	ամբողջական	այլոց
143-3	Խաչքար	Գ-ի խր կողմում	1178 թ.	բնօրի	այլմաստագիր է
144-4	Խաչքար	Գ-ի խ-առ կողմում	ԾԳ թ.	ամբողջական	պահպանվել է
145-6	Խաչքար	Գ-ի խ-առ կողմում	ԾԳ թ.	բնօրինակ	պահպանվել է ասորից կնոջ
146-8	Խաչքար	Գ-ի խ-առ կողմում	ԾԳ թ.	բնօրինակ	պահպանվել է վերին կնոջ
147-7	Ստեփանավանք	Գ-ի խ-առ կողմում	ԾԳ թ.	կամպոս	
ՀԱՅՈՒՆ (ՀԱՅՈՒՆ) ԳՑՈՒՂ					
148-1	Գրարարանոժի	Գ-ի խ եղբյիմ	ԾԲ-ԾԴ թղ.	ապրիլի	Պարսիցի և Ծ Օտո 20 ամսանոց
149-2	Չեղբեզվամոնց	Գրողի խ-առ եղբյիմ	ԾԲ-ԾԴ թղ.	կիսապիտ	
150-3	Ցախամաքայք	Չեղբեզվամոնցում	ԾԲ-ԾԳ թ.	ամբողջական	ուկր պատմի լուսնահայր/Մար
151-4	Ցախամաքայք	Չեղբեզվամոնցում	ԾԳ թ.	ամբողջական	ուկր պատմի լուսնահայր/Մար
152-5	Ցախամաքայք	Չեղբեզվամոնցում	ԾԳ թ.	ամբողջական	ուկր պատմի լուսնահայր/Մար
153-6	Չեղբեզվամոնց	Գրողի խ եղբյիմ	ԾԶ-ԾԴ թղ.	կիսապիտ	
154-7	Սյ. Կարապետ ԵՂՈՒ	Խր կողմի Չեղբեզվամոնցում	ԾԳ թ.	կիսապիտ	
155-8	Չալիթ	Պից ԵՂՈՒՄ ամբից	ԾԳ թ.	ապրիլի	
156-9	Ստառու	Սյ. Կարապետ ԵՂՈՒ-ՍԿ իս	ԾԳ թ.	կիսապիտ	
157-10	Խաչքար	Ցախամաքի ամ կողմում	ԾԲ-ԾԳ թղ.	բնօրինակ	այլմաստագիր
158-11	Խաչքար	Ցախամաքից 20 մ առ	1287 թ.	ամբողջական	

169-12 հասցեատ	Ճանապարհամերձ 15-6 հի-առ	1249 թ.	աճյուղացված	
180-13 հասցեատ	Եկր-ու-ը 60-6 հի	1280 թ.	ամբողջական	ԿՏԾԳ՝ Սալթան և Դոստի
181-14 Սամաթան	Եկր-ու-և Վառուտի միջև	1276 թ.	կամօրոս	ԿՏԾԳ՝ Սալթան և Ուլջան
182-15 հասցեատ	Ճանապարհամերձ 30-6 առ	1289 թ.	ամբողջական	Քաղցից Կիչ
183-16 հասցեատ	Եկր-ու-ը 9-4 ձ հի	ԺԳ-դ	քվար	պահպանվել է վերին կոթող
184-17 հասցեատ	Եկր-ու-ը 5-6 ձ հի	ԺԳ-դ	ամբողջական	Գառառի Կիչ
185-18 հասցեատ	Եկր-ու-ից արևելի առակ	ԺԳ-դ	ամբողջական	Ճանապարհամերձ
188-19 Դիտակեր-աշտարակ	Գ-ից 2 կմ հղ. Ղարաուս և-վրա	ԺԾ-ԺԳ-դ	կիսավեր	Երևան է Քարճարկերով
187-20 Գերեզամուր	Գ-ից 2,15 կմ հղ-ամ	ԺԾ-ԺԳ-դ	ամբողջական	
188-21-Կանթ Գառառի-թիթ	Գ-ից 1 կմ հղ-ամ	ԺԳ-դ	կիսավեր	
189-22 Գերեզամուր	Եկր-ու-ը 2-ու-ից	ԺԾ-ԺԳ-դ	ամբողջական	
170-23 Եկր-ու-ից	Վանքում	ԺԳ-դ	կիսավեր	
171-24 Քալաթկո	Վանքում	1276 թ.	ամբողջական	
172-25 հասցեատ	Եկր-ու-մեր	ԺԳ-դ	ամբողջական	ՍԱԾի լեռնազանգուլանի
173-26 Դամարյան	Եկր-ու-մուս	ԺԳ-դ	կամօրոս	
174-27 Չավգանկյուտու-Ծ	Կիչ Եկր-ու- արձիվատից	ԺԳ-դ	կիսավեր	
175-28 հասցեատ	Ճանապարհամերձ ԾԻԶ	ԺԾ-դ	ամբողջական	ՍԱԾի արևելի լեռնազանգուլանի
178-29 հասցեատ	Գերեզամուրում	1184 թ.	քվար	ԿՏԾԳ՝ Տալաթ, Քալաթյա Կիչ
177-30 հասցեատ	Գերեզամուրում	1187 թ.	քվար	
178-31 Ցախամարյա	Գերեզամուրում	ԺԳ-դ	ամբողջական	
179-32 հասցեատ	Գերեզամուրում	1224 թ.	ամբողջական	
180-33 Քելու- Գանդարյան	Գ-ից 1,5 կմ առ	Է-Ծ ԳԻ-	ամբողջական	
181-34 Սիլվանից	Քերտի արձվատերից ճանքում	Է-Ծ ԳԻ-	կիսավեր	Արխանյոց Արեւիկանու կից Կիչ
182-35 Զինամուր	Քերտի տալարանում	Է-Ծ ԳԻ-	կիսավեր	
183-36 Շախախուր Զոհրոմե	Քերտի տալարանում	ԺԾ-ԺԳ-դ	կամօրոս	
184-37 Ելլիսարյան	Մարի Գառառի շրջան	Ժ-ԺԳ-դ	կիսավեր	
185-38 Դադարյան	Խա պարտիկի մոտ	Ժ-ԺԳ-դ	կամօրոս	
186-39 Կերթ Դադարյան	առ պարտիկի կից	Ժ-ԺԳ-դ	կամօրոս	

ՎԱՍՔ ՉՋՈՒՂ

187 1	Գնետաճիցող վաճառ	Գ-ի հո-ամ եզրին	1301 Բ.	Իրանացի
188 2	Գեղեցիկացի	Վաճառի տարածում	ԺԳ-ԺԾ ՊՂ.	Սալիսյակ
189 3	Շապուր. լեկազմային	տնտեսականության մեջ	ԺԳ-ԺԴ ՊՂ.	Բնակչության
190 4	Խաչատուր	տուն պատի մեջ	1485 Բ.	Բնակչության
191 5	Քերտ	Գ-ին 1, 5 կմ հոր-ամ	Ժ-ԺԳ ՊՂ.	Սալիսյակ

ՅՐԳԱՌՑ ԱՊՐՈՒՂՈՒԿԱԿԱՆ ՉՋՈՒՂ

192 1	Գրքատար	Գ-ի տարածում	ԺԳ-ԺԾ ՊՂ.	Սալիսյակ
193 2	Կամուրջ	Գ-ին հա-ամ, Ջրուտ. գետի վրա	ԺԳ-ԺԴ ՊՂ.	Կանգուն

ՔԱՐՎԱՄԱՌ (ՔՅԱՆԱԳԱՌ) ՔԱՐԱՑ

194 1	Խաչատուր	Պատմ. թանգարանում	916 Բ.	Սամբուկ	այժմ Գանձարանում է
195 2	Խաչատուր	Պատմ. թանգարանում	1276 Բ.	Սամբուկ	այժմ Դարի վանքում է
196 3	Խաչատուր	Պատմ. թանգարանում	ԺԳ-ԺԾ ՊՂ.	Երկրաբան	խաչի թանգարանը շեղված է
197 4	Տապալանքային	Վերջնականում	1882 Բ.	Սամբուկ	Ջրի հունի վանքում
198 6	Կրճատագիտական	Գ-ի թանգարանում	ԺԳ ՊՂ.	Սամբուկ	Կապիտալական թանգարանում
199 6	Կրճատագիտական	Գ-ի թանգարանում	ԺԳ-ԺԴ ՊՂ.	Սամբուկ	Կապիտալական թանգարանում
2007	Տապալանքային	Պատմ. թանգարանի թանգարանում	ԺԳ-ԺԾ ՊՂ.	Սամբուկ	Պայմանագրի կնիք
201 8	Տապալանքային	Պատմ. թանգարանի թանգարանում	ԺԳ-ԺԾ ՊՂ.	Սամբուկ	ՍԱԳ արտադրանքներում
202 8	Տապալանքային	Պատմ. թանգարանի թանգարանում	ԺԳ-ԺԴ ՊՂ.	Սամբուկ	Սամբուկ

ՔՐԻՆԱՎ ՉՋՈՒՂ

203 1	Երկրագործ	Քարանձակ	ԺԾ ՊՂ.	Կանգուն
204 2	Խաչատուր	Ազուգ. եկեղ-ու մուսթի մեջ	1244 Բ.	Սամբուկ
205 3	Խաչատուր	Ազուգ. եկեղ-ու մուսթի մեջ	ԺԳ ՊՂ.	Սամբուկ
206 4	Խաչատուր	Ազուգ. եկեղ-ու մուսթի մեջ	ԺԳ ՊՂ.	Սամբուկ

207 6 Վերնագամոց
208 8 Ցապամաքայք

Եկր-ու. հոր կտրվում
Չհիճված մեղրում

ՇՁ-ՇՁ որ.
ՇՁ-ՇՁ որ.

ապերանկ
ամբողջական

սլքանառնիտ

ՅԱՅԱՆԻՒՆԱՐ ՉՅՈՒՂ

209 1 Գյուրաբանդի
210 2 Եվրեղի
211 3 Չերնգամոց

Գ-ի հոր եզրին
Գ-ի հոր կտրվում
Եկր-ու. շարք

Շ-ՇՊ ԳԻ-
ՇՁ-ՇՁ որ-
Շ-ՇՊ ԳԻ-

առկում
կլիտակեր
առկում

ՔԱՇԱՅԱՆԻ ԵՐՁԱՆԻ ՊԱՏԱՄԱԿԱՆ ՀՈՒՆԵՐՉԱՍՆԵՐԻ ՑՈՒԹԱԿ

ԱՆՈՒՄԻ

212 1 Չերնգամոց

Գ-ում

առկում

պլանցվել է 1988-1993 թթ.

213 1 Խաչքար

Գյուրաբանդում

քնկար

սարձամազիտ

ԱՐՏԱՆԵՆԻ ՉՅՈՒՂ

1481 ք.

ԱՐԱՍԻ

214 1 Եվրեղի
215 2 Ցապամաքայք
216 3 Վանք
217 4 Չերնգամոց
218 6 Ցապամաքայք
219 8 Ցապամաքայք

Գյուրաբանդում
Եվրեղյա ալ. պատին
Գ-ից 1,5 կմ հոր
Քլամբի եվրեղյու. շարք
Չերնգամոցում
Չերնգամոցում

ՇՁ Դ-
ՇՁ Դ-
ՇՁ-ՇՁ որ-
ՇՂ-ՇՁ որ-
1208 ք.
1692 ք.

կանցրած
ամբողջական
կլիտակեր
կլիտակեր
ամբողջական
ամբողջական

ճիւղանակ
ու.Ճի պատմի թաղանթում/Ճի
պլանցվել է 1983 թ.

220 1 Եվրեղի
221 2 Ցապամաքայք

Գյուրաբանդում
Եվրեղյա մասրի շարք

ՇՁ Դ-
ՇՁ Դ-

կլիտակեր
ամբողջական

ճիւղանառնից փլված է
ու.Ճի պատմի թաղանթում/Ճի

ԲՏԱՆՑ ՉՅՈՒՂ

ՀՀ Կատեգորիա	Գ-ԴԵ 2 կՈ ԽԻ-ԱՄ	1236 Բ.	ԱՃՆՈՒՄԱՅԱԿԱՑՈ	ԳՆԱԿԱՅԱԿԱՑ Է
ԳՐԱԴԱՆԱԿ (ԳՐԱԴԱՆԱԿԱՆ)				
223 1 Խաչքար	քննվելի առն պատվի մեջ	Ժ-ԺԱ թթ.	բնագր	
224 2 Կամուրջ	Գ-ԴԵ 2,5 կՈ ԽԻ-ԱԳ	ԺՁ թ.	առկա	պատահ. գույք խնայելու
ԵՐԱՄՈՒԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿՆ				
225 1 Բնակելի տուն	գյուղատնակ	ԺՁ թ.	կանգուն	առկա թուղթերով 2 սեյնով
ԾՐԱԿԱՆԱԿԱՆ				
228 1 Օրինակագրք	գյուղատնակ	Ժ-Ժ թթ.	կանգուն	համառ, կրճ. նախագրի համ.
227 2 Անդամառում	վանի իր. կայուն	ԺԵ թ.	կանգուն	միամռ, կրճ. 2001 թ.
228 3 Անդամառում	վանի իր. կայուն	ԺԵ թ.	կանգուն	միամռ, կրճ. 2001 թ.
229 4 Մարտի	վանի առ. կայուն	1815 թ.	կյանակիր	աթճ. ուղեգրով է 1868-93 թթ.
230 6 Խաչքար	մեղամատան ալ. պատի մեջ	1806 թ.	ամբողջական	
231 8 Խաչքար	վանի բակում	ԺԵ թ.	ամբողջական	աթճամուղի
232 7 Տաղանթագրք	մեղամատան ալ. մուտքին	ԺԵ թ.	ամբողջական	
ԿԱՆՏՐԱ ԳՅՈՒՄ				
233 1 Վանք	Գ-ԴԵ 1 կՈ ԽԱ.	ԲՁ-ԺԱ թթ.	կյանակիր	
234 2 Փնդված մեղ	վանի շտրպ	ԲՁ-ԺԳ թթ.	առկա	
235 3 Խաչքար	փնդված մեղում	Ժ-ԺԱ թթ.	ամբողջական	աթճամուղի
236 4 Խաչքար	փնդված մեղում	Ժ-ԺԱ թթ.	ամբողջական	
237 6 Խաչքար	փնդված մեղում	Ժ-ԺԱ թթ.	ամբողջական	
238 8 Կամուրջ	Գ-ԴԵ 1,5 կՈ ԽԱ-ԱՄ	ԺԵ-ԺԳ թթ.	առկա	պատահաբար ին խնայելու
ՀԱԿ ԳՅՈՒՄ				
239 1 Այ. Այնաս խնայելու	գյուղատնակ	1875 թ.	կանգուն	համառ

240-2	Գերեզմանոց	Եղի-ի շտաբ	ԾԳ-ԾՅԹ ԳԿ	առնչյան Կ	Կոստանոլ
241-3	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1662 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
242-4	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1666 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
243-5	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1668 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
244-6	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1691 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
245-7	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1804 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
246-8	ՐՆՏՆԻՆՆԻ ԱՌԱՄ	Գ-ում	1802 թ.	Կանոն	Կոստանոլ
247-9	Չղաղաք	Գերեզմանոց	1662 թ.	Կրտսեան	Կոստանոլ
248-10	Կամուրջ	Գ-ի նր եզրին	ԾՅԹ Կ	Կանոն	Կոստանոլ
ԳԱՐՆԱՐ ԳՅՈՒՆ					
249-1	Այ. Աստվածուհի	Գ-ի ալ եզրին	ԾԵ Դ	Կրտսեան	Կոստանոլ
250-2	Ցապանաբայ	Ենթեզմանոց	ԾԵ Դ	առնչյան	Կոստանոլ
251-3	Իսթաթուր	Ենթեզմանոց	ԾԳ-ԾԴ ԿՊ	առնչյան	Կոստանոլ
252-4	Գերեզմանոց	Գ-ի նր-ում եզրին	ԾԵ-Ի ԿՊ	առնչյան	Կոստանոլ
253-6	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1668 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
254-6	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1837 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
256-7	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1840 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
258-8	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1848 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
267-8	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1803 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
258-10	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1871 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
259-11	Ցապանաբայ	Գերեզմանոց	1803 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
ԳԵՐԻՎ ԳՅՈՒՆ					
260-1	Այ. Գևորգ եկեղեցի	Գյուղամյա	ԾԵ-ԾԵ ԿԿ	Կանոն	Կոստանոլ
261-2	Իսթաթուր	Ենթեզմանոց	1817 թ.	առնչյան	Կոստանոլ
ԿՈՍՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՅՈՒՆ					
262-1	Այ. Սյուրբ Եկեղեցի	Գյուղամյա	ԾԵ Դ	Կանոն	Կոստանոլ
263-2	Վանք	Գ-ից 1 կմ հս	ԾԵ Դ	Կրտսեան	Կոստանոլ

ՇՊԱԽՈՒ (ԱՌՆԱՊԱՏԱՐ) ԳՅՈՒՎ		ԳՅՈՒՎ		ՄԱՐԿԱՆԱԿ	
264 1	Գինեղձամուր	Գ-ում	Թ-ՎԵ թղ- ավելյան	ավելյան	արձանագիր
265 2	Խաչքարի պատվանդ	Գինեղձամուր	1629 թ. ամբողջական	ամբողջական	պատկ. Է ձախարակման խնդր
266 3	Կամուրջ	Գ-ից Գ.Բ կմ խա	ԹԸ-ԹԹ թղ- ավելյան	ավելյան	
ԴԱՐՄԱՆԱՐ ԳՅՈՒՎ					
267 1	Եկեղեցի	Գ-ից 1 կմ խա-ալ	ԹԶ-ԹԴ թղ- կանցան	կանցան	ժայռախոր, միանգալ
268 2	Ազգիք	Գյուղամիջում	1688 թ. կիսաավել	կիսաավել	
ԱՌՆՈՒՎ ԳՅՈՒՎ					
269 1	Ար. Մրմաս եկեղեցի	Գյուղամիջում	1662 թ. կանցան	կանցան	կռամալ
270 2	Վանք	Վարդաբուն գյուղի-ում	Թ-Ժ թղ- կանցան	կանցան	կրկնադր. խաչքանու գմբուք.
271 3	Խաչքար	Գինեղձամուր	ԹԸ-ԹԹ թղ- բնկույթ	բնկույթ	
272 4	«Այնասումի Խաչք-Վ»	Գ-ից 2 կմ խա-ալ	ԹԳ թ. կիսաավել	կիսաավել	
ԵՎԱՎԱ ԳՅՈՒՎ					
273 1	Եկեղեցի	Գյուղամիջում	ԹԵ թ. կանցան	կանցան	միանգալ
274 2	Գինեղձամուր	Եկեղեցու շրջք	ԹԱ-ԹԸ թղ- ավելյան	ավելյան	
275 3	Խաչքար	Գինեղձամուր	ԹԱ-ԹԹ թղ- ամբողջական	ամբողջական	
276 4	Ցալամաքար	Եկեղեցու ալ պատիծ	1629 թ. ամբողջական	ամբողջական	ալիք պատվի քարե անոթակ/մեք
ԱՅՈՒՆԻՍ (ԱՄՐՈՒՆԱՐ) ԳՅՈՒՎ					
277 1	Եկեղեցի	Գ-ից Գ.Բ կմ խա	ԹԱ-ԹԶ թղ- կանցան	կանցան	միանգալ
ՔԱՇԱԽԱՐ ԳՅՈՒՎ					
278 1	Ապարանք	Գյուղամիջում	ԹԹ-ԹԷ թղ- կիսաավել	կիսաավել	Աղվա-Չախարակ

ՔԱՆԻՍԻՆԻԻ (ՂՈՐԱՔԻԻ) ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏԱՆԿԱՆ ՅՈՒՆԵՍԿՈՎՈՅԱՆՆԵՐԻ ԶՈՒՅԱԿ

		ՔԱՆԱՐԱՅ	
		ՎՇ-ՎՃ ՊԳ.	Կյառալեր
279-2	Եկեղեցի «Անուստեթ»	գյուղից 3 կմ հյ	
ՂԱՇԱՐԱՅ			
		ՍԳՅԱՐԱՅԻ	Սալերյան
280-1	Եկեղեցի	գյուղում	
281-2	Գերեզմանոց	Եկեղեցու շրջից	Կյառալեր
ՉԱՆՔ			
		ՎՇ-ՎՃ ՊԳ.	Կյառալեր
282-1	Գերեզմանոց	գյուղամիջում	
ՉՈՐ (ՇՈՐ)			
		Վ-ՎԳ ՊԳ.	Կյառալեր
283-1	Քերտ	գյուղից 2 կմ սև	
ՉԱՐԱՅԵՑ			
		Վ-ՎՃ ՊԳ.	Սալերյան
284-1	Գերեզմանոց	գյուղում	
ՃԱՂԿՈՒՑ			
		1641 թ.	Կամերոն
285-1	Եկեղեցի	գյուղում	ժամանակ
ՍԱՐԴՈՒ			
		1694 թ.	Կամերոն
286-1	Եկեղեցի	գյուղում	ժամանակ
287-2	Խաչքար	Եկեղեցու հոր ճակատում	խաչքարակալից թերթված է
ՆՂՈՒՆԻ (ՆՂՈՒՍԻ)			
		1686 թ.	Կամերոն
288-1	Կամուրջ «Լազարադրիտ»	գյուղից 2 կմ հս	վերականգնված 1902 թ.

ԿՐԻԱՍՈՒԿԱՆԻ (Ջամգեղան) ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՈՒԽԱՆ ԱՌԻՏԱԳՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՁՈՒՅՈՒԿ

	ԲԻՇՐԱՆԻ (ՇԱՏԱՐԻԱՊ)	
259 1 Եկեղեցի	զբաղի 0,9 կմ հա-ամ	կամեղան
	ՅՈՒԹ	
260 1 Կամուրջ	զբաղի հա-ամ եզրին	կամեղան
	ԽԱՇՏԱԹ	
261 1 Խաչքար	զբաղում	ամբողջական
	ՎԱՅՈՒՆԱՆԵ (ՎԱՆՆԱՆԵԼԻ)	
262 1 Աղբյուր	զբաղում	զուտում է
263 2 Գլխու, Վ-գլխաձևա	Գ-ից 2 կմ ամ	ավելում
	ՅԱՆՉԱՅՈՒԹ	
264 1 Եկեղեցի	զբաղում	կամեղան
265 2 Գեղեզմանոց	նվթիցից 2 հարկ	ավելում

ԱԿՆԻ (ԱՂՂԱՄԱՐ) ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՈՒԽԱՆ ԱՌԻՏԱԳՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՁՈՒՅՈՒԿ

	ԱԿՆ (ԱՂՂԱՄԱՐ)	
266 1 Եկեղեցի Վ-ամբարան	քաղաքից 2,5 կմ հա-սղ	6-է դր. կամեղան
267 2 Խաչքար	1268 թ. ամբողջական	
268 3 Բաղրու Տիգրանավանդ	քաղաքից 2 կմ հա	1268 թ.
	ԲՈՅ-ՎԱՅՈՒՆԻ	
269 1 Բաղրու Վրդուպետ	զբաղի եզրին	վաղ միջնդր.
300 2 Ցաղարանք	16 դր.	կապտավանդ արձանաձևի

սիրական մղումները. մէկ այլ դէպքում դրանք կարող են զուգակցուել բնակութեան նախկին վայրում առկայ ծանր ընկերային-տնտեսական կացութիւնը տեղափոխուելու միջոցով յաղթահարելու եւ ընտանիքի համար գոյութեան տանելի պայմաններ ապահովելու ցանկութեան հետ. երրորդ դէպքում կարող են առաջնային լինել միայն տնտեսական գործօնները:

Բնական է, որ մէկ յօդուածի շրջանակներում հնարաւոր չէ ներկայացնել վերաբնակեցման գործընթացների ողջ բազմազանութիւնն ու դրանց առանձնայատկութիւնները գիւղական եւ քաղաքային բնակավայրերում: Պատկերի ամբողջացման համար անհրաժեշտ են համալիր հետազոտութիւններ, ազգագրական դիտարկումներ, որոնք հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն ներկայացնելու հայոց նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն իրողութիւններից մէկը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Հեղինակներն իրենց երախտագիտութիւնն են յայտնում «Ռադիօ» պետական ձեռնարկութեան տնօրէն պարոն Միքայէլ Յակոբեանին, որի ֆինանսական օժանդակութեամբ յաջողուեց 1996 թ. դաշտային հետազոտութիւններ սկսել Լ.Ղ.Յ.ում:

¹ Այդ տարուայ վերջում քաղաքում 1500ից աւելի բնակչութեան մասին խօսակցութիւնները հիմնուած էին ալիւրի կտրօնների ստացողների ցուցակների տուեալների վրայ: Բայց այս աղբիւրն անվստահելի է, քանի որ այդ ցուցակներում ընդգրկուած ընտանիքներից շատերը միայն մէկ ներկայացուցիչ ունէին Շուշիում, իսկ իրենք բնակուում էին Ստեփանակերտում կամ Հայաստանում, իսկ ոմանք էլ ներկայանում էին միայն ալիւրը ստանալու օրերին: Դաշտային ազգագրական միւթեր (այսու՝ Դ.Ա.Ն.), Շուշի, 1992-1994:

² Դ.Ա.Ն., Շուշի, 2000:

³ Դ.Ա.Ն., Շուշի, 1992-1994:

⁴ Դ.Ա.Ն., Շուշի, 1992-1994:

⁵ Դ.Ա.Ն., Շուշի, 2000:

33.

**У БОЛЬШИНСТВА - МНОЖЕСТВО СКОТА,
БОГАТЫЕ САДЫ И ОГОРОДЫ*****КИМ КАГРАМАНЯН**

13 июня 1992 года пал Шаумяновский район НКР, но до сих пор на общественных началах выходит в свет и бесплатно распространяется общественная газета “Колокола Мрава”. В связи с этой датой состоялось интервью с редактором этой газеты Кимом КАГРАМАНЯНОМ.

- 13 июня - трагическая дата в жизни шаумяновцев и не только их, а всего армянского народа. Но ведь до этого дня шаумяновцы стойко сопротивлялись. Как вы оцениваете роль самообороны района в Арцахском движении?

- Прежде всего я хочу поблагодарить “Голос Армении” за то, что вы помните эту дату. Больно, что величайшая для нас трагедия осталась в тени успехов, достигнутых в войне. Ведь не только весь район был захвачен Азербайджаном, мы понесли множество жертв, но и сотни людей остались в захваченных деревнях и пропали на путях насильственной депортации. Судьба их до сих пор неизвестна, хотя и ходят слухи, что их держат в заложниках. На государственном уровне ничего не делается, об этом даже не принято говорить. Наши СМИ в этом вопросе хранят каменное молчание. Что же касается самообороны, то это, безусловно, одна из самых героических страниц во всей истории армянской освободительной борьбы, которая, к сожалению, до сих пор не оценена по достоинству. Достаточно вспомнить, что после депортации и бегства почти полмиллиона армян из Азербайджана, только население

Шаумяновского района и Геташенского подрайона
**Голос Армении, (13/06/2000).*

не покинуло родной земли. Собственными малыми силами, лишённые государственной поддержки, они более 4 лет упорно сопротивлялись Азербайджану, которому при этом помогали и советские войска. Первое серьёзное вооружённое столкновение произошло именно в Шаумяне: в январе 1990г. около деревни Манашид вооружённые азербайджанцы потерпели позорное поражение и, понеся большие потери, бежали. Даже после трагического падения Геташена самооборона Шаумяна продолжала оставаться прочной. Более того, шаумяновцы сумели изгнать азербайджанцев из деревень Эркедж, Манашид, Бузлук, захваченных ими с помощью советских войск, сделав неприступной северную границу автономной области. Именно с объединением Шаумяновского района с НКАО 2 сентября 1991г. была провозглашена Нагорно-Карабахская Республика. Не оценена по достоинству и реорганизация сил самообороны Шаумяновского района в партизанский отряд под командованием Шагена Мегряна. Не оценена и роль отряда в военных победах 1992-1994гг., особенно в освобождении и укреплении безопасности северных территорий НКР.

—В свое время боевые победы партизанского отряда, возглавляемого Шагеном Мегряном, вдохновляли весь армянский народ, однако после установления перемирия мы так и не узнали, какой оказалась дальнейшая судьба этого отряда.

—Путь отряда после установления перемирия в мае 1994г. столь же славен, как и вся его боевая биография. Бойцы отряда не покинули освобожденных ими северных территорий, сами поселились здесь и перевезли сюда свои семьи. Этим было положено начало очень важному процессу по упорядочению нарушенной демографической ситуации и упрочению национальной безопасности НКР. В короткое время поселенцами-шаумяновцами было создано несколько благоустроенных сел. Это стало очень важным фактором в социально-экономическом и морально-психологическом аспектах. Шаумяновский район, некогда меликство Гюлистана, занима-

ет достойное место в истории нашего народа. Благодаря переселению шаумяновцы вновь объединяются на арцахской земле, спасая тем самым от утраты важнейшую частицу армянского генофонда. Десятки и десятки семей, насильственно изгнанных, доведенных до катастрофического материального и нравственно-психологического состояния, переселившись сюда, сумели зажить достойной жизнью. Их живой пример убедил многих принять решение и тоже стать переселенцами. Учитывая это обстоятельство, наша газета и благотворительный земляческий союз «Шаумян-Геташен» обратились к властям НКР с просьбой создать для шаумяновцев-переселенцев необходимые для проживания условия, и просьба эта была удовлетворена. Был образован Шаумяновский район НКР с новыми административными границами.

— Скажите, пожалуйста, как конкретно содействует государство переселенцам и какие результаты сегодня дала эта политика?

— Переселенцам, исходя из количества душ в семье, предоставляются дома. При этом и дом, и приусадебный участок через 5 лет переходит в их собственность. Главе семьи едино временно выдается 20 тыс. драмов, а каждому члену семьи - по 5 тыс. драмов. Для приобретения скота предоставляются долгосрочные кредиты, отдельные кредиты, причем на незначительных процентах, - для покупки домашней утвари и мебели. Переселение осуществляется за счет государства. Установлены и другие ощутимые льготы и разнообразные скидки, особенно для молодых семей. Примечательно, что, прийдя к взаимному согласию, переселенец может выехать и на месте ознакомиться с условиями, поработать на строительстве выделенного ему дома (обеспечив тем самым и качество строительства), причем работа эта также оплачивается. Предоставляемого государством, конечно, недостаточно для решения всех проблем, встающих перед переселенцами, не говоря уже о том, что и предусмотренное само по себе не реализуется, так как и здесь неизбежны бюрократические проволочки, нарушения и т. д. Если уж в Ереване, в родительском доме, в

привычном окружении соседей люди сталкиваются с бесчисленными трудностями, то вы представляете, какова жизнь во вновь создаваемой деревне среди гор и лесов - транспорт, телефон, электричество, медпункт, школа - тысяча и одна проблема. Но одно можно сказать точно: эти же самые горы и леса полны всякого добра: плоды, фрукты, обильная дичь, в реках - вкусная рыба, на полях - бесчисленное количество зелени, вкусной и полезной. Уже на следующий год переселенец живет самостоятельной нормальной жизнью, а через несколько лет он становится хозяином благоустроенного хозяйства, так как полагается в первую очередь на свой собственный труд. Трудолюбивые живут прекрасно: свидетельство тому - многие семьи в Аканаберде, в Чаректаре и других деревнях. Редко кто живет плохо, да и то из-за собственной лени. У большинства же множество скота, богатые сады и огороды - крестьяне усердно обрабатывают их и получают хороший урожай. Но хочу подчеркнуть еще раз - как бы трудолюбив ни был человек, жизнь его не будет полноценной, если в деревне нет врача, в медпункте нет необходимых лекарств, в школе нет специалистов и т. д. Так что, помимо скромной помощи государства, переселение должно стать всеобщей национальной заботой. Снимок, символический для села Ехегнут Шаумяновского района НКР. Один из переселенцев, Миша, решил сам обеспечить себя источником электроэнергии: достал движок, приделал лопасти... Однако пока он мучился, электричество получило соседнее село Чаректар и пришла очередь Ехегнута. Публикуемое же фото символично тем, что красноречиво свидетельствует: переселенцы надеются в первую очередь на себя. Между тем ясно, что человеку в одиночку бурную реку не обуздать...

34.

Հայկական պատմական հուշարձանները ազատագրված շրջաններում

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Մշակութակիր և մշակութաստեղծ բազմաթիվ ժողովուրդների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Հայ ժողովուրդը, որը բազում դարերի ընթացքում արարած մշակութային անհամար կոթողներով հարստացրել ու ճոխացրել է պատմական Հայրենիք-բնօրրանը:

Հայաստանը պարբերաբար ասպատակող ու ավերող օտարամուտ ցեղերից յուրաքանչյուրը՝ արաբները, մոնղոլները, թյուրքական ու այլևայլ ցեղեր ահռելի վնաս են պատճառել Հայ մշակույթին, հաճախ դանդաղեցրել և կամ նույնիսկ առժամանակ կասեցրել վերջինիս զարգացումը:

Պայմանավորված այն հանգամանքով, թե զարգացման ու քաղաքակրթական ինչ մակարդակ է ունեցել Հայաստանը նվաճած պետությունն ու ժողովուրդը, այդքանով էլ արտացոլվել են Հայ ժողովրդի մշակութային կորուստները: Այսինքն, որքան ավելի ցածր մակարդակ է ունեցել նվաճողը, այնքան ավելի ծանր, հաճախ անդառնալի են եղել մեր մշակութային կորուստները:

Սկզբնաղբյուրների համաձայն Հայ ժողովրդի և մասնավորապես մշակույթի զարգացման համար առանձնապես դժնդակ իրավիճակ ու ժամանակաշրջան էր հաստատվել թուրք-սելջուկյան տիրապետության օրոք՝ 11-12-րդ դարերում: Բավական է նշել, որ 1170 թ. վերջիններս սողոսկելով Սյունիք, Բաղաբերդի զբաղման ժամանակ հրո ճարակ դարձրին ավելի քան 10.000 ձեռագիր մատյան:

Վերջին հինգ-վեց հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստանում և Փոքր Ասիական թերակղզու վրա բնավորված թյուրքական ցեղերն ու դրանց միավորումով ստեղծված թուրք-օսմանյան պե-

տուլթյունը՝ նվաճած տարածքներն իր համար ապահովելու միտումով, շարունակաբար ոչնչացնում ու անհետացնում է բնիկներից ավանդված նյութական մշակույթի հուշարձանները:

Ի մեծ դժբախտուլթյուն հայ ժողովրդի՝ պատմական զարգացումների բերումով ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության կազմից դուրս են մնացել և հարևան պետություններին բռնակցվել ողջ Արևմտյան Հայաստանը, Հյուսիսային Արցախը, Գուգարքի նշանակալի մասը, Նախիջևանը:

Բացառությամբ մեր հարավային հարևան Իրանի, որի տարածքում են գտնվում հայկական պատմական հուշարձաններով ոչ պակաս հարուստ Պարսկահայքի գավառները, որտեղ դրանք պետական հոգածության ներքո հնարավորինս պահպանվում և վերականգնվում են, Հայաստանի Հանրապետությանը հարևանակցող մնացած երեք պետություններն ըստ էության տասնամյակներ շարունակ նպատակամղված ու ծրագրված կերպով քանդում, անհետացնում են հայ մշակույթի հուշարձանները: Հանցանք, որն ըստ էության գործվել ու շարունակում է գործվել ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համայն քաղաքակիրթ աշխարհի դեմ, քանի որ այն ամենն ինչն այլևս բնաջնջված է երկրի երեսից համաշխարհային քաղաքակրթության անքակտելի մասն էր կազմում:

Հատկանշական է, որ հայկական պատմամշակութային արժեքների հետևողական բնաջնջման քաղաքականությունը որդեգրած երեք պետություններն էլ՝ Թուրքիան, Ադրբեջանն ու Վրաստանն անխնա կերպով ոչնչացնում են ազգային պատկանելիության առումով առավել ակնառու հատկապես պաշտամունքային և գերեզմանական հուշարձանները: Այս իմաստով ուշադրավ է Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը, որի գլխուլթյունների ակադեմիայի հովանու ներքո գործող պատմաբանները մի քանի տասնամյակ շարունակ (սկսած 1960-ական թվականներից) իրար հետևից լույս ընծայվող աշխատություններով գիտական աշխարհին փորձում էին համոզել, ապացուցել, թե Ադրբեջանի Հանրապետության ստեղծումից հետո այդ պետության տարածքում հայտնված հայկական պատմական բազմահազար հուշարձաններն իբրև ոչ թե հայկական են, այլ իրենց իսկ թյուրք ցեղերի քրիստոնյա «նախնիներ»՝ աղվաններից ժառանգություն մնացած պատ-

մական հուշարձաններ:

1988 թ-ից ի վեր Ադրբեջանում մոլեզնող «աղվանական» հուշակված հայկական հուշարձանների համատարած ջարդը բացահայտում է, որ Ադրբեջանի ներկայիս իշխանութիւններն այլևս փոխել են իրենց հայեցակարգը և հայկական հուշարձանների նկատմամբ յուրացման ապարդյուն ճիգեր գործադրելուն գերադասում են իսպառ բնաջնջել դրանք: Արդյունքում՝ համատարած ավերումների են ենթարկվել պատմական մեծարժեք արձանագրութիւններով հարուստ հազարավոր խաչքարերով ու տապանաքարերով մի քանի հարյուր հայկական գերեզմանոցներ, բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ:

Հարկ է նշել, որ կատարված ոճրի իրական ծավալների ընդգրկման մասին ստույգ տվյալներ ձեռք բերելն անհնարին է, քանի որ հայկական պատմական հուշարձաններ այցելելու արտոնութիւնն որևէ կերպ չեն կարողանում ձեռք բերել Ադրբեջան մուտք գործող նույնիսկ օտարերկրյա քաղաքացիները (եզակի բացառութիւն է 2005 թ. աշնանը շտաբանագի Սթիվեն Սիմի այցելութիւնը Նախիջևան, որը 3 օր անց երկրամասից վտարվելու պատճառով հասցրեց տեսնել և լուսանկարել միայն Շոռոթ, Ապրակունիս և Քոնա գյուղերի իսպառ կործանված վանքերը): Հետևաբար Ադրբեջանի բռնազավթած հայկական շրջաններում հայկական հուշարձանների համատարած ոչնչացման մասին մեր պնդումներն առավելապես հիմնված են այն հուշարձանների վերաբերմամբ, որոնք մոտ են սահմաններին և տեսանելի են Հայաստանի Հանրապետութեան, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան կամ էլ Իրանի տարածքից: Այդօրինակ հուշարձաններից են.

ԳԱԳԱ ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ. գտնվում է Ղազախի շրջանի Դաշ-Սալախի գյուղից 4 կմ արևմուտք, Գագ լեռան գագաթին, ՀՀ պետական սահմանից մի քանի հարյուր մետր հեռավորութեան վրա: 2003 թ. ադրբեջանական զինուժը վանքը հենակետի վերածելու կապակցութեամբ վանքում մասնակի քանդումներ են կատարել: Մասնավորապես ոչնչացրել են վիմագրերը:

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔ. գտնվում է ՀՀ Տավուշի մարզում, Չինարի գյուղից 1 կմ արևելք, Ադրբեջանի հետ ՀՀ պետական սահմանից 300 մետր հեռու: Ադրբեջանական զինուժը վերջին տարիներին ահրնդհատ հրազենային կրակի տակ է պահել վանքի

Հատկապես արևելյան ճակատը: Գլխավոր եկեղեցու նշված ճակատում արդեն իսպառ ոչնչացվել են 13-րդ դարի մի շարք պատմական մեծարժեք ու ընդարձակ արձանագրություններ: Հրագենային նշանառություն տակ են պահվում նաև վանքի բոլոր այցելուները:

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ. գյուղը գտնվում է 1992 թ-ից ի վեր ադրբեջանական բանակի կողմից գրավված ԼՂՀ Շահումյանի շրջանի տարածքում: Գյուղի կենտրոնական մասում մի բարձրունքի վրա մինչև 1992 թ. միանգամայն կանգուն Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է հին եկեղեցու տեղում 1688 թ., 1988-1989 թթ. նորոգվել էր համադյուղացիների ուժերով) պայթեցվել է 1997-2000 թթ. միջակայքում: Փլատակված եկեղեցու մնացորդները պարզ տեսանելի են Գյուլիստանի հանդեպ, գյուղի հարավային կողմով, Մուսլի լեռնաշղթայի վրայով անցնող ԼՂՀ պաշտպանական ուժերի բնագծից:

ՋՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՈՑ. պատմական Հայաստանի Շահապոնք, Երնջակ և Գողթն գավառները գտնվում են Նախիջևանի ինքնավար Հանրապետության տարածքում:

Ուշ միջնադարում Երնջակ գավառի կենտրոնը Ջուղա քաղաքն էր (ադրբ. Ջուլֆա), որը գտնվում էր Արաքս գետի ձախ ափին, ներկայումս Իրանի ու Նախիջևանի սահմանագծին:

7-րդ դարում Ջուղան հանրաճանաչ բնակավայր էր, որը 10-13 դարերում զարգանալով վերածվեց քաղաքի, իսկ 15-17 դդ.՝ առևտրական նշանավոր կենտրոնի:

1605 թ. Շահ Աբբաս թագավորը Պարսկաստանում արհեստն ու առևտուրը զարգացնելու նպատակով Ջուղայի հայ բնակչությունը Պարսկաստան բռնագաղթեցրեց՝ քաղաքը կործանելով ու կանգուն թողնելով միայն գերեզմանատունը:

Ջուղա քաղաքի 18 եկեղեցիների, հոյակերտ կամուրջի, քարավանատների, ծածկած շուկայի, քաղաքային և բնակելի շինությունների ավերակները, ամբողջովին ավերված գերեզմանատան խաչքարերը նրա փառավոր անցյալի լուռ, բայց խոսուն վկաներն են: Ջուղայի գերեզմանատունը տարածվում է ավերված քաղաքի արևմտյան կողմում, միմյանցից փոքրիկ ձորակներով բաժանված բլրակների վրա: Ջուղայի գերեզմանաքարերը մշակման կատարելությունը բաժանվում են երեք խմբի՝ 9-14 դդ., 14-16 դդ., 16-րդ

դարից մինչև 1605 թ.: Դրանք իրենց բազմազանությունամբ, զարդաբանդակներով, պատկերաքանդակներով խաչքարային արվեստի անկրկնելի նմուշներ են:

Հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ Զուղայի տեղահանությունից հետո՝ 1648 թ., գերեզմանոցում արձանագրվել են շուրջ 10000, 1903-1904 թթ.: մոտ 5000 խաչքար ու մի քանի հազար տապանաքար, իսկ 1971-1973 թթ.՝ շուրջ 4000-4200 խաչքար:

Նորհրդային տարիներին Ադրբեջանի կազմում հայտնված գերեզմանատուներ ոչ միայն չի արժանացել հուշարձանների պահպանություն վարչություն ունեցողությանը, այլև շինարարությունից մեջ օգտագործելու նպատակով մերձակա գյուղերի թուրք ազգաբնակչությունը խաչքարերը կոտրատում և վերածում էր միաչափ խորանարդների:

1998 թ. նոյեմբերին Իրանի սահմանից կատարված լուսանկարները փաստեցին, թե ինչպես էին ադրբեջանցիները բուլղոզերներով քանդում և տեղահանում գերեզմանաքարերը, տեղը հարթեցնում, քարերն էլ գնացքով տեղափոխում...

Բարբարոսությունները տևեցին շուրջ 3 շաբաթ, որոնց ընթացքում ոչնչացվեց գերեզմանատան գեղաքանդակ խաչքարերի գրեթե 30%: Գերեզմանաքարերի տեղափոխումը երկաթգծով փաստում է, որ այս ամենը կատարվել է Նախիջևանի իշխանությունների հրահանգով:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին և պատկան համաշխարհային այլ կազմակերպություններին հղած բուռն բողոքները կասեցրին մշակութային այս ջարդը, որին զոհ գնաց շուրջ 800 խաչքար:

Սակայն բարբարոսությունը շարունակվում է և 2002 թ. Զուղայի գերեզմանոցի հանդիպակած իրանական կողմից կատարված լուսանկարներում այլևս տեսանելի չէ ոչ մեկ կանգուն խաչքար:

2005 թ. դեկտեմբերի 10-14-ի ընթացքում նոր ահազանգ հնչեց: Այս անգամ իրանական ավիացիոն կատարված լուսանկարները փաստում էին, որ ադրբեջանական բանակի ավիելի քան 100 զինվոր զինված ծանր մուրճերով, քլունգներով խճազանգվածի էին վերածում 2002 թ-ից ի վեր տապալված ու գետնատարած վիճակում գտնվող խաչքարերն ու տապանաքարերը: «Աշխատանքներին» մասնակցում էին էքսկավատորներ, բեռնատար մեքենաներ և այլ տեխնիկա:

Առկա փաստերն անվերապահորեն հաստատում են, որ ըստ էության քաղաքակիրթ աշխարհի համար փրկված են բոլոր այն պատմական հուշարձանները, որոնք գտնվում են ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության և նրան հարող ազատագրված շրջանների տարածքում (ի դեպ, 1993-1998 թթ. ընթացքում իրականացված հուշարձանների վավերագրման և ուսումնասիրման աշխատանքների շնորհիվ միայն ազատագրված շրջանների տարածքից հաշվառվել է ավելի քան 1600 հայկական հուշարձան):

Ազրբեջանական վանդալ իշխանությունները, որոնք ոգեշնչված են նույն գործելակերպում թերևս անգերազանցելի ավանդ ունեցող հոգևոր հայր Թուրքիայից սպառնալիք են համաշխարհային քաղաքակրթությանը, քանզի ոչնչացված հայկական բազմադարյան պատմական հուշարձանները համամարդկային քաղաքակրթության անքակտելի մասն են:

Ազատագրված շրջանների տարածքում հաշվառել ենք ավելի քան 1600 հուշարձան, որոնց ընտրանին՝ 300 միավորից բաղկացած ցուցակը ներկայացնում ենք ստորև (ամբողջական ցանկը լույս կընծայվի առանձին հատորով առաջիկայում): Հաշվառման աշխատանքներն սկսել ենք 1980-ական թթ. և ավարտել 1997 թ.:

35.

Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները*

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԺՈՐԵՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ,
ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, ՎԱՐԴԳԵՍ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Գործադիր ամփոփում: Հետազոտական խումբը՝ կիրառելով աղբյուրագիտական, տեղագրական ու Հնագիտական հետազոտությունների համալիր մեթոդաբանություն՝ ուսումնասիրել է Խաչենագետի ներքնահովտի պատմա-հնագիտական միջավայրը և հանգել այն եզրակացության, որ Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակները՝ բաղկացած ամրակայված հատվածից, քաղաքային ընդարձակ թաղամասից և երկու դամբարանադաշտերից՝ գտնվում են ներկայիս Շահբուլաղ կոմոդ աղբյուրի շրջակայքում:

Արդիականության հիմնավորում: Հանրահայտ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման մեջ կարևոր դերակատարում ունեն և պատմա-մշակութային բնույթի փաստարկները: Արցախի՝ բնիկ պատմական հայկական տարածք լինելու և մինչև 18-րդ դ. համարյա միատարր էթնիկ բնակչության ունենալու հանգամանքները մի անգամ չէ, որ կարևորվել են դարաբաղյան խնդրի զանազան մակարդակի քննարկումներում և այդ խնդրի լուծմանը միտված մոտեցումներում: Խիստ բնութագրական պիտի համարել, որ Արցախի հուշարձանների ցանկացած հետազոտություն առաջ է բերում աղբյուրագիտական իշխանությունների բողոքը՝ ընդհուպ մինչև միջազգային կազմակերպություններ բողոքների ու նոտաների հղումը: Այս առումով հայաստանյան արդի հայա-

* Հետազոտությունն իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հետազոտական արշավախումբը Հայրենադարձության և հիմնավորման «Երկիր» հասարակական կազմակերպությունների միության նախաձեռնությամբ ու ֆինանսավորմամբ (նախագահ Սևակ Արծրունի): Տպագրվում է առաջին անգամ:

գիտության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ Արցախի ընդգծված էթնամշակութային կերպար ունեցող հուշարձանների և պատմական իրողությունների հայտնաբերումը, ուսումնասիրությունը և ներկայացումն է պետական մարմիններին, հասարակությանն ու քաղաքական գործիչներին:

Նմանաբնույթ երևույթների շարքում առաջնային կարևորություն ունի Արցախի Տիգրանակերտի Փենոմենի բացահայտումը, քաղաք, որը լավագույն կերպով կարող է վկայել Արցախի էթնամշակութային նույնականությունը ողջ Հայաստանի հետ սկսած առնվազն մ. թ. ա. վերջին դարերից մինչև մ. թ. 11-12-րդ դարերը: Այն ենթադրում է այդ բնակավայրի հիմնադրման հանգամանքների պարզաբանում, նրա կոնկրետ տեղագրությունը հստակեցում և ի վերջո նրա հնագիտական հետազոտություն կազմակերպում:

Հետազոտություն մեթոդաբանությունը: Արցախի Տիգրանակերտի մասին առկա աղբյուրագիտական, տեղագրական ու պատմագիտական քննությունը հիմք էր տալիս հավանական համարել, որ բնակավայրի ավերակները պետք է փնտրել Խաչենագետի ներքնահովտում, այնտեղ, ուր Արցախյան լեռնաշղթան շեշտակի անկումներով ձուլվում է տափաստանի հետ, և որտեղով հնում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-աչևելք ձգվող մոտավոր դժով իրարից բաժանվում էին Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները: Հենց այս դժի վրա էին ըստ 7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսի գտնվում մյուս Տիգրանակերտը, որը պատկանում էր Ուտիքին, և Տիգրանակերտ ավանը, որը պատկանում էր Արցախին:¹ Հստակորեն տեղայնացնելու համար Արցախի Տիգրանակերտը, հետազոտական խումբը որպես պայմանական կենտրոն ընդունեց Խաչենագետը հարթավայր դուրս գալու կետը, և ուսումնասիրեց մոտ 10 կմ շառավղով ընդարձակ մի տարածքի հուշարձանները: Հետազոտություն առաջին փուլը ներառում էր տարածքի ճարտարապետական ու հնագիտական դրսևորումների լուսանկար-չական վավերացումը, քարտեզագրումը, թվագրումը և բնութագրումը, վերգետնյա հնագիտական նյութերի հավաքումը, լուսանկարչական վավերացումը, թվագրումը և բնութագրումը: Երկրորդ փուլը ենթադրում էր ստացված արդյունքերի համադրում առկա աղբյուրագիտական-տեղագրական քննության հետ և այս հիման վրա Տիգրանակերտի տեղագրության հստակեցում:

Տիգրանակերտի ընդհանուր հնագիտական բնութագիրը:
Դաշտային հետազոտությունները հիմք են տալիս խոսելու ինչպե-
նազետի ներքնահնավորում առնվազն չորս խոշոր պատմա-մշակու-
թային ժամանակների մնացորդների առկայությունը՝ բրոնզ-երկա-
թեղարյան, հելենիստական-անտիկ, միջնադարյան, 18-20-րդ դդ.:

Տիգրանակերտի տեղադրության համար շատ ավելի կարևոր
են մ.թ.ա. վերջին դարերի և մ.թ. առաջին դարերի հուշարձաննե-
րի և հնագիտական մնացորդների վավերացումը: Այս տեսակե-
տից ինչպե՞նազետի ներքնահնավորում վավերացված հուշարձաննե-
րի շարքում ամենաուշագրավն, անշուշտ, երկու մեծ բնակատեղի-
ներն են՝ տեղադրված ինչպե՞նազետի աջ և ձախ ափերից համարյա
հավասար հեռավորության վրա՝ մեկը Սոֆուլու գյուղի, իսկ
մյուսը՝ Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների մերձակայքում: Ընդ-ո-
րում, հայագիտական գրականության մեջ հենց այս երկու վայ-
րերն էին համարվում Տիգրանակերտի հնարավոր տեղադրության
վայրեր:

Սոֆուլուի մոտի ընդարձակ բնակատեղին, որը հայտնի է
Գյավուրկալա (բառացի՝ անհավատների բերդ) անունով, 60-70-
ական թթ. մասնակի ուսումնասիրվել է ադրբեջանցի հնագետնե-
րի կողմից:² Այստեղ այսօր էլ դիտելի են վաղմիջնադարյան եկե-
ղեցու ավերակները, սարկոֆագային դամբարանադաշտը, վաղ-
միջնադարյան խաչակիր կոթողի պատվանդանը: Եկեղեցին իր
հատակագծումով, հյուսիսային ավանդատան պատին փորագր-
ված խաչային հորինվածքով և կղմինդրների հավաքածոյով կա-
րելի է թվագրել 5-6-րդ դդ.:

Տեղանքից հավաքած խեղեղենը ներկայանում է նաև վաղ
ջնարակի ուշագրավ օրինակներով, որի հիման վրա կարելի է
բնակավայրի գոյության վերին սահման համարել 9-րդ դարը: Այս
տարածքում, ինչպես ժամանակին կատարված պեղումների ժա-
մանակ, այնպես էլ մեր տեղադնություն ընթացքում, ավելի վաղ
չըջանի, այդ թվում և Տիգրան Մեծի ժամանակին վերաբերող,
նյութեր չհայտնաբերվեցին: Սա բավարար հիմք է հավաստելու,
որ Տիգրանակերտը Գյավուրկալայի տեղում տեղադրելը խիստ
անհավանական է:

Արչավախումբը մանրամասնորեն հետազոտեց նաև Շահբու-
լաղ կոչվող աղբյուրների շրջակայքը, որը 19-րդ դ. տեղագիրնե-

րի մոտ հայտնի է նաև Թնգրնակերտ, Թառնակերտ, Թառանյուրտ կամ Թառնագյուրտ³ անուններով՝ հնչողությամբ շատ մոտ Մովսես Կաղանկատվացու օգտագործած Տկուակերտին⁴ և ի վերջո Տիգրանակերտին: Այս հետազոտության արդյունքները կարելի է ուղղակի սենսացիոն համարել, քանի որ հնարավոր դարձավ վավերացնել ընդարձակ մի բնակավայրի ամրակառույցների ձգվող հետքերը, քաղաքային թաղամասը՝ եկեղեցական շինությունների հաստահեղույս քարուկիր պատերով, կարասային ու քարարկղային թաղումներից բաղկացած երկու գերեզմանոցները, և ինչը որ ամենակարևորն է, մ.թ.ա. առաջին դարի խեցեղենի բազմաթիվ նմուշներ:

Նախ հետախուզվեց աղբյուրներից դեպի վեր ձգվող լեռան ժայռերիզը: Վավերացվեց, որ այն մոտ 200 մ երկարությամբ պատված է երկայնական ժապավենատեսք, աստիճանաձև բարձրացող հարթակներով: Նման ձևով են մշակված նաև Արմավիր և Արտաշատ մայրաքաղաքների մարմարե և բազալտե ժայռերը: Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք պարսպապատերի ժայռեղեն հիմքերի հետ: Այս ամրապատի երկայնակի ձգվող հիմքերը երկու տեղերում էլ լրացվում են կիսաշրջան փորածո հատվածներով, որոնք էլ վկայում են, որ պարիսպները ուժեղացված են եղել կիսակլոր աշտարակներով:

Ամրապատի հատվածում մակերեսից հավաքած խեցեղենի մեջ առկա են գունազարդ տարբեր անոթների բեկորներ: Դրանք հարդարված են բաց գույնի մակերեսին կարմիրով արված ժապավեններով, եռանկյունիներով, ճառագայթաձև և այլ տիպի զարդերով, որոնք բնորոշ են մ.թ.ա. 1-ին դարի առաջին կեսի խեցեղենին և աղբսովում են Հայաստանի հելենիստական մյուս հնավայրերի նյութերի հետ: Քիչ չեն նաև ոչ գունազարդ անոթների և կարասների բեկորները:

Ըստ երևույթին ամրակայված մասը կազմել է քաղաքի միջնաբերդը, իսկ ստորոտի հարթ մասը՝ քաղաքային թաղամասը, որին կից էլ վավերացվել են մ.թ.ա. 1-ին – մ.թ. 1-ին դարերի կարասային թաղումներով և վաղմիջնադարյան քարարկղային թաղումներով դամբարանադաշտերը: Քաղաքային թաղամասում վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, վերգետնյա համաժամանակյա խեցեղենի մնացորդները վկայում են, որ բնակավայրը

գործել է նաև վաղ միջնադարում:

Ի վերջո, տեղի ընտրություն գործում կարևոր դեր է խաղացել և աղբյուրների առկայությունը, որոնց շնորհիվ լուծվել է և քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրը:

Եզրակացություն: Արչավախմբի վավերացրած հնագիտական փաստերը լիովին բավարար են, որպեսզի, մատենագրական ու տեղագրական տվյալների հաշվառմամբ, Արցախի Տիգրանակերտը տեղագրվի Շահբուլաղի աղբյուրներից դեպի Վանքասար ձգվող լեռան ներքնամասում և նրան հարավից կից հարթությունում:

Հետազոտություն արդյունքները վկայում են նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը հանդիսանում է մշակութային և բնական մի յուրօրինակ տարածք, որը ցուցադրում է հայ էթնամշակութային մշտական ներկայությունը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները: Ուստի, ինչպես Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտությունը, այնպես էլ Խաչենի ողջ ներքնահովտի համալիր հետազոտությունը հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի /Աշխ. Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 125:

² Ամփոփ արդյունքերը տես Վահիդով Ռ. Մ., Հնագիտական պեղումները Գյավուրկալայում - Ադրբեջանի նյութական մշակույթը, հ. 4, Բաքու, 1965, էջ 167-181 (ադրբեջաներեն):

³ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 292, 299: Զալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան, 1858, մասն ք, Տփլիս, էջ 344-345: Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բազու, 1895, էջ 28:

⁴ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983 էջ 300:

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այվազյան Արմեն (Երևան)

քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ Պետական կառավարման
ակադեմիայի և Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր,
Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող

Այվազյան Կարեն (Մոսկվա)

իրավաբան, «Քաղաքացիական նախաձեռնությունների հայկական
կենտրոնի» փորձագետ

Աղաջանյան Միքայել (Երևան)

Տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրների և Հարավային
Կովկասի ինտեգրացման գիտահետազոտական կենտրոնի
գիտաշխատող

Արեշև Անդրեյ (Մոսկվա)

ռազմավարական մշակույթի ֆոնդի փորձագետ

Արսևյան Արզամ (Կանադա)

միջազգային հարաբերությունների գծով փորձագետ,
Քաղաքացիական նախաձեռնությունների հայկական կենտրոն

Արզումանյան Հրաչյա (Ստեփանակերտ)

տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
ազգային անվտանգության հարցերի գծով փորձագետ

Ասատրյան Հայկ (1900-1956)

հայ փիլիսոփա, ազգային գործիչ, գաղափարախոս

Ասրյան Հովհաննես (Երևան)

իրավաբան, «Հանուն ժողովրդավարության»
ընկերակցության տնօրեն

Բաբայան Դավիթ (Ստեփանակերտ)

քաղաքագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Բալայան Զորի (Երևան)

գրող, հրապարակախոս, «Անդունդը» և «Դժոխքի և դրախտի միջև»
գրքերի հեղինակ

Գաբրիելյան Մխիթար (Երևան)

ազգագրագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող

Դաբադյան Արտակ (Երևան)

ազգագրագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ
Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող

Դերիկյան Վարդան (Երևան)

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, Մաշտոցի անվ.
Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, «Էջմիածին» հանդեսի
խմբագիր (1993-1994 թթ.՝ զինվորական լրագրող)

Երանյան Հովհաննես (Երևան)

գրող, հրապարակախոս

Լեո (Առաքել Բաբախանյան) (1860-1932)

հայ պատմաբան, գրող, հրապարակախոս

Խաչատրյան Ժորես (Երևան)

պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
անտիկ հնագիտության բաժնի վարիչ

Կարապետյան Սամվել (Երևան)

«Հայկական ծարտարապետությունն ուսումնասիրող»
կազմակերպության Երևանի գրասենյակի տնօրեն

Ղազիյան Ալվարդ (Երևան)

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտաշխատող

Ղազինյան Արիս (Երևան)

տարածաշրջանային հարցերի գծով փորձագետ,
հրապարակախոս

Ղահրամանյան Կիմ (Երևան)

պատմական գիտությունների դոկտոր,
Պետական մանկավարժական համալսարանի
քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր

Մանասյան Ալեքսանդր (Երևան)

փիլիսոփայության գիտությունների դոկտոր,
Երևանի Պետական Համալսարանի պրոֆեսոր